

ВАСИЛЬ КРЕМЕНЬ

ЛЮБИТОВЕ – МОЄ РІДНЕ СЕЛО

Україна — то народ,
А народи не вмирають,
А живуть із рода в род.

Василь Мова

ВАСИЛЬ КРЕМЕНЬ

ЛЮБИТОВЕ – МОЄ РІДНЕ СЕЛО

Київ
«Грамота»
2015

УДК 908(477.52-21Люб)
ББК 26.89(4Укр-4Сум-2Любитове)
К79

Кремень Василь
К79 Любитове — моє рідне село / Василь Кремень. — К. :
Грамота, 2015. — 320 с. + вклейка, іл.
ISBN 978-966-349-558-3

У книжці відомого вченого, державного й громадського діяча Василя Кременя розповідається про його малу батьківщину — село Любитове на Сумщині, про його минуле й сьогодення, про долю його жителів, про славний козацький рід Кременів.

УДК 908(477.52-21Люб)
ББК 26.89(4Укр-4Сум-2Любитове)

ISBN 978-966-349-558-3

© Кремень В., 2015
© Видавництво «Грамота», 2015

Село: генетичний код українців

Козацькому роду нема переводу. Так каже народна мудрість.

Дослідники козацтва вже давно зафіксували, що генетичний код того чи того козацького роду зафіксований у його прізвиську, яке згодом стало прізвищем. Ось, приміром, козак на прізвище Кожух може дослужитися до полковника або й до наказного отамана. А вже той, хто має прізвище Півторакожуха, дослужиться хіба що до сотника, бо наймення його означає: «ні те, ні се». Козак Нечуй-вітер буде вірним товаришем і добрим сім'янином, бо захистить від усіялих негод.

Що ж стосується козацького роду Кременів — то це окрема тема для історика. Тут генетичний код стає визначним і для праісторії, і для сьогодення, і для майбуття.

Кремій — це матеріал для найперших знарядь праці, виготовлених людьми.

Кремій — це запальний механізм козацької кремінної рушниці, а кресало, кремій і трут — невід'ємні атрибути козацького начиння до люльки.

Нині ж кремій (латин. *Silicium*) — це базовий матеріал Силіконової (Кремнієвої) долини штату Каліфорнія, США.

Інформаційна революція та розвиток людства у ХХІ ст. своїми перспективами мають завдячувати саме цьому структурованому й інформаційномісткому мінералу.

Отже, кому ж як не нащадкові козаків із таким промовистим прізвищем розбудувати незалежну Українську державу, творити добро. Василю Григоровичу Кременю було що покласти на вівтар Батьківщини. Він має той потенціал, завдяки якому став шанованою в Україні людиною: систему цінностей, людську порядність, професіоналізм ученого, талант менеджера, громадянське покликання.

Його доля — плекати істину, добро й красу, сіяти розумне, добре, вічне. Нічим людина так не пишається, як добродієністю свого роду-племіння. Ні про що людині так не щемить у серці, як згадка про рідне село, про стежку до річки, про «мамину вишню в саду».

Тож хочеться, щоб і ця краєзнавча розвідка про село (козацьку слобідку) Любитове, козацький рід Кременів послужила добрій справі — плеканню пошани до праці й талантів минулих поколінь. Щоб стала покликом до молоді бути гідними патріотами, шанувати, сумлінно вивчати й оберігати історію своєї малої і великої Батьківщини.

Олександр Реєнт, голова Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України

*Присвячую моїм батькам —
Григорію Мусійовичу і Варварі Іванівні*

ДО МОЇХ ОДНОСЕЛЬЦІВ І ЗЕМЛЯКІВ

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Т. Шевченко

ШАНОВНІ МОЇ ЗЕМЛЯКИ-ОДНОСЕЛЬЦІ!

Наше село Любитове має давню історію, яка нерозривно пов'язана з подіями, що відбувалися в містах і селах Лівобережної України. Разом з усією країною ми пройшли довгий і тернистий шлях до незалежності.

Нині Любитове переживає непрості часи. Із року в рік кількість його жителів зменшується. Усе менше стає старожилів, які могли б переповісти давню історію села. Водночас нова епоха утверджує нові цінності, кардинально змінюється сільське життя. Мені хотілося б, аби історія нашого села стала відома прийдешнім поколінням. Енциклопедичні видання радянського й сучасного періодів містять фрагментарну інформацію про історію села Любитового, хоча в Інтернеті є й розлогіші повідомлення ентузіастів, викладено електронні версії статей з районних газет. Ідею написання книжки з історії Любитового варто було б реалізувати набагато раніше, коли ще були живі свідки описаних у книжці подій і процесів, однак заклопотаність державними й громадськими справами тривалий час перешкоджала роботі над історичними матеріалами.

При написанні книжки, зокрема розділів, пов'язаних з історією села, використано архівні джерела, спогади односельців і мої власні, перекази рідних.

Документи з українських архівосховищ дають різні варіанти написання назви нашого села: Любитів, Любитов, Любитово, Любитове, Любитівка. Для зручності й уникнення непорозумінь у виданні використано сучасну офіційну назву – Любитове.

Хочу подякувати за допомогу в створенні книжки співробітникам Центрального державного історичного архіву України, Центрального державного архіву вищих органів влади, Державного архіву Чернігівської області, Державного архіву Сумської області; керівникам Кролевецького й Конотопського районів, Ленінської сільської ради за надані матеріали. Я щиро вдячний жителям села Любитового, які поділилися спогадами. Дякую за слушні поради, надані співробітниками Інституту археології НАН України, Інституту історії України НАН України, членами правління Національної спілки краєзнавців України.

Щиро вдячний колишньому вчителю історії Чорноплатівської середньої школи, знаному краєзнавцю Шамілю Мулламовичу Акічеву, матеріали якого про Конотопщину суттєво допомогли в написанні книжки. У розповіді про Кролевеччину було використано матеріали з книжки Івана Васильовича Балабона. Дякую також кандидату історичних наук Сергію Анатолійовичу Куртасю за допомогу у виявленні архівних матеріалів. Особлива подяка доктору історичних наук, професору Ігорю Анатолійовичу Коляді та кандидату історичних наук Олександрю Юрійовичу Кириєнку за суттєву допомогу в узагальненні історичного матеріалу.

Сподіваюся, що це видання буде цікаве моїм землякам. Перепрошую, якщо я когось не згадав чи надто суб'єктивно й емоційно розповів про події з історії нашого села, небездоганно відтворив її непрості сторінки. І хоча було опрацьовано значний пласт

документальних джерел, залишилася певна фрагментарність викладу через те, що деякі періоди з історії села мало відображені в офіційних документах.

Звертаюся до односельців із проханням записувати спогади батьків і дідів, передавати прийдешнім поколінням місцеві перекази, легенди, зберігати старовинні фото, копії історичних документів у цифровому форматі. Буду вдячний за слухні зауваження й неодмінно внесу поправки та зроблю уточнення. Тим більше, що час вносить суттєві корективи. Нещодавно з великим задоволенням дізнався, що Кролевецька районна рада ухвалила рішення щодо повернення с. Ленінському його історичної назви — с. Спаське — і підготувала відповідне клопотання. Я завжди підтримував цю ідею. Знаючи про це, жителі села на рушнику, подарованому з нагоди підведення до села газу, вишили, що це дарунок від «громади с. Спаського».

Маю надію, що ця науково-публіцистична розвідка сприятиме відтворенню історії села Любитового, у якій були б висвітлені на найширшому тлі в найдрібніших деталях долі й діяння моїх односельців. Сподіваюсь, що книжка зацікавить не тільки жителів Кролевещини й Конотопщини, а й усієї Сумщини.

Мета мого скромного доробку — передати накопичені знання про історію рідного краю наступним поколінням земляків. Буду радий, якщо це видання стане своєрідним закликком до розгортання краєзнавчого руху на місцях і написання нарисів з історії окремих сіл, містечок, міст, а загалом — історії Сумщини — краю козацького завзяття.

*З повагою
ваш земляк
Василь Григорович Кремень*

Розділ 1

СУМЩИНА – ПРИКОРДОННИЙ КРАЙ, ДЕ ПЕРЕПЛЕЛАСЯ ІСТОРІЯ НАРОДІВ, ДЕРЖАВ І КУЛЬТУР

Сумщина розташована в північно-східній частині України. Це край, де милують око ландшафти лісостепової зони, де переплелися історичні події, етнічні й міжкультурні процеси. Сумщина майже завжди була прикордонням, але аж ніяк — буферною зоною. Вона вирізнялася потужним господарським і багатим культурним потенціалом. На її теренах відбувалися доленосні для українського народу події. На цій землі народилися й зростали визначні історико-культурні діячі.

Географічний обрис Сумської області нагадує фантастичного тура, що стоїть спокійно й гордовито, упевнено й непохитно, упираючись копитами в землю, а рогами вчепившись за хмари. Територія області переважно рівнинна, розділена широкими долинами численних річок, ярами й балками. Східна й північно-східна частини Сумщини — відроги Середньоросійської височини, західна й південно-західна частини — давні тераси Дніпра й Десни. Сумщина багата на корисні копалини: нафту, торф, буре вугілля, фосфорити, калійну й кам'яну солі, крейду, гіпс, вапняк тощо. Більшу частину області займає лісостеп, на півдні (Охтирський, Великописарівський, Липоводолинський райони) смугами пролягає степ, на півночі (Середино-Будський, Ямпільський, Шосткинський райони) розпочинається зона лісів. Широка долина річки Сейм ділить область на два регіони — Сіверщину та Слобожанщину.

Значні площі лісів, луків, багато водоймищ, зумовили розмаїття рослинності й тваринного світу Сумщини. Енци-

клопедичні видання повідомляють, що склад біоти області становить понад 3530 видів живих організмів – рослин, грибів і тварин. З 2300 видів флори 65 занесено до Червоної книги України. На півночі водяться дикий кабан, вовк, горностай, борсук, білка, лось. Зрідка трапляється бурий ведмідь. Із птахів поширені тетерук, рябчик, глухар. Для південних районів області характерна типова фауна лісостепу – лисиця, заєць-русак, ховрах та інші дрібні гризуни; із птахів – сіра куріпка, жайворонок та ін.

Учені-суспільствознавці цілком справедливо зазначають, що природно-кліматичні й географічно-ландшафтні умови впливають на життя історичних спільнот, зумовлюють характер їх цивілізаційного розвитку. На світанку цивілізації територія Сумської області була таким собі «котлом», у якому «варилися» різні за способом життя, світосприйняттям, ставленням до історичного часу племена. Серед них були миролюбні племена й племена-завойовники, землероби й кочівники. Майже всі хвилі переселень племен із Сибіру та Азії неодмінно «зачіпали» територію краю. Історія свідчить: просування кочівників часто супроводжувалося руйнуванням і грабунком поселень місцевих племен. Однак археологічні та давні писемні джерела засвідчують, що на родючих землях Сумщини вистачало місця всім: кочівники й землероби мали цілком мирні контакти, запозичували одні в одних ремісничі й сільськогосподарські технології, укладали міжплемінні союзи.

Географічним розташуванням Сумської області пояснюються тісні контакти із сусідніми регіонами України та Російської Федерації. На півночі та сході вона межує із Брянською, Курською та Белгородською областями Росії, на півдні й південному сході – з Полтавською та Харківською, на заході – з Чернігівською областями України.

Первісна людина на території Сумщини з'явилася наприкінці пізнього палеоліту (30–10 тис. до н. е.). Її привабили велика кількість водоймищ і лісів для полювання. У Подесенні (Шосткинський і Крелевецький райони) на

Сулі (поблизу Ромен) та біля села Шаповалівки (Конотопський район) виявлено залишки великих поселень первісних мисливців, знайдено кремінні знаряддя праці, кістки великих тварин. У період неоліту (6–4 тис. до н. е.) у заняттях первісного населення краю переважало рибальство, допоміжними були збиральництво й примітивне землеробство. Про глибину духовного світу наших предків у 4–3 тис. до н. е. свідчить знайдена рідкісна ритуальна річ — щелепа бика з малюнками.

В епоху енеоліту (4–3 тис. до н. е.) і бронзового віку (2–1 тис. до н. е.) територію Сумщини населяли різні за етнічним походженням і способом господарювання племена. Їхні поселення виявлено в басейнах річок Сули та Сейму, найбільші — у районі сіл Кулішівки (Недригайлівський район), Волинцевого (Путивльський район), Погорілівки й Заболотого (Кролевецький район) та ін.

У ранньому залізному віці (1 тис. до н. е. — 1 тис. н. е.) населення краю зростає, про що свідчать майже 70 знайдених археологами городищ, поселень і курганних могильників. За повідомленнями давньогрецького історика Геродота, відомо, що в цей період територію краю заселяли скіфі-землероби — осілі племена, які входили до складу держави Велика Скіфія. Унікальним явищем скіфського періоду (VII–III ст. до н. е.) є некрополі, зосереджені в районі середньої течії річок Сули та Псла. Колись вони являли собою тисячі невеликих і десятки великих курганів.

На початку нашої ери на території Сумщини з'явилися племена ранніх слов'ян, кілька поселень яких досліджено в басейнах Сейму (поблизу сіл Харівки, Волинцевого, Зінового, Нової Слободи Путивльського району) та Сули (с. Беседівка Недригайлівського району). Уперше про слов'янське поселення на Сумській землі — сіверян — згадує Нестор Літописець у «Повісті минулих літ». Археолог Віктор Звагельський виявив на Сумщині десятки об'єктів, що мають відношення до сіверян. Найвідоміші з них — археологічний комплекс Крейдище на околиці Сум (у науковій літературі отримав назву Зелений Гай), городища Ново-

троїцьке біля Лебедина та Монастирище в Ромнах, городища в Путивлі, на Пслі, у Поворсклі. Назва «сіверяни», що в східних мовах означає «чорний», збереглася й у місцевих топонімах – Сіверщина, Сіверська земля. У XVI–XVII ст. на Путивльщині, Роменщині та інших південно-східних територіях (нині – південь Сумщини та західні райони Харківщини) мешкала невелика етнічна група – севруки, назва якої однозначно трактується мовознавцями як похідна від основи *сівер* (сіверук→севрук).

Жили сіверяни на берегах Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця. На заході їх територія межувала із землями полян, на північному заході – з радимичами, на північному сході – з в'ятичами. Південні й південно-східні околиці земель сіверян виходили в степи, де панували кочівники. Цей напрямок – район Сіверського Дінця, Ворскли й Сули – був особливо небезпечним. Захищаючи ці порубіжні землі, сіверяни виконували подвійну історичну місію – боронили кордони своєї землі й водночас – південно-східні межі всього слов'янського світу.

У VII–X ст. територія Сумщини, тобто основна територія сіверян, підпадала під політичний та економічний вплив племен так званої салтівської археологічної культури, носіями якої були алано-булгарські племена, що входили до складу потужного Хозарського каганату. Деякий час сіверяни перебували під владою каганів, представлених на місцях намісниками – тудунами. Певно, цим пояснюється повідомлення давньоруського літопису про похід київського князя Святослава 964–972 рр., що був переважно політичною акцією, мета якої – демонстрація сили. Після цього сіверяни приєдналися до інших племінних союзів, які підлягали військово-племінному союзу полян із центром у Києві.

Сіверщина поступово долучалася до давньоруської культури, політичним та ідеологічним центром якої був Київ. Цей процес проходив дещо швидше на землях, розташованих ближче до центру, – у межиріччі Дніпра та Десни. Регіон Сула–Сіверський Донець ще тривалий час зберігав своє відособлене становище.

Наприкінці X — на початку XI ст. київський князь Володимир Святославич, згідно з літописом (980–1015), почав «ставити городы по Сули, по Трубежу, по Семи, по Роси» з метою укріплення кордонів держави (тобто форпости від нападів кочових племен). Саме на цей період припадають дати заснування більшості міст Сумщини, про які йдеться в літописі. В XI–XII ст. територія сучасної області перебувала в складі різних князівств: територія вздовж Сули, Ворскли, Псла належала до Переяславського князівства; Присеймів'я з Путивлем — до Чернігівського (пізніше Новгород-Сіверського).

Незважаючи на прикордонний статус і небезпечне сусідство з агресивними кочівниками, край був густозаселений, багатий на різні ремісничі й торговельні поселення. Найпевніше, захист жителів і їхніх господарств забезпечувала Посульська лінія оборони з форпостами Вир (нині Білопілля), В'яхань, Попаш, Ромни. Важливим військово-політичним центром із середини XII ст. був Путивль, який із часом став об'єктом міжкнязівських усобиць.

У період політичної роздробленості Київської держави й послаблення її обороноздатності значно посилювався тиск кочових народів на землі сучасної Сумщини, а її населенню довелося не раз їх боронити. Яскравий епізод з історії краю того періоду відображено в «Слові о полку Ігоревім»: через територію краю пролягав маршрут війська новгород-сіверського князя Ігоря Святославича; у Путивлі до полку батька приєднався полк сина — путивльського князя Володимира Ігоровича.

Не минула Сумщину й монгольська навала. У 1223 р. путивльська дружина разом з іншими руськими й половецькими полками брала участь у битві на річці Калці. У 1237 р. населення краю першим прийняло удар монгольських завойовників на чолі з ханом Батием. На жаль, ні відвага руських дружин, ні могутні стіни ґрадів Сумщини не змогли зупинити Батієвої навали. Багато городищ було спалено, а жителів винищено. Лише міста Путивль, Глухів, Вир, Ворголь, Липецьк пережили монгольське ни-

щення, швидко відбудувалися й невдовзі стали політичними центрами удільних князівств, підконтрольних Золотій Орді.

У XIII–XIV ст. територія нинішньої області була густозаселена. Так звана тиха експансія Великого князівства Литовського в 1350–1360-х роках не змінила побут і господарський уклад місцевих жителів. У ці роки до Великого князівства Литовського були приєднані землі Чернігово-Сіверщини та Київського князівства. Політичні центри Сумщини отримали в складі Великого князівства Литовського новий статус: Путивль – повітовий центр зі своїм намісником, інші міста стали волосними центрами князівства.

Наприкінці XV – на початку XVI ст. загострилися відносини між Великим князівством Литовським і Московською державою, яка під приводом «збирання руських земель» прагнула заволодіти Чернігово-Сіверщиною, до якої входили й землі сучасних адміністративних районів Сумської області. Сумщина стала територією щорічних кривавих зіткнень ратників двох держав аж до укладання між Великим князівством Литовським і Польським королівством Люблінської унії 1569 р., згідно з якою більша частина українських земель увійшла до складу Речі Посполитої.

Нове політичне підпорядкування спричинило певні соціально-економічні трансформації. Господарями на українській землі стали польські шляхтичі, а місцеве населення отримало статус залежного. Шляхетські господарі – князі Корибути-Вишневецькі підпорядкували собі Ромни, Липову Долину, заснували села Великий Самбір, Великі Бубни, Карабутове та ін. У літописах під 1601 р. уперше згадується місто Кролевець.

Варто зазначити, що в прикордонному краї, яким була Сумщина, часто відбувалися події й процеси, непідконтрольні політичному центру польсько-литовської держави. Тут завжди був відчутний відгомін політичних катаклізмів, що відбувалися в сусідніх державах. Відбиток в історії

Сумщини залишили й події Смутних часів¹. У 1616–1617 рр. через територію краю здійснювалися походи польського війська на Москву. У 1618 р. разом із поляками в московському поході взяли участь й українські козаки на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Повстали під керівництвом Івана Болотникова, які діяли в південних районах Московської держави протягом 1606–1607 рр., мали свої опорні й мобілізаційні пункти на території теперішньої Сумщини.

У XVI – першій половині XVII ст. більшість населення займалася землеробством і скотарством, а також промислами – млинарством, винокурінням, бортництвом, видобуванням селітри тощо. Міста Сумщини – Путивль, Глухів, Кролевець, Конотоп – стали важливими торговельними центрами. Виникли нові населені пункти – Алтинівка, Вирівка, Землянка, Литвиновичі, Мутин, Слоут, Сміле, Ярославець та ін. (територія Речі Посполитої).

На початку XVII ст. частина території Сумщини обезлюдніла через перманентне військове протистояння Речі Посполитої й Московської держави та напади на незахищені території татар. Прикордоння, як правило, віддавали на відкуп вільним сміливим поселенцям. Саме задля захисту кордону держави від можливих нападів татар чи агресивних дій Польщі російський цар усіяко сприяв господарському освоєнню частини земель Сумщини. Тим більше, що звільнені від оподаткування переселенці й самі дбали про свою оборону – будували укріплення, засновували слободи й остроги². У 1630–1640-х роках були засно-

---

¹ *Смутні часи* (Смута) (1604–1613) – період в історії Московії, коли на тлі боротьби боярських угруповань за владу відбувалися народні виступи, правління самозванців, польська та шведська інтервенція.

² *Острог* – фортифікаційна споруда, постійний або тимчасовий населений укріплений пункт, обнесений огорожею із загострених колод (колів) заввишки 4–6 м.

вані поселення Чупахівка, Олешня, Бобрик, Кам'янське, Недригайлів, Охтирка, Будилка, Боровеньки, Межиріч та ін.

Упродовж XVII ст. Сумщина залишається прикордонням двох чи навіть трьох суспільно-політичних і культурно-цивілізаційних систем: польсько-шляхетської, московської та слобідської.

У першій третині XVII ст. населення Сумщини неодноразово брало участь у різних формах національно-визвольної боротьби проти посилення польсько-шляхетського панування, було дієвою силою Національно-визвольної війни середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького. Міста й села Сумщини записані на скрижалях героїки звияг козацької зброї. У цей період на Глухівщині, Конотопщині, Роменщині створювалися козацькі сотні, установлювалися козацькі порядки замість польсько-шляхетських. Місцеве населення взяло на себе постачання армії, формувалися засади Української козацької держави.

З постановом у 1649 р. козацької держави Війська Запорозького Низового до її складу ввійшла південно-західна частина нинішньої Сумської області. Тут знаходилися Ямпільська, Воронізька, Кролевецька, Конотопська, Шаповалівська й Глухівська сотні Ніжинського полку; Глинська, Сміловська, Роменська, Костянтинівська й Липоводолинська — Миргородського полку (з 1658 р. — Лубенського); Грунська, Куземинська сотні Гадяцького полку.

Південно-східна частина сучасної Сумщини належала до Слобожанщини. Щодо заснування міста Суми в істориків і краєзнавців немає єдиної думки. Указують 1652 і 1655 рр. Найбільш вірогідним нині вважають другий варіант. Припускають, що місто заселялося кількома хвилями переселенців із-за Дніпра, однак засновником Сум вважають полковника Герасима Кондратьєва, який прийшов у наші краї в 1655 р. разом із групою козаків-переселенців з містечка Ставище Білоцерківського полку. Протягом 1656–1658 рр. під керівництвом російського воєводи Кирила Арсеньєва вони будували фортецю, майбутній центр сучасної Сумщи-

ни — місто Суми. У другій половині 1650-х років тут уже існували два козацькі полки — Охтирський і Сумський, які підпорядковувалися белгородському воєводі.

Упродовж 1648–1657 рр. міста й містечка Сумщини неодноразово приймали дипломатичні делегації московського уряду до Богдана Хмельницького; на її території проходила частина підготовчих заходів до Переяславської козацької ради 1654 р. (яка започаткувала процес інкорпорації краю, як і всієї України, до складу Росії), інших важливих політичних і військових акцій.

Не менш важливу роль в історії України наш край відігравав після смерті Богдана Хмельницького та в період Руїни (1660–1680-і роки). Зокрема, з періодом гетьманування Івана Виговського пов'язана така подія, як Конотопська битва. У 1658–1659 рр. на території Сумщини мало вирішитися питання подальшої зовнішньополітичної орієнтації Гетьманщини. Справа полягала в тому, що у вересні 1658 р. московський цар Олексій Михайлович видав грамоту про початок воєнних дій проти Гетьманщини. Московія не могла змиритися з тим, що гетьман Іван Виговський відмовився від союзницьких відносин із нею й підписав Гадяцький трактат (1658) з Річчю Посполитою про входження Гетьманщини до її складу на федеративних засадах під назвою «Велике князівство Руське».

Удатися до такого кроку гетьмана спонукали численні порушення царською стороною міждержавної угоди, укладеної в Москві за підсумками Переяславської ради: московський уряд замість обіцяної військової підтримки козаків у боротьбі з поляками уклав із ними Віленське перемир'я (1656). Московія втручалась у внутрішні справи Гетьманщини, посилювала військову присутність на Лівобережжі (а надто на території сучасної Сумщини), підбурюючи антигетьманську опозицію до збройних виступів.

Московські війська (за оцінками сучасних істориків — 50 тис. осіб) рушили на територію Гетьманщини. Пройшовши через населені пункти Срібне, Борзну, передмістя Ніжина (нині Чернігівська область), царська армія була

зупинена силами місцевої самооборони біля м. Конотопа. Містяни тримали оборону, доки не підійшли основні гетьманські сили: козацькі, татарські загони, сербські, молдавські й німецькі найманці (загалом до 50 тис. осіб). Основна битва відбулася 28–29 червня 1659 р. поблизу с. Соснівки. Завдяки вдалим маневрам гетьманські війська зуміли розбити основну ударну силу московитів (кінноту) і змусили агресора відступати. Козаки й татари ще три дні переслідували втікачів аж до московського кордону, однак так і не спромоглися повністю знищити ворога. На жаль, військовою перемогою не вдалося перетворити в реальні політичні здобутки. Скориставшись чварами в середовищі козацької старшини, московський уряд відновив і навіть посилив свій вплив на Гетьманщину.

У період Руїни південно-східна частина Сумщини прийняла велику кількість переселенців зі зруйнованого війнами Правобережжя, а південно-західна частина стала центром політичного життя Лівобережної Гетьманщини. У березні 1669 р. у Глухові між гетьманом Дем'яном Многогрішним, козацькою старшиною й царськими посланцями було підписано договірні статті, якими зменшувався тиск російського уряду на автономний статус козацької держави. У червні 1672 р. в урочищі Козача Діброва (між Конотопом і Путивлем) відбулися вибори нового гетьмана Лівобережжя. Ним став Іван Самойлович. Одночасно були підписані «Конотопські статті», що загалом повторювали «Глухівські статті» (1669) з подальшим обмеженням повноважень гетьмана у сфері кадрової політики щодо старшини, полковників і зовнішньополітичних відносин.

Тяжкі випробування випали на долю жителів нашого регіону на початку XVIII ст. Московська держава на чолі з Петром I вступила у військове протистояння за Балтійське узбережжя зі Швецією. Розпочалася Північна війна, що тривала понад 20 років (1700–1721). На першому етапі війни стратегічна й військова перевага була на боці шведів. Цією зовнішньополітичною ситуацією вирішив скорис-

татися гетьман Іван Мазепа для звільнення українських земель від царського ярма. У 1708–1709 рр. населення Сумщини опинилося в центрі боротьби гетьмана Мазепи з російським царем Петром I. Восени 1708 р. військо шведського короля Карла XII з'явилося на півночі Сумщини. Царат ужив репресивних заходів, зокрема в Лебедині було страчено прибічників гетьмана І. Мазепи, у Сумах проголошено маніфест із засудженням дій гетьмана І. Мазепи, який підняв антимосковське повстання. На нараді російських воєначальників у с. Погребках (нині с. Коротченкове Шосткинського району) було вирішено брати гетьманську столицю — м. Батурин. Після зруйнування військами князя О. Меншикова цього міста-фортеці та знищення всіх його жителів новою столицею гетьманської України стало м. Глухів. Новим гетьманом було обрано Івана Скоропадського. Найбільшими сутичками в нашому краї між російськими й шведськими військами наприкінці 1708 р. стали бої під с. Чапліївкою (нині Шосткинського району), містечком Смілим (нині Роменського району), містами Недригайловом, Конотопом, Ромнами; на початку 1709 р. — поблизу сіл Груні, Куземиного, Хухри (нині Охтирського району), м. Охтирки. Шведські війська не змогли пройти Слобожанщиною на Москву, і театр воєнних дій перемістився на Полтавщину.

Утиск автономії Гетьманщини після поразки антимосковського повстання І. Мазепи вилився в запровадження економічних, адміністративних і культурних обмежень, що позначилося на житті жителів нашого краю. Новими господарями земель дедалі частіше стають царські офіцери, а українці через різні заборони не можуть вести торгівлю з Московією. Обмежується й свобода слобідських козацьких полків.

Упродовж XVIII ст. у Глухові ще двічі обирали гетьманів: 1727 р. — Данила Апостола; 1750 р. — Кирила Розумовського. За гетьманування Д. Апостола (1727–1734) було зроблено чимало для розвитку Гетьманщини: упорядковано місцеву адміністрацію, реформовано судову систему,

наведено лад у поземельних відносинах, знято економічні обмеження щодо українських товарів. У Глухові провадила важливу державницьку діяльність кодифікаційна комісія, очолювана спочатку полковником І. Борозною, а пізніше полковником Я. Лизогубом, яка мала уніфікувати й систематизувати українське право й створити єдиний для Гетьманщини кодекс законів.

У 1744 р. міста Глухів і Кролевець відвідала російська імператриця Єлизавета Петрівна. Саме тоді козацька старшина зуміла вручити їй клопотання про відновлення гетьманства й ліквідацію «правління гетьманського уряду» (1734–1750), яке своїм втручанням у всі сфери життя Гетьманщини фактично підривало засади української державності.

За правління К. Розумовського на території Сумщини поживавилася торгівля, виникли нові успішні промисли й мануфактури. На берегах річок Хухри й Гріні з'явилися селітроварні, а на берегах річок Івоті, Есмани, Реті рудні заводи. Популярними промислами були: борошномельний, пивоварний, смоляний тощо. Найбільшими ремісничими й торговельними містами були Глухів, Кролевець, Конотоп, Ромни, Путивль, Суми. Повз Кролевець проходив торговельний шлях з Москви на Київ. Глухів стояв на перетині торговельних шляхів із Прибалтики, Польщі, Туреччини.

Після скасування Катериною II в 1764 р. гетьманської влади на Лівобережжі та в 1765 р. полкового устрою й самоврядування в Слобідській Україні на Сумщину було поширено адміністративно-територіальний поділ Російської імперії. Територія нинішньої Сумщини входила до складу Харківського, Курського, Чернігівського й Новгород-Сіверського намісництв, із 1796 р. – Малоросійської (у 1802 р. поділена на Чернігівську та Полтавську губернії), Слобідсько-Української та Курської губерній. У 1835 р. Слобідсько-Українська губернія була перейменована на Харківську. Колишні полкові центри стали звичайними повітовими містами в складі Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній. Такий адміністративно-територіальний поділ залишався незмінним до 1917 р.

Історія Сумщини періоду козаччини була славетною не тільки у військовій звитязі — не менш потужними були її економічний і культурний розвиток, творчість народних майстрів. Край завжди вирізнявся високим рівнем розвитку освіти, мав розвинену мережу навчальних закладів. У середині XVIII ст. на території Сумського й Охтирського полків діяли 72 школи; на землях Сумщини (Конотопщина, Глухівщина, Роменщина), що входили до складу Лівобережної Гетьманщини, було 148 шкіл. Як стверджують дослідники, на жаль, остаточна інкорпорація українських земель до складу Російської імперії спричинила зменшення кількості початкових освітніх закладів.

Уродженці Сумщини зробили значний внесок у розвиток різних галузей науки. До плеяди визнаних науковців належать історик та етнограф Опанас Маркович, письменник і мислитель Дмитро Туптало, поет і перекладач Семен Дівович.

У 1736 р. у Глухові була заснована музично-вокальна школа, випускники якої згодом працювали при імператорському дворі та в найкращих музичних театрах. Великий внесок у розвиток музичного мистецтва здійснили уродженці Глухова композитори Максим Березовський і Дмитро Бортнянський.

Значних успіхів досягли наші земляки — художники Григорій Стеценко й Антон Лосенко.

На території Сумщини збереглося чимало унікальних архітектурних пам'яток храмового будівництва, палацових комплексів, споруд міської архітектури козацької доби. Найвідомішими є Мовчанський монастир (XVI–XVIII ст.) у Путивлі, Миколаївська церква (кінець XVII ст.) у Глухові, Воскресенська церква (1702) у Сумах, Святодухівський собор (середина XVIII ст.) у Ромнах, Покровський собор (1753 р., проект визначного представника пізнього бароко в Російській імперії, архітектора більшості будівель м. Петербурга В. Растреллі) в Охтирці; палац у Хотені, будинок графа Рум'янцева в с. Вишеньках Кролевецького повіту, будинок Малоросійської колегії в Глухові та ін.

Яскравою сторінкою культурного життя краю була діяльність на хуторі Попівці неподалік Сум просвітницького гуртка «Попівська академія» на чолі з Олександром Паліциним. На засіданнях гуртка висловлювалися думки про необхідність заснування в регіоні університету. Активними членами «академії» були поет і громадсько-політичний діяч Василь Капніст, архітектори Микола Алфьоров, Василь Ярославський, фундатор Харківського університету Василь Каразін. Частим гостем був відомий український мандрівний філософ Григорій Сковорода.

Прискорений економічний розвиток краю припадає на ХІХ – початок ХХ ст., коли в Україні відбувалося формування модерної української нації в умовах індустріального суспільства. У першій половині ХІХ ст. на Сумщині було засновано чимало промислових підприємств, що зумовило спеціалізацію повітів на виробництві певних видів сільськогосподарської продукції. Проникнення товарно-грошових відносин у сільське господарство сприяло наростанню кризи панщинно-кріпосницької системи, наслідком якої стала відміна кріпацтва в 1861 р. та збільшення поміщиками посівних площ і залучення сучасної сільськогосподарської техніки. Деякі повіти почали спеціалізуватися на вирощуванні тютюну, конопель, цукрового буряку. Великі площі цукрового буряку зосереджувалися в Сумському, Охтирському й Кролевецькому повітах. Широко відомими були кінні заводи Глухівщини й Конотопщини.

Промисловість краю також демонструвала неабиякі успіхи. Традиційними галузями, що розвивалися в краї, були цукрово-рафінадна, полотняна, паперова, фарфорова. Найпотужнішим був Шосткинський пороховий завод (до 3 тис. робітників). Загалом на кінець 1840-х років на території краю працювало до 300 підприємств, серед яких були й високотехнологічні машинобудівні заводи. Усеросійське значення мали ярмарки, що відбувалися протягом року — Іллінський (м. Ромни), Хрестовоздвиженський (м. Кролевець) і Введенський (м. Суми).

У першій половині XIX ст. жителі Сумщини стали учасниками важливих військово-політичних подій в історії Російської імперії. Так, у роки війни 1812 р. наші земляки брали активну участь в ополченському й партизанському рухах. Сформовані з мешканців краю Сумський і Охтирський гусарські та Глухівський кірасирський полки воювали проти Наполеона в лавах регулярної армії Російської імперії, брали участь у закордонному (1812–1814) поході російської армії, відзначилися в битвах під Лейпцигом, Дрезденом, Доброселем, Труа, Нонжаном. Глухівські кірасири, сумські й охтирські гусари дійшли аж до Парижа. За подвиги у війні Сумський полк був удостоєний близько 20 срібних труб, прикрашених Георгіївськими хрестами й шовковими георгіївськими стрічками. Глухівський полк був нагороджений георгіївськими штандартами з написом «За отличие при поражении и изгнании неприятеля из пределов России».

З поверненням на Батьківщину офіцери — уродженці Сумщини, які пройнялися прогресивними європейськими ідеями, — намагалися втілити їх у життя, долучившись до руху декабристів.

Потужним імпульсом для розвитку економіки й соціального життя регіону стала селянська реформа 1861 р. Приблизно 400 тис. селян отримали волю й обмежені громадянські права. Із наділенням землею було складніше. Заплутана й проведена в інтересах поміщиків викупна операція¹ не до-

---

¹ *Викупна операція* — державна кредитна операція, проведена імперським урядом в рамках селянської реформи 1861 р. Вона мала вирішити декілька завдань: капіталізувати поміщицькі господарства й дати селянам мінімальну можливість отримати землю. Виділені селянам згідно з «Положенням про викуп» наділи переходили в їхню власність лише після сплати викупних платежів, що в 2–3 рази перевищували ринкову ціну землі. Викупну суму селяни мали виплачувати державі протягом 49 років. Разом із цим щорічно нараховувалося 6 % від суми заборгованості. Під тиском революції 1905–1907 рр. царський уряд змушений був спочатку зменшити викупні платежі, а згодом узагалі їх скасувати.

помогла селянам покращити свої господарства. За даними історика Максима Яременка, у поміщиків залишилося в користуванні в Харківській губернії 76,6 %, у Чернігівській — 65,3, у Полтавській — 77,3 % земельного фонду. Саме тому в перші роки проведення аграрної реформи на Сумщині неодноразово відбувалися селянські виступи. Найбільше селян обурювало примусове переселення на землі, яких поміщик волів позбутися та ще й отримати за них чималі кошти від колишніх кріпаків.

У другій половині XIX ст. ситуація із забезпеченням селян землею не покращилася. До 50 % селянських господарств були малоземельними. Дещо ліпшим було становище козацьких господарств, які могли взяти землю в оренду або й придбати невеликі ділянки. Аграрне перенаселення краю змушувало найбільш нужденні родини переселятися до Сибіру й на Далекий Схід. За період 1904–1910 рр. рідні місця покинули: з Лебединського повіту 11 204 особи обох статей, або 10,1 % від загальної кількості переселенців із Харківської губернії; із Сумського — 4136 осіб (3,7 %), з Охтирського — 3572 особи (3,2 %).

Незважаючи на складнощі пореформеного розвитку, капіталістичні відносини поволі приживалися в селі, хоча й не стали панівними. Характерною ознакою було поєднання відробіткової системи й капіталістичного вільного найму сільськогосподарських робітників.

На Сумщині в другій половині XIX ст. все більшої популярності набуває картопля — основний продукт харчування бідноти й сировина для виробництва спирту, горілки, крохмалю та патоки. Міцні позиції утримувало й вирощування цукрового буряку.

Також у другій половині XIX ст. набуває товарного характеру тваринництво. Із Сумщини відправляли тисячі голів великої рогатої худоби в сусідні губернії, вивозили багато солоного м'яса, сала, шкіри й інших продуктів тваринництва. Так, із Сумського району в 1890-і роки щорічно відправляли на перероблення в міста до 15 тис. відгодованих биків.

Істотно вплинула на розвиток землекористування на Сумщині на початку ХХ ст. столипінська аграрна реформа (назва походить від прізвища її ініціатора — голови Ради міністрів — Петра Столипіна), якою передбачалося руйнування селянської громади з її принципом кругової поруки при сплаті податків державі; закріплення за кожним домогосподарем земельної ділянки в приватну власність; надання кредитної допомоги селянам через Селянський земельний банк; подолання селянського малоземелля завдяки переселенню на неосвоєні простори імперії. Одержавши у власність земельний наділ, селянин міг об'єднати свої ділянки в один так званий відруб і або залишитися в старому помешканні, або переселитися на хутір, побудований на власній землі.

Як свідчать краєзнавчі дослідження, для нашого регіону аграрна реформа була вкрай необхідною. Бажання селян закріпити землю в приватну власність підтверджують приклади з ряду повітів Сумщини. Так, невдовзі після початку впровадження столипінської реформи в Роменському повіті майже вся земля, якою користувалося селянство, перейшла в приватну власність. Приватне землеволодіння переважало в повітах Чернігівської й Харківської губерній, де понад 50 % усіх дворів були приватновласницькими.

Як і в попередній період, у другій половині ХІХ ст. найшвидше розвивалися галузі промисловості, безпосередньо пов'язані із сільським господарством. Зростало значення харчової й легкої промисловості, а також металообробної, яка була представлена механічними й чавуноливарними підприємствами. Найбільш розвинене було перероблення рослинної й тваринної продукції. Насамперед ідеться про цукрову галузь. Постійно зростала кількість промислових робітників. Відмінність промислового розвитку Сумщини в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. полягала в тому, що зростання виробничих потужностей відбувалося не за рахунок відкриття нових підприємств, а завдяки модернізації фабрик і заводів, що вже працювали. У процесі технічного переоснащення зростала енергонасиченість і механізація підприємств краю.

Наприкінці XIX ст. провідне місце в промисловому виробництві посідали Сумський, Охтирський і Лебединський повіти. На початку XX ст. із семи повітів сучасної Сумщини лише в Сумському й Охтирському переважала фабрично-заводська промисловість, у решті повітів було розвинене кустарне виробництво.

На розвиток продуктивних сил Сумщини позитивно вплинуло будівництво залізниці. У 1860–1890-х роках територію нашого краю перетнули кілька залізничних магістралей. У 1867–1870 рр. була збудована залізниця Київ–Курськ. У 1877 р. почався рух поїздів Мерефа–Люботин–Суми–Ворожба, у 1884 р. була запущена Ліваво–Ровенська залізниця. У 1890-х роках почався рух залізничною артерією Москва–Брянськ–Конотоп. Станція Хутір Михайлівський перетворилася на одну з найголовніших станцій в Україні з перевезення цукру.

Із прискоренням розвитку капіталізму в 1860–1890-х роках зароджується кооперативний рух. На початок XX ст. на території сучасної Сумщини найпоширенішими видами кооперативних об'єднань стали споживчі, кредитні та сільськогосподарські кооперативи.

Суспільно-політичне життя регіону значною мірою визначалося впливом загальноукраїнських і загальноімперських суспільних рухів і течій. Найбільш впливовими були течії народників і соціал-демократів та український національний рух. У жовтні 1905 р. робітники Сумщини підтримали Всеросійський політичний страйк, у грудні цього ж року відбулися масові виступи робітників у Сумах, Білопільлі, Шостці. Революція 1905–1907 рр. сприяла формуванню нових суспільно-політичних тенденцій і культурних процесів.

Протягом XIX – на початку XX ст. відбулися суттєві зміни в галузі культури, освіти й науки. У справі вивчення історії України та збирання козацької старовини значний внесок зробили наші земляки й ті, хто був тісно пов'язаний з нашим краєм, – Максим Берлінський, Григорій Полетика, Петро Симоновський, Василь Рубан, Микола Маркевич,

Яків Маркович, Олександр Рігельман, Федір Гуманський, Олександр Лазаревський.

У другій половині XIX ст. у повітових містах відкриваються гімназії, комерційні, ремісничі й духовні училища, сільськогосподарська школа. 24 жовтня 1874 р. розпочав роботу Глухівський учительський інститут — перший вищий навчальний заклад на Сумщині, у якому навчалися відомі в майбутньому діячі культури — Степан Васильченко, Сергій Сергєєв-Ценський, Олександр Довженко.

Знаними в країні меценатами й благодійниками були родини цукрозаводчиків Терещенків і Харитоненків.

У XIX — на початку XX ст. на Сумщині перебували й творили видатні діячі культури, зокрема Тарас Шевченко, Костянтин Ушинський, Леся Українка, Петро Чайковський, Сергій Рахманінов, Іван Крамської, Ілля Рєпін, Костянтин Трутовський, Антон Чехов, Михайло Щепкін, Марко Кропивницький, Ганна Затиркевич-Карпинська.

Уродженцями Сумщини є видатні діячі науки, культури й мистецтва: Петро Куліш, Павло Грабовський, Микола Мурашко, Яків Щоголів, Степан Пономарьов та ін.

Перша світова війна (1914–1918) значно погіршила й без того тяжке становище населення. Відбулася широко-масштабна мобілізація дорослого чоловічого населення краю. Через війну було закрито частину підприємств, а решту переорієнтовано на продукцію військового відомства. Ставали до ладу й нові підприємства, зокрема снарядний завод у місті Конотопі, військові майстерні в містах Кролевець й Сумах. Збільшив випуск продукції Шосткинський пороховий завод, де в 1917 р. працювало майже 15 тис. осіб.

Перша світова війна спричинила занепад сільського господарства. Так, у 1916 р. ціни в Сумському повіті (порівняно з 1914 р.) на жито, просо, гречку зросли вдвічі; на овес — у 2,3 рази; на м'ясо, сало, масло — у 3–4 рази. Скоротилися посівні площі, знизилися врожаї, зменшилося поголів'я худоби, збільшилася кількість безземельних і малоземельних селян.

Жителі Сумщини активно відреагували на лютневі події 1917 р. в Петрограді. У містах і багатьох селах регіону

відбувалися мітинги, маніфестації, сходи. У місцевій пресі повідомлялося про утворення нових органів влади. 5 березня 1917 р. газета «Сумський вісник» повідомляла про зречення Миколи II. Навіть до віддалених містечок і сіл краю доходили відомості про події в Києві, зокрема про утворення 4 березня 1917 р. представницького органу українського народу — Української Центральної ради, про роботу Всеукраїнського національного конгресу у квітні 1917 р., про універсали Української Центральної ради.

Невдоволення народних мас своїм політичним безправ'ям і тяжким соціально-економічним становищем за самодержавства вилилося в агресію проти представників колишньої царської влади. Революційно налаштовані солдати й селяни заарештовували представників місцевого чиновництва, розганяли жандармерію та поліцію. Були створені ради робітничих депутатів, які діяли в містах Конотопі та Лебедині, і ради робітничих і солдатських депутатів у містах Шостці, Сумах, Глухові, Ромнах.

Незважаючи на прихильне ставлення більшості національно свідомих українців до перспектив автономного, а згодом і незалежного існування України, громадські організації Сумщини сприймали Українську Центральну раду неоднозначно. З одного боку, вони апелювали до Центральної ради як представницького органу й виразника волі українського народу, а з іншого — до місцевої влади, що представляла інтереси Тимчасового уряду Росії. Деяким із них не подобалася нерішучість Української Центральної ради у вирішенні аграрного питання, розбудови армії тощо.

Бурхливе громадське життя революційної доби вимагало від нової місцевої влади не тільки рішучих політичних кроків, а й повсякденної турботи про нагальні проблеми: чистоту вулиць і безпеку руху, дотримання військовими форми одягу й запобігання провокаціям з боку прихильників старого ладу. Так, із Конотопа повідомлялося про те, що відібрану в арештованих поліцейських зброю було передано сформованій робітничій міліції. У місті певний час зберігався спокій, проте 8 березня 1917 р. вранці прихильники

старого ладу почали стріляти по місту. Зусиллями органів правопорядку вони були затримані. Одного порушника вбили, двох інших поранили.

Зруйнована війною економіка, а надто сільське господарство, інфляція (порівняно з довоєнним часом зросла в 14 разів) породжували спокусу легкої наживи. Безчинствували зграї грабіжників, бандитів, убивць; процвітала торгівля наркотиками, фальшивими документами. На селі внаслідок затягування аграрної реформи, а також політичної агітації більшовиків злочинність набула неконтрольованих масштабів. Усе це стало сумною реальністю життя нашого краю. Сумським повітом прокотилася ціла хвиля грабунків поміщицьких маєтків, що супроводжувалася не лише розкраданням майна поміщиків, а й нищенням найпродуктивніших господарств. Захоплення чужих посівів і врожаю тривало протягом усього літа 1917 р.

Жовтневий переворот 1917 р. в Росії змінив політичну ситуацію в Україні. Ухвалення Українською Центральною радою (УЦР) III Універсалу, яким проголошувалася Українська Народна Республіка (УНР), і засудження формування більшовицького уряду Росії загострили протистояння між українською владою та Раднаркомом (урядом більшовицької Росії). Останній відповів неприхованою агресією й наступом Червоної армії. У ході першої більшовицько-української війни (грудень 1917 — березень 1918 р.) територія Сумщини опинилася в епіцентрі наступу більшовицьких військ під проводом Володимира Антонова-Овсієнка та Михайла Муравйова.

Коли населення Сумщини дізналося про агресію більшовицької Росії, газети зарясніли повідомленнями про підтримку української влади. Писали селяни й робітники, учителі, а найбільше — військові. Глибоке обурення в українських військових викликав той факт, що військове командування більшовицької Росії платило по 30 крб на день кожному червоноармійцю за те, щоб він ішов воювати проти України. У таких умовах особливої уваги потребувало м. Суми, адже залізниця сполучала місто з Харковом, де

12 грудня 1917 р. більшовики проголосили радянську владу та сформували український радянський уряд. Розгортання гострого військово-політичного конфлікту одразу перетворило м. Суми на прифронтову станцію, яку потрібно було пильнувати.

Революційними процесами, що переплелися з початком агресії більшовицької Росії проти УНР, вирішили скористатися кримінальні елементи, які відчували послаблення влади і свою безкарність. У січні 1918 р. хвиля анархії охопила Сумський і Лебединський повіти Харківської губернії. На початку січня 1918 р. відбувся погром Кекінського цукрового заводу, продовжувалися грабунки мирного населення.

Жителі краю не збиралися коритися чужій їм владі більшовиків. Коли на початку 1918 р. більшовицькі війська під проводом Павла Дибенка розпочали наступ на м. Глухів, їм заступили дорогу невеликий загін вільного козацтва, очолюваний старшиною Горошком, та саморобний бронепοїзд, що складався з локомотива, чотирьох вагонів із кулеметами.

До 14 січня 1918 р. м. Шостку боронив цей загін, доки не був витіснений чисельнішими більшовицькими загонами.

Боротьба більшовицьких військ була спрямована не тільки проти армії УНР, а й проти цивільного населення України. Терор більшовиків на Сумщині супроводжувався розстрілами населення, грабунком, використанням заручників для здобуття продовольства.

Після підписання в 1918 р. у м. Бресті мирного договору між УНР і Німеччиною розпочався спільний наступ німецьких, українських та австрійських військ на угруповання Червоної армії. Серед більшовицьких частин наростала дезорганізація. До кінця березня 1918 р. Центральна рада повернула свою владу на Сумщині. Українські органи влади намагалися вдатися до системного реформування, налагодити ефективне управління, подолати революційну й післявоєнну розруху. 6 березня 1918 р. Центральною радою було ухвалено закон про адміністративно-територіальний

поділ України. Згідно з новим устроєм територію Сумщини було поділено на такі землі:

— Посейм'я (Шостка, Глухів, Кролевець, Середина-Буда із центром у Конотопі);

— Посулля (Глинськ, Гадяч, Лохвиця, Лубни із центром у Ромнах);

— Слобідщина (Лебедин, Недригайлів, Білопілья, Охтирка, Богодухів із центром у Сумах).

Відповідно до цих змін мала бути реорганізована й структура місцевої влади, проте втілити в життя ці заходи Українській Центральній раді не судилося, підтримка її серед населення й заможних кіл швидко падала. За сприяння командування німецьких військ, уведених на територію УНР як гаранта дотримання УЦР продовольчих зобов'язань перед державами Четверного союзу за Брест-Литовським договором, у квітні 1918 р. до влади в Україні прийшов генерал Павло Скоропадський. Установився політичний режим гетьманату. Історичне коріння керманіча Української держави (такою була офіційна назва України з 29 квітня по 14 грудня 1918 р.) пов'язане із Сумщиною, де в Глухові колись правив відомий його предок — гетьман Іван Скоропадський, а родина мала земельні маєтності.

Гетьману Павлу Скоропадському разом із певними досягненнями в економічній, культурній, зовнішньополітичній сферах удалося також розширити територіальні межі Української держави. На північному сході було приєднано Буринь, Путивль, Миропілья, Суджу, Рильськ.

Поразка Німеччини в Першій світовій війні змусила гетьмана шукати нового зовнішньополітичного союзника. 14 листопада 1918 р. Павло Скоропадський видав грамоту про федеративний союз із білогвардійською Росією. Цей крок керманіча Української держави спричинив усенародне повстання, яке очолила Директорія у складі п'яти членів: Володимира Винниченка (голова), Симона Петлюри, Опанаса Андрієвського, Федора Швеця, Андрія Макарен-

ка. Багато військових частин, що базувалися в Сумському, Конотопському, Кролевецькому та інших повітах, приєдналися до антигетьманського повстання. На бік повсталих перейшла також дислокована на Конотопщині військова еліта гетьманської армії – дивізія сірожупанників.

Ще під час повстання проти Павла Скоропадського почали формуватися органи влади Директорії, зокрема органи охорони порядку. Потрібно зазначити, що в багатьох випадках зміна влади на Сумщині відбувалася більш-менш спокійно, адже владні функції іноді перебирали чиновники гетьманату, які змінили політичні погляди й стали республіканцями.

У зверненні до населення Головної команди військ УНР 16 листопада 1918 р. йшлося про те, що замість гетьманських старост адміністративну владу в губерніях і повітах мають тимчасово взяти колишні комісари Центральної ради, а там, де їх немає, – голови земських управ або їхні заступники.

Установлення влади Директорії на території нашого краю відбувалося в умовах нового наступу більшовицьких військ. Фактично в січні 1919 р. розпочалася друга більшовицько-українська війна. Для прикриття агресії проти України Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР) спочатку широко використовувала загони, які формально не були в складі Червоної армії. На запити української сторони про їх приналежність Раднарком Росії відповідав, що не має до них жодного відношення: «Ніякого війська Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки в Україні немає. Воєнна акція на українській території в цей момент проводиться поміж військом Директорії та військами українського радянського уряду, який є цілком незалежним». Вичерпавши всі можливості дипломатичного впливу на Раднарком, 16 січня 1919 р. Директорія офіційно оголосила про стан війни з РСФРР. Тим часом радянські війська дедалі більше заглиблювалися в українську територію, ведучи водночас наступ на Полтаву, Катеринослав і Донбас. Їх загальна

чисельність була порівняно незначною (приблизно 11 тис. осіб), але вони мали підтримку більшовицького партизанського руху. Крім того, на ситуацію в Україні суттєво впливав розквіт отаманщини. Уже в січні 1919 р. колишні отамани Григор'єв і Зелений оголосили про свій перехід на радянські позиції й розпочали партизанську боротьбу проти Директорії. У їх загонах налічувалося до 50 тис. бійців. Катеринославська губернія була своєрідним епіцентром діяльності збройних формувань Нестора Махна, який не визнавав уряду Директорії.

Протягом 1919–1920 рр. у краї двічі встановлювалася радянська влада. На Сумщині, як і в сусідній Росії, було запроваджено сумнозвісну політику «воєнного комунізму» — безсистемне вилучення в селян хліба й продуктів харчування (продрозкладка), націоналізація підприємств, поміщицьких маєтків, торговельних закладів, уведення карткової системи, примусовий розподіл ресурсів, загальна трудова повинність.

Наприкінці 1920 р. на території Сумщини остаточно була встановлена радянська влада, однак мир на цій землі так і не настав. Більшовицька політика «воєнного комунізму» не давала селянам спокійно жити. Доведені до відчаю своїм рабським становищем, масовим вилученням продовольства селяни об'єднувались у збройні ватаги й боронили свої села від заїжджих продзагонів. На Сумщині в 1919–1920 рр. розгорнулася справжня селянська війна. У краї діяло до 30 повстанських загонів чисельністю від кількох десятків до кількох сотень осіб. Найбільшими з-поміж них були загони отаманів Христового (Роменщина), що об'єднував 3 тис. осіб, Ткаченка (Сумський повіт) — 500 осіб, Ромашка (Глухівщина) — 400 осіб. Звісно, сили стихійної селянської самооборони й регулярного більшовицького війська були нерівними. Поступово селянський рух спадав, але виступи селян проти заборони приватної торгівлі хлібом і продрозкладки залишалися масштабними. Лише нова економічна політика (неп), до якої на теренах України більшовики вдалися в 1922 р.,

сприяла певному заспокоєнню селянства та його переходу до мирного життя.

Часткова денационалізація підприємств, відновлення приватновласницької ініціативи в роки непу сприяли налагодженню промислового розвитку нашого регіону. У 1922–1923 рр. запрацювали металообробні й машинобудівні заводи Сум, Конотопа, Кролевця, Ромен.

З метою відновлення роботи дрібних підприємств восени 1922 р. на Сумщині активно проводилася орендна кампанія. У Глухівському повіті в оренду передали 39 млинів, 10 крупорушок, 81 вітряк. Було орендовано друкарні, тютюнову фабрику № 9, шкіряний завод, Другий чавуноливарний і механічний заводи в Роменському повіті. У м. Ромнах було передано в оренду два шкіряні заводи, текстильні майстерні «Ткань», «Ткач», «Торнтон», кондитерські фабрики «Отрада» і «Прогрес». Колишні власники Линник і Розін отримали в орендне користування відповідно цегляний і шкіряний заводи. Наприкінці листопада 1922 р. на з'їзді рад Кролевецького повіту було повідомлено про передачу в оренду всіх цегляних заводів цього повіту, а також садів і паромних переправ через р. Десну. У цей період формувався й приватний промисловий сектор м. Глухова. Тут почали діяти приватні механічні млини власників Пружанського, Москаленка, Каспіна, Каплунова, лісопилльні підприємця Вернигори, пивоварний і винний заводи Конди, крохмальний завод Дубровського.

Скоротилася кількість безземельних і малоземельних селян, натомість побільшало середніх господарств. У промисловості було створено госпрозрахункові трести. На селі переважали індивідуальні господарства, які тою чи іншою мірою брали участь у сільськогосподарських, заготівельно-збутових, кредитних, виробничих, споживчих кооперативах. Діяли також радгоспи, комуни, артілі.

У період 1921–1928 рр. на Сумщині було відновлено складові ринкової інфраструктури — товарні біржі й товариства взаємного кредиту. Однак подальше формування командно-адміністративної економіки унеможливило роз-

виток ринкових інститутів і сприяло згортанню приватного виробництва в регіоні.

Після утворення СРСР запроваджується новий адміністративний поділ. Замість губерній, повітів і волостей утворюються округи й райони. Так, у 1926 р. на території нашого краю існували Глухівський, Конотопський, Полтавський, Роменський і Сумський округи, що поділялися на райони, і Грайворонський повіт Курської губернії (РСФРР), до складу якого входила Миропільська волость.

Наприкінці 1920-х років Йосип Сталін і його прибічники стали ініціаторами демонтажу непу як такого, що, на їхню думку, вичерпав себе, і почали втілювати в життя ідею «побудови соціалізму в одній окремо взятій країні». Проект усеосяжних докорінних економічних перетворень розробили в 1928 р. Насамперед ним передбачалося перетворення СРСР на передову індустріальну державу. Для цього було обрано стратегію прискореного розвитку важкої промисловості за декілька етапів по п'ять років. Основними джерелами індустріалізації були: націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму робітників і примусової праці політ'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного й монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та ін.

Протягом перших п'ятирічок на Сумщині було збудовано нові й реконструйовано старі промислові об'єкти. Потужними підприємствами стали Сумський машинобудівний завод, Конотопський вагоноремонтний завод і завод «Червоний металіст». З'явилися нові підприємства харчової промисловості в містах Охтирці, Путивлі, Ромнах. Наприкінці 1930-х років на Роменщині розпочалася промислова експлуатація нафтових родовищ.

Проголосивши індустріалізацію, більшовики визначили одним з основних джерел її фінансування село. Для цього потрібно було замість неконтрольованих державою індивідуальних господарств створити велике виробництво, зробивши засоби виробництва спільною власністю. У 1929 р.

розпочався процес «колективізації сільського господарства». Заможних господарів і тих, хто не хотів вступати до колгоспів, розкуркулювали, що передбачало конфіскацію майна, вислання разом із сім'єю за межі району чи республіки, позбавлення виборчих прав. Скарги на необґрунтоване розкуркулення надходили майже до всіх місцевих органів влади Сумщини.

За вочевидь неповними даними із Сумщини за межі України було вислано понад чотири тисячі осіб, а розкуркулено понад дев'ять тисяч господарств. Найбільше розкуркулених було в Буринському, Конотопському, Лебединському та Роменському районах.

Щоб запобігти селянським виступам, під час виселення куркулів використовували військові частини. Такі випадки зафіксовано в Глухівському, Конотопському й Роменському округах. Зважаючи на масовість селянських заворушень і нестачу військ Об'єднаного державного політичного управління¹ (ОДПУ), було вирішено використати для операцій на селі частини робітничо-селянської Червоної армії. Для ліквідації ж «куркульських» повстань, згідно з директивою Особливого відділу Українського військового округу й оперативними наказами ДПУ УСРР, датованими початком 1930 р., використовували полкові школи, які прикріплювалися до одного з окружних відділів ДПУ. Зокрема, зведений кавалерійський загін був прикріплений до Глухівського, 7-й стрілецький полк (м. Конотоп) — до Конотопського, 21-й стрілецький полк (м. Ромни) — до Роменського, 69-й стрілецький полк (м. Чугуїв) — до Сумського відділів. До такого роду операцій залучали органи ДПУ.

Для того щоб селяни не тікали від важкого життя в міста, їх, як за часів кріпосного права, було прикріплено до

---

¹ Після створення СРСР постановою ЦВК СРСР від 15 листопада 1923 р. було утворено Об'єднане державне політичне управління при РНК СРСР (ОДПУ). Цей орган мав об'єднати «революційні зусилля республік» у боротьбі з «політичною та економічною контрреволюцією», шпигунством і бандитизмом.

місць проживання паспортною системою, запровадженою в 1932 р. Без дозволу влади вони не мали права залишати колгоспи. Залякавши селян репресивними заходами, їх, по суті, перетворили на людей «другого сорту». Усі ці дії партійно-державних органів мали на меті зробити селянство основним джерелом фінансування нереальних, форсованих темпів індустріалізації.

Жахливим наслідком насильницької колективізації став голодомор 1932–1933 рр. На Сумщині від голоду вимирали цілі хутори й навіть села, непоодинокими були випадки людодства і труподства. Особливо постраждали від голодомору Лебединський, Липоводолинський, Охтирський і Роменський райони. Смертність від голодомору в південно-східній частині Сумської області в 1933 р. перевищувала смертність у 1927 р. в 12–14 разів, у північно-західній — у 8–9 разів.

Трагічною сторінкою історії України, й зокрема Сумщини, стали масові політичні репресії 1930-х років, що здійснювалися судовими й позасудовими органами — «трійками», «двійками», «особливими нарадами», органами НКВС, ДПУ. Ці репресії охопили всі верстви населення. Серед тих, хто пройшов крізь жорна незаконних репресій, були видатні уродженці Сумщини — другий президент Академії наук (АН) УРСР М. Василенко, віце-президент АН УРСР М. Світальський, професори С. Коршун, М. Макаренко, М. Рудинський, інженер-винахідник О. Булат, художник Н. Онацький, письменники Іван Багряний, Остап Вишня, П. Капельгородський, Г. Майфет, А. Панів, нарком радгоспів СРСР М. Демченко, нарком фінансів СРСР Г. Гринько, заступник наркома фінансів СРСР Г. Сокольников, військові І. Федько, С. Руднев.

Радянська влада вважала своїми ворогами не тільки представників старої інтелігенції, тобто найбільш кваліфіковані кадри, основним ідеологічним супротивником була церква. Протягом 1920–1930-х років на Сумщині було ліквідовано монастирі (Софроніївський, Глинський, Путивльський, Молченський), зруйновано церкви, се-

ред яких були витвори архітектури й мистецтва – Миколаївська й Покровська церкви в Сумах, кілька храмів у Лебедині, Охтирці, Глухові. З храмів вилучали цінності, а священнослужителів оголошували ворогами народу.

У 1932 р. в УСРР було здійснено перехід до триступеневої адміністративно-територіальної системи: центр – область – район. 10 січня 1939 р. у нинішніх географічних межах було утворено Сумську область із центром у м. Сумах. Її площа становила 23,8 тис. км². Область складалася з 12 районів Харківської, 17 районів Чернігівської й двох районів Полтавської області. Нині в її складі 18 районів, 15 міст (із них сім – обласного підпорядкування), 20 селищ міського типу, 384 сільради, 1500 сільських населених пунктів.

Незважаючи на суперечливість і трагічність суспільно-політичного й економічного розвитку 1930-х років, радянська модернізація мала певні успіхи. Так, напередодні Другої світової війни на Сумщині сформувався достатньо потужний народногосподарський комплекс. Він складався з 511 великих промислових підприємств, серед яких: завод ім. Фрунзе в Сумах, «Червоний металіст» у Конотопі, ливарно-механічний завод в Охтирці, механічний завод у Свесі, фабрика з виробництва кіноплівки в Шостці. Сумщина була одним із центрів цукрового виробництва. На території області працювало 17 цукрових заводів. За обсягом виробництва цукру область посідала третє місце після Вінницької й Київської областей. Третя частина рафінаду, що вироблявся всіма заводами України, належала трьом рафінадним заводам – у Сумах, Бурині й Хуторі-Михайлівському. Усього на території області в 1940 р. було 8946 великих і малих підприємств, на яких працювало 140 тис. осіб. На селі діяли 1614 колгоспів, 27 радгоспів, 57 машинно-тракторних станцій (МТС). 67 % усієї посівної площі займали зернові, провідними технічними культурами були цукровий буряк, коноплі й соняшник, тютюн. Система охорони здоров'я охоплювала 128 лікарень, 164 поліклініки, 436 амбулаторій і фельдшерсько-акушерських пунктів,

8 санаторіїв, 11 будинків відпочинку. В області працювали 1209 загальноосвітніх шкіл (із них 1081 сільська), 34 технікуми й училища, Сумський педагогічний, Глухівський, Конотопський і Лебединський учительські, Шосткинський хіміко-технологічний і Глухівський сільськогосподарський інститути. У 1940/41 навчальному році в загальноосвітніх школах навчалось 276,6 тис. учнів, у технікумах й училищах — 8,9 тис., в інститутах — понад 2,8 тис. студентів. У Глухові працював Всесоюзний науково-дослідний інститут луб'яних культур, у Сумах — Сільськогосподарська дослідна станція. В області налічувалося 2897 масових бібліотек із книжковим фондом майже 1 млн примірників, до 1300 будинків культури і клубів, 247 кіноустановок і кінотеатрів, п'ять краєзнавчих (Суми, Путивль, Глухів, Ромни, Конотоп) і два художні (Суми, Лебедин) музеї. Діяли обласний музично-драматичний театр ім. М. С. Щепкіна й обласна філармонія.

Трагічні випробування спіткали жителів нашої області в період Другої світової війни.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина почала воєнні дії проти СРСР. Країна переорієнтувала економіку на військовий лад. Сумський машинобудівний завод ім. Фрунзе, Конотопський завод «Червоний металіст», Свіський насосний завод почали працювати на потреби фронту.

У серпні 1941 р. фашисти вступили на землю Сумщини, а вже 19 жовтня Сумська область була повністю окупована. Два роки тривав окупаційний режим. На території Сумщини гітлерівці розпочали реалізацію своїх планів, згідно з якими передбачалося запровадження іншого територіального поділу, нового адміністративного устрою й організації влади. На початку війни Сумська область складалася з 31 району. Нова влада передбачала поділити Сумщину на вісім гебітів (округів) із центрами у Ворожбі, Глухові, Конотопі, Лебедині, Охтирці, Ромнах, Сумах і Шостці, однак цей поділ не було запроваджено. Окупанти включили Сумську область до так званої військової зони, яка цілком перебувала під владою військового командування. Це по-

яснювалося близькістю фронту, а також тим, що в області вже з перших днів війни почали діяти партизани.

На території Сумщини працював окупаційний апарат, якому допомагали новостворені органи місцевого управління, повністю підпорядковані німецькому командуванню: міські, районні, сільські, общинні управи. На чолі міських і районних управ стояли голови управ, бургомістри керували громадами (общинами), які об'єднували кілька сіл, а в селах призначалися старости.

З окупацією області нові правителі почали вводити свої порядки. Одразу був виданий наказ про введення комендантської години, згідно з яким населенню заборонялося «перебувати на вулиці з 18 години вечора до 6 години ранку. Хто з'явиться на вулиці в зазначений час — буде заарештований». Заборонялося також освітлювати кімнати у вечірні години.

Усе населення проходило обов'язкову реєстрацію. Старости й бургомістри вели облік людей, реєстрували вибулих і прибулих. Місцевим жителям старше 16 років видавалися тимчасові посвідчення, які потрібно було завжди мати при собі. Це робилося для полегшення нарахування й стягнення податків. Згідно з розпорядженням головнокомандувача воєнної області від 23 жовтня 1941 р., «кожний працездатний житель є платником подушного податку. Подушний податок стягується для покриття дефіцитів і встановлюється в розмірі 5 карбованців у місяць».

Для забезпечення нормального життя й роботи установ, організацій, управління селами, лікувальної та ветеринарної мережі на 1942 р. для сільського населення було введено подвірний податок. Він нараховувався залежно від кількості працездатних і непрацездатних членів сім'ї в розмірі 100–600 крб із селянського двору.

Старости й бургомістри відповідали за благонадійність населення на ввіреній їм території, для чого складалися списки жителів. Перший список — «благонадійних», за яких староста міг поручитися, до другого списку заносилися комуністи, кандидати в члени партії, воїни Червоної

армії, активісти; в окремий список вносили євреїв з позначкою «Є» або іноземці з позначкою «Г».

На Сумщині окупанти одразу почали прибирати до рук сільськогосподарську галузь. У лютому 1942 р. було введено в дію закон про новий земельний лад, згідно з яким усі колгоспи перетворювалися на громадські господарства, у яких робота оцінювалася за трудовнями. Було встановлено норми трудовнів на рік: чоловіки мали відробити 150 трудовнів, жінки — 100, підлітки й літні люди від 60 років — 30. За небажання працювати в громадському господарстві накладався штраф у розмірі 100 крб.

Для організації сільськогосподарського виробництва було створено Українське допоміжне сільськогосподарське бюро по Сумській області, у районах діяли районні допоміжні бюро. Сумська обласна контора «Заготхудоба», за попередньою інструкцією, розпочала свою діяльність 1 грудня 1941 р. Вона займалася прийманням усіх видів живності, відгодівлею свиней, організовувала заготівлю кормів для худоби й птиці. У Сумській області в період окупації діяла 31 районна заготівельна контора. Населення території було зобов'язане виконувати поставки, установлені окупаційною владою, причому плани здачі постійно збільшувалися. Після вторгнення нацистів на територію нашої області всі річки, озера, ліси й поля «з їх індустріальними підприємствами, живим і мертвим реманентом» було проголошено «власністю німецької держави». Рибальством займалися лише спеціальні товариства, яким конторою «Заготхудоба» був установлений план заготівлі риби. Полювати дозволялося тільки окупантам. «Населення може користуватися в лісі лише відкритими громадськими шляхами», — зазначалося в інструкції.

Складовою діяльності окупаційного режиму була політика примусової праці. Уже в листопаді 1941 р. з метою виявлення робочої сили при комендатурах поліції в містах утворювалися Управління робочої сили, що керували біржами праці. Усі громадяни віком від 18 до 50 років були зобов'язані зареєструватися при дільничних конторах бір-

жі праці, одержати робочу картку й щодня відмічатися в конторі до одержання постійної роботи. За ухилення від реєстрації й роботи жорстоко карали.

Окупаційна влада проводила набір робочої сили для праці в Німеччині. Було розгорнуто пропагандистську кампанію з метою організації масового добровільного виїзду. Агітатори намагалися спокусити людей принадами всіляких благ, що начебто очікують на них у Німеччині: високими заробітками, кращими умовами праці й відпочинку, набуттям цінних спеціальностей і кваліфікацій. Старостам і бургомістрам давали заявку на кількість людей, яких потрібно було відправити на роботу. Відправленню до Німеччини підлягали всі працездатні чоловіки й жінки віком від 15 до 50 років. Коли ж бажаних добровільно їхати на роботу не було, застосовувалися примусові методи: конфіскація майна й худоби, арешт.

Для забезпечення спокою на окупованій території створювалися каральні органи та поліцейські формування. Каральним органом була й охоронна поліція, яка підлягала міським і польовим комендатурам і контролювала в'язниці й табори.

Перетворюючи економіку усієї України, й зокрема Сумщини, на додаток до німецької промисловості, окупанти не збиралися відбудувувати великі заводи. Робилися спроби запуску лише тих підприємств, які були потрібні для ремонту військової техніки або пов'язані з видобутком сировини, виробництвом напівфабрикатів і харчових продуктів. Підприємства, що не були евакуйовані, налаштовували на випуск продукції для гітлерівської армії. На всіх промислових підприємствах був установлений 8-годинний робочий день, а в суботу — на дві години коротший. Робота починалась о 7-й годині і тривала до 16-ї години за офіційним берлінським часом. Наглядали за роботою підприємств німецькі фахівці. З українського боку призначався керівник підприємства, йому допомагав виробничий староста, який був ніби посередником між керівником підприємства та працівниками.

Під час окупації не припинялася робота шкіл. За проведнням освітньої роботи серед молоді наглядала обласна організація «Просвіти»¹, у районах діяли районні відділи пропаганди й просвіти. Усі діти шкільного віку повинні були відвідувати школу: навчання в школах дітей віком 7–11 років було обов'язковим. На батьків, чиї діти не ходили на заняття без поважних причин, накладався штраф до 300 крб.

У період окупації в області працювали музеї, бібліотеки, історичні архіви, друкувалися газети. Для розваг нацистів у грудні 1941 р. було вирішено організувати в м. Ромнах музично-драматичний театр на базі місцевої капели ім. М. Леонтовича, об'єднавши всі мистецькі сили, що працювали в місті. У театрі ставилися вистави українських авторів: опера М. Мусоргського «Сорочинський ярмарок» за п'єсою М. Старицького, опера М. Лисенка «Наталка Полтавка» за п'єсою І. Котляревського, комедія «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, виступав хор ім. М. Леонтовича з українським репертуаром. У Сумах діяв Сумський український музично-драматичний театр, виходила газета «Сумський вісник».

---

¹ Із відступом частин Червоної армії в українських містах з'являються похідні групи Організації українських націоналістів (ОУН). Саме вони створюють товариства «Просвіти», що мали займатися розвитком і популяризацією української культури серед населення. Товариства були засновані в Сумах, Кременчуці, Охтирці, Валках, Лохвиці, деяких селах Полтавщини. Неможливо дати однозначну оцінку діяльності товариства «Просвіта» у період нацистської окупації. Окупаційна влада намагалася використати культурно-освітні товариства для вирішення своїх завдань. «Просвіта» вимушено співпрацювала з гітлерівцями, хоча основною метою діяльності товариства залишалося пробудження національної свідомості українців, підвищення культурно-освітнього рівня населення. Крім культурно-освітньої роботи, товариство допомагало людям вижити в роки війни. Коли окупаційна влада переконалася в самостійницьких домаганнях націоналістичних кіл України, вона відкрито вдалася до репресивних заходів, зокрема й стосовно «Просвіти».

На початку 1942 р. формуються великі партизанські об'єднання на базі загонів Сидора Ковпака й Олександра Сабурова. Ще під час другого рейду об'єднаного Путивльського партизанського загону (з 30 грудня 1941 р. по 29 лютого 1942 р.) до Путивльського загону приєдналися Конотопський, Шалигінський, Глухівський і Кролевецький загоони. 1 лютого 1942 р. було офіційно проголошено створення Сумського партизанського з'єднання (командир С. Ковпак, комісар С. Руднев, начальник штабу Г. Базима).

За рішенням ЦК ВКП(б) у травні 1942 р. розгорнув діяльність Український штаб партизанського руху, який керував народною боротьбою на окупованій ворогом території України.

Після вирішальної Сталінградської битви (17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р.) почалося визволення захоплених ворогом земель. Звільненню Червоною армією Сумської області передував розгром фашистських військ на Курській дузі. Обласний центр Суми було визволено 2 вересня 1943 р. частинами 167-ї, 232-ї та 340-ї стрілкових дивізій 50-го стрілкового корпусу Червоної армії, у зв'язку з цим їм було надано почесне звання Сумсько-Київських. За героїзм, виявлений у боях на території області, 24 бійцям і командирам Червоної армії присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 19 вересня 1943 р. було звільнено останній населений пункт нашої області.

За мужність і відвагу, виявлені в боях з ворогом під час війни, майже 100 тис. воїнів, партизанів і підпільників – уродженців Сумської області – нагороджено орденами й медалями, майже 200 удостоєно почесного звання Героя Радянського Союзу.

Втрати Сумщини в цій війні величезні. Проте незважаючи ні на що, за кілька років силами жителів області було відновлено роботу більшості установ і підприємств. За високі показники на трудовому фронті в мирні дні 102 жителя Сумщини були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці.

Відбудовні роботи почалися одразу після визволення краю. Найбільша увага приділялася залізниці й машинобудівним підприємствам. Наприкінці 1943 р. стали до ладу окремі цехи Сумського машинобудівного заводу ім. Фрунзе, Конотопського заводу «Червоний металіст».

Швидко відновили свою діяльність до 1,5 тис. колгоспів, 27 радгоспів, 57 МТС. І в цьому велика заслуга жінок і підлітків. Значна частина колгоспів краю не оплачувала трудовні. У 1946–1947 рр. від голоду найбільше потерпали мешканці Лебединського, Охтирського, Шосткинського та Ямпільського районів.

У 1950 р. в основному завершилася відбудова народного господарства. Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років на території краю з'являються підприємства нових галузей виробництва — Конотопський завод «Поршень», Роменський завод автоматичних телефонних ліній, Сумський фарфоровий завод. Наприкінці 1980-х років починають працювати такі велети вітчизняної промисловості, як Сумський завод «Центролив», Тростянецька шоколадна фабрика «Україна», створюються виробничі об'єднання СМНВО ім. Фрунзе, «Хімпром», «Насосенергомаш», «Сумизалізобетон» та ін.

У 1960-х роках зазнав певних змін адміністративно-територіальний поділ області. Так, у 1963 р. в області налічувалося десять районів (Білопільський, Буринський, Глухівський, Конотопський, Кролевецький, Лебединський, Охтирський, Роменський, Середино-Будський, Сумський), у 1965 р. було відновлено шість районів (Краснопільський, Липоводолинський, Недригайлівський, Путивльський, Тростянецький, Шосткинський). Цього ж року населені пункти колишнього Талалаївського району відійшли до Чернігівщини. У 1966 р. були створені ще два райони: Великописарівський та Ямпільський. З 1966 р. й донині на території області існує 18 районів, 15 міст, із них 7 — обласного підпорядкування, 20 селищ міського типу, 384 сільради, 1500 сільських населених пунктів.

Протягом другої половини ХХ ст. й до початку горбачовської перебудови в нашому краї проходила антирелігійна кампанія. У 1962 р. на Сумщині кількома вибухами було зруйновано Троїцький собор ХVІІІ ст. у м. Глухові. У Білопіллі так само знесли Покровський собор, у метричних книгах якого зареєстровано народження видатного поета Олександра Олесья. Тоді ж було прийнято попереднє рішення про знищення Молчанського монастиря ХV–ХVІІІ ст. у м. Путивлі та Троїцького собору в м. Сумах. Хоча собор був зведений у 1915 р., його стан визнали аварійно небезпечним.

Планувалося зруйнувати й перший мурований храм у м. Сумах – Воскресенську церкву, зведену наприкінці ХVІІ ст., яка нібито заважала дорожньому руху. У 1962 р. було ліквідовано місцеву релігійну громаду, а в 1963 р. приміщення храму передали Сумському рекламному комбінату.

Загалом в Україні під час антирелігійної кампанії 1960-х років було закрито 46 % храмів. У 1970-х роках знищення храмів не припинилося, причому з усіх способів знесення пріоритет надавався тротиловій вибухівці: у 1974 р. підірвали церкву в с. Кам'янці Середино-Будського району (1765), а в 1979 р. знищили дерев'яний храм Успіння Пресвятої Богородиці в с. Великий Рибиці Краснопільського району.

Певне пом'якшення ставлення влади до релігійних споруд пов'язано з наближенням 1000-річчя хрещення Русі (1988). У 1987 р. навіть було проведено косметичний ремонт фасадів храмів-пам'яток.

Протягом другої половини ХХ ст. на ниві вітчизняної науки відзначилися уродженці Сумщини – академіки й члени-кореспонденти АН СРСР Г. Бей-Бієнко, А. Йоффе, Й. Шкловський, АН УРСР – М. Андреев, І. Коробчанський, Л. Новиченко, П. Свириденко, О. Усиков, І. Швець, М. Шпак.

На спортивних аренах Сумщину представляли чемпіони Європи, світу, Олімпійських ігор В. Голубничий, Л. Жаботинський, В. Куц, О. Шапаренко.

У нашому краї народилися й творили славетні літератори — Б. Антоненко-Давидович, Д. Білоус, П. Воронько, В. Затуливітер, П. Ключина, М. Лукаш, О. Ющенко; митці — В. Зарецький, І. Кавалерідзе, М. Лисенко; музиканти — Ю. Шапорін, Г. Давидовський; співаки — Б. Гмиря, А. Мокренко; артистка театру й кіно А. Роговцева та багато інших.

У 1980-х роках зазнала невдачі широко розрекламована продовольча програма. Незважаючи на значні капіталовкладення, сільське господарство розвивалося переважно екстенсивним шляхом. У промисловості, окрім певних успіхів на Шосткинській фабриці «Свема», Сумському заводі «Електрон», Охтирському заводі «Промзв'язок», більшість підприємств області виробляли застарілу, екологічно небезпечну продукцію невисокої якості.

Розвиток військово-промислового комплексу, пов'язаний із гонкою озброєнь, зумовлював відтік сільського населення до міст, де розбудовували заводи-гіганти. Порівняно висока зарплатня, пільгові умови навчання робітничих професій, отримання житла — з одного боку, і занедбаність політики щодо розбудови села — з іншого, спричинили відтік сільського населення до міст по всій Україні. Сталося так і на Сумщині.

Сумська область мала високі економічні, наукові, спортивні й культурні досягнення. З'являлися нові промислові підприємства, ВНЗ і технікуми. Швидкими темпами зростало населення обласного центру. У 1959 р. у Сумах проживало 98 тис. мешканців, у 1989 р. — понад 290 тис.

Демократизація політичної системи, гласність, скасування монополії комуністичної партії на владу, перші демократичні вибори до Верховної Ради СРСР 1989 р. та Верховної Ради УРСР 1990 р. сприяли розкріпаченню суспільної свідомості народу. Спроба путчу 1991 р. лише при-

скорила процес створення власної держави. Завершенням цього стало прийняття Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р. Акта проголошення державної незалежності. Відтоді Сумська область є складовою й невід'ємною частиною незалежної демократичної України.

1990-і роки були складними для економіки краю та життя земляків: багато підприємств області, орієнтованих на замовлення колишнього СРСР, істотно скоротили обсяги випуску продукції або й припинили існування, у глибокій кризі опинилося сільське господарство. Майно колишніх колгоспів було розтягнуто, родючі землі занедбано. Та все ж після глибокої економічної кризи в країні поступово запроваджується програма економічних реформ, першими наслідками якої стали роздержавлення підприємств, створення умов для розвитку ринкових відносин, стабілізація фінансової системи, уведення власної грошової одиниці.

З кінця 1990-х років на Сумщині поступово покращуються показники розвитку промисловості й сільського господарства. Нарощують темпи виробництва провідні підприємства області – ВАТ «Сумське НВО ім. Фрунзе», «Сумхімпром», ТОВ «Мотордеталь» (м. Конотоп), ВАТ «Червоний металіст» (м. Конотоп), РК ВТО «Талан» (м. Ромни). Набирає обертів новий потужний концерн «Укрросметал», на підприємствах якого виробляється високоякісне компресорне устаткування. Відновлює свою колишню славу ДП «Деревообробне підприємство», ВАТ «СЕЛІМІ». Прикладом успішної роботи іноземного капіталу в економіці області є ЗАТ «Крафт Фудз Україна», ЗАТ «Слобожанська будівельна кераміка» та ін. Починається реформування аграрно-промислового комплексу Сумщини. Здійснено розпаювання землі, відбувається пошук нових, ефективніших форм господарювання. Нині в області ефективно працюють приблизно 800 фермерських господарств, колективні сільгоспідприємства. Загальна площа сільськогосподарських земель – 1,7 млн га, у тому

числі ріллі — 1,3 млн га. У рослинництві пріоритетне виробництво продовольчого зерна, цукрового буряку, озимого та ярого ріпаку, олійної редьки¹, соняшнику, льону.

Сприятливе географічне розташування області, наявність порівняно щільної залізничної мережі й мережі автомобільних доріг відкривають широкі можливості для гармонійного розвитку регіону.

В області виробляється понад 40 % нафти від загального обсягу в Україні, уключаючи газовий конденсат, і 7 % газу. Регіон перетинає міждержавна автомагістраль Київ–Москва. Тут пролягли головні залізничні магістралі: Київ–Москва, Київ–Харків, Дніпропетровськ–Санкт-Петербург та розташовані великі залізничні вузли — Конотоп, Ворожба, Смородино. Експлуатаційна довжина залізничних колій становить 920 км, автомобільних доріг — майже 7,3 тис. км. Працюють два театри (драми й музичної комедії ім. М. С. Щепкіна, обласний театр для дітей та юнацтва), обласна філармонія, 674 клубних і 615 бібліотечних закладів, 35 музичних шкіл, 11 державних музеїв. У Сумському художньому музеї ім. Н. Онацького зберігається майже 14 тис. творів українських і зарубіжних митців. Культурно-мистецьке життя Сумщини доволі насичене. Стали вже традиційними музичні фестивалі «Органум», «Боромля», фестивалі народної творчості «Мистецькі береги Ворскли», «Кролевецькі рушники», уперше відбувся Всеукраїнський фестиваль духової музики «Сурми Конституції» (2000).

В області збільшується кількість церковних громад, релігійних об'єднань і духовних навчальних закладів, відроджуються духовні святині.

Зі створенням у 1928 р. заповідника «Михайлівська цілина» в області розгорнулася активна діяльність із збе-

---

¹ *Редька олійна* — трав'яна однорічна рослина, яка використовується на зелений корм, випас, силос, трав'яне борошно. Редька має багато переваг: висока поживність, простота вирощування, високий коефіцієнт розмноження насіння, високі врожаї зеленої маси, яка за поживністю наближається до люцерни.

реження ландшафтів і малозмінених осередків співіснування видів рослин і тварин. За останні 30 років створено понад 200 об'єктів природно-заповідного фонду в складі 70 заказників, 27 заповідних урочищ, 69 пам'яток природи, 23 пам'ятки садово-паркового мистецтва на площі 156,5 тис. га, що становить 6,6 % від території області. У 1999 р. створено Національний природний парк «Деснянсько-Старогутський».

Завдяки продуманій і збалансованій системі природокористування на Сумщині розвинулося мисливство, яке приваблює багатьох любителів відпочинку на природі. Регулювання кількості дичини унеможливорює поширення інфекційних захворювань у популяціях, зменшує шкоду фермерським сільськогосподарським угіддям. Мисливством в області опікуються такі господарства, як ТОВ СМТ «Лебідь» (сmt. Низи), ДП «Кролевецьке ЛМГ» (м. Кролевець), ДП «Лебединське ЛГ» (м. Лебедин), ДП «Роменське» (м. Ромни), ДП «Сумське ЛГ» (м. Суми), ДП «Конотопське ЛГ» (м. Конотоп), ДП «Глухівське ЛГ» (м. Глухів).

Більш різноманітною, пристосованою до сучасних вимог життя стає система вищої освіти. На зламі ХХ–ХХІ ст. на Сумщині готують фахівців з багатьох спеціальностей Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка (ГНПУ), Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка (СумДПУ), Сумський державний університет (СумДУ), Сумський національний аграрний університет (СНАУ), Українська академія банківської справи, Сумська філія Національного університету внутрішніх справ, а також кілька недержавних ВНЗ.

Як міністр освіти і науки України, я намагався сприяти розвитку освіти в рідному краї. Зокрема, аналізував, як під керівництвом ректора Олександра Івановича Курка плідно працює колектив на той час Глухівського педагогічного інституту. Вищий навчальний заклад мав гарну історію, традиції, але достойного визнання з боку держави не отримав.

Це стосувалося й дуже незначного обсягу державного замовлення на прийом студентів, і матеріальної бази, і кадрового складу, що відображалося й у самій назві — навчальний заклад називався інститутом, хоча майже всі ВНЗ на той час уже були перетворені на університети.

Я вважав своїм професійним і земляцьким обов'язком відзначити наукові, методично-виховні й освітянські досягнення Глухівського державного педагогічного інституту. У 2001 р., після моєї доповіді на засіданні Кабінету Міністрів України про розвиток і потенціал вищого навчального закладу м. Глухова, постановою КМУ від 16 травня 2001 р. № 504 Глухівському державному педагогічному інституту було надано статус університету.

Добре пам'ятаю те засідання. Це було останнє робоче засідання уряду В. Ющенка, який відправляли у відставку. Прем'єр-міністра викликали до Президента України Л. Кучми, і засідання вів перший віце-прем'єр-міністр Ю. Єхануров. На засіданнях уряду в ті часи розглядали, як правило, до ста питань. Питання Глухівського педінституту було серед останніх, його ледве вдалося включити в порядок денний. У середині списку було ще одне освітянське питання (не пам'ятаю вже яке саме). Я доповідав про нього як профільний міністр. Після розгляду цього питання Ю. Єхануров доручив мені вийти до преси й прокоментувати ухвалене рішення. Я запропонував принагідно розглянути й питання Глухівського педінституту, щоб прокоментувати одразу два рішення. Ю. Єхануров погодився. Скажу чесно, за рядом формальних ознак інститут не дотягував до університету, і передусім за контингентом студентів і кількістю викладачів, які мали вчені ступені й звання. Ці обставини я теж намагався викласти на підтримку постанови. Мовляв, держава не приділила гідної уваги інституту, а тепер, коли м. Глухів стало прикордонним, тут потрібно мати розвинутий університет, щоб діти з прикордонних областей Росії їхали навчатися в Україну, а не навпаки. Зазначив, що з цією метою ми перетворюємо подібні інститути на університети, наприклад Ізмаїльський державний педагогічний

інститут, що став гуманітарним університетом. Після моєї «полум'яної» доповіді питань не виникло, і рішення було прийнято. А я із задоволенням пішов до преси коментувати обидва ухвалені рішення.

Пізніше ми суттєво збільшили кількість місць державного замовлення, дозволили університету створити ряд філій, зокрема в Кременчуці, Севастополі, Вінницькій області, приєднали інші навчальні заклади. Університету не вистачало навчальних приміщень. І тоді за клопотанням О. Курка я попросив президента Української академії аграрних наук М. Зубця передати одне з академічних приміщень в Глухові університету. Михайло Васильович Зубець пішов нам назустріч, і університет отримав додатково чимале приміщення.

Я щиро вдячний колективу університету й особливо ректору О. Курку ще за одну добру справу. Якось до мене звернувся керівник адміністрації Кролевецького району Ю. Жарков, який раніше працював директором Кролевецького арматурного заводу, з питанням про подальшу долю заводського спортивного комплексу з басейном. Підприємство згорнуло свою діяльність і було не в змозі утримувати спорткомплекс, що був центром фізкультури, спорту й дозвілля жителів м. Кролевця. І тоді виникла ідея передати комплекс Глухівському педуніверситету з наступним відкриттям на його базі Кролевецької філії університету. Така філія була відкрита, яка згодом стала інститутом, і нині успішно функціонує. Невелика відстань від Кролевця до Глухова (40 км) дає можливість успішно організовувати навчальний процес, переміщатися викладачам і студентам з одного міста до іншого. Одного разу під час поїздки з Президентом України Л. Кучмою я розповів йому про відкриття Кролевецької філії університету (а ці місця поряд із його рідною Новгород-Сіверщиною), і він загорівся такою ж ідеєю щодо рідної Чернігівщини. Я розповів про це О. Курку, і він ініціював створення відповідних навчально-консультативних центрів у Сосниці — на батьківщині випускника Глухівського учительського

інституту Олександра Довженка — і в славетному й літописному місті Новгород-Сіверському.

Університет продовжив зміцнювати свої позиції як вищий педагогічний навчальний заклад європейського зразка. Розпорядженням КМУ від 16 липня 2008 р. № 958 університету присвоєно ім'я його видатного випускника — Олександра Довженка. Рішенням Державної акредитаційної комісії від 2 липня 2009 р., протокол № 79, навчальний заклад визнано акредитованим за IV рівнем. Згідно з Указом Президента України від 1 жовтня 2009 р. № 792, за загальнодержавне й міжнародне визнання результатів діяльності Глухівського державного педагогічного університету імені Олександра Довженка, його вагомий внесок у розвиток національної освіти й науки навчальний заклад набув статусу національного.

Я вважав за честь і обов'язок максимально сприяти розвитку рідного краю, і зокрема освіти, виходячи не тільки із земляцьких почуттів, а й керуючись тим, що мій чудовий край, де проживають прекрасні люди, часто був обділений долею, залишався поза увагою влади. Як наслідок, його розвиток був уповільнений, а реалії Полісся часто ставили його в нерівні умови з іншими регіонами України.

Поряд із турботою про найбільш віддалений, Глухівський педагогічний університет, я вважав за необхідне сприяти відкриттю філій провідних навчальних закладів у містах області. Вища освіта має бути доступною і в районних центрах, які мають давні історичні традиції й інтелектуальний потенціал. Філії повинні були забезпечувати інформаційно-методичний контакт із закладами шкільної освіти, місцевими культурними й науковими осередками, промисловими підприємствами, державними й фінансовими установами, готувати висококваліфіковані кадри. Так, за моєї ініціативи як міністра освіти і науки України та щирої підтримки керівництва Сумського державного університету відбулося відкриття Конотопського й Шосткинського інститутів Сумського державного університету. Нині студенти цих навчальних закладів, не полишаючи рід-

них місць, мають змогу отримати за державний кошт популярні й затребувані на ринку праці спеціальності.

Мені дуже приємно бувати в Сумському державному університеті, який завдяки послідовним діям ректора Анатолія Васильовича Васильєва й усього колективу став провідним університетом України. Другий рік поспіль він входить до ТОП-5% ВНЗ світу та до ТОП-90 ВНЗ країн Європи, що розвиваються, та Центральної Азії.

Конотоп і Шостка були обрані не випадково — це великі промислові міста з науковим потенціалом. На час відкриття інституту у Шостці було зо три десятки кандидатів наук, які працювали в НДІ та на виробництві й, по суті, залишилися без роботи. Був інтелектуальний потенціал і в Конотопі. До того ж в обох містах функціонували потужні технікуми. Та й місцева влада на чолі з мерами Г. Василенком (м. Конотоп) та М. Ногою (м. Шостка) усіляко сприяли створенню навчальних закладів. Я пишався тим, що можу допомогти землякам. Конотоп був для мене як рідне місто. Після закінчення середньої школи я майже рік жив на вулиці Рокосовського й працював слюсарем у Конотопському автопарку.

Достатньо високий рівень підготовки дають учням місцеві гімназії й ліцеї, загальноосвітні школи, яким я також намагався допомагати. Добре пам'ятаю епопею з комп'ютеризацією середньої загальної освіти, передусім у сільській місцевості. Я завжди розумів актуальність цього завдання для розвитку не лише освіти, а й країни загалом. Перша спроба вирішення цієї проблеми була здійснена ще в 2000 р. Мене щойно призначили міністром, і я добре знав про стан комп'ютеризації в освіті. На той час комп'ютери мали 2–3 % шкіл, до того ж це були застарілі моделі. Навесні 2000 р. на засіданні уряду, де розподілялися кошти на капітальні вкладення, я поставив запитання: «Яке вкладення може бути більш капітальним, аніж вкладення в розвиток наших дітей?» І запропонував виділити частину коштів на комп'ютеризацію сільських шкіл. Серед членів уряду було багато противників, адже традиційно ці кошти йшли

на інші цілі — будівництво, комунальне господарство тощо. Однак мене підтримав прем'єр-міністр В. Ющенко, і декілька мільйонів було виділено на шкільні комп'ютери. Тоді ми вперше придбали на ці кошти із загальнодержавного бюджету десь із півтори сотні комп'ютерних класів. Це звісно, крапля в морі, але започатковане вдалося продовжити завдяки ухваленню спеціальної Програми комп'ютеризації сільської школи. У 2003 р. уже було обладнано понад 1500 комп'ютерних класів, кожен з яких складався з 6–12 комп'ютерів, а в 2004 р. — понад 1400 класів. І це тільки за рахунок Державного бюджету. Цей приклад наслідувала більшість областей, і мені було дуже приємно, що в 2005 р., коли я завершував своє перебування на посаді міністра, уже понад 75 % сільських шкіл було комп'ютеризовано.

Узагалі масова комп'ютеризація давала багато матеріалу для аналізу. Згадую один випадок. Президент України Л. Кучма виїжджав у Житомирську область, де мав відвідати одне із сіл. Адміністрація Президента попросила виділити школі цього села комп'ютерний клас, який мав стати президентським подарунком. Постачальник техніки це зробив, та оскільки в школі не було жодного вчителя, який мав би елементарні навички роботи на комп'ютері, приїхав фахівець і цілий день навчав учителів азам роботи з технікою. За ними зацікавлено спостерігали діти. Закінчилося все тим, що під час відвідування школи Л. Кучмою ніхто з учителів не зміг продемонструвати роботу комп'ютера, і тоді на допомогу прийшли діти, які легко опанували нову техніку краще за дорослих. Я зайвий раз пересвідчився, як швидко нове покоління, «стаючи на плечі попередників», робить прогресивні кроки в майбутнє.

З метою ефективної реалізації системи ступеневої освіти, скорочення термінів навчання та зменшення витрат на підготовку фахівців окремі коледжі й технікуми увійшли до складу університетів. Так, до складу Сумського державного університету, окрім Конотопського та Шосткинського політехнічного інститутів, увійшли Індустріально-педагогічний технікум, Машинобудівний коледж, Хіміко-тех-

нологічний коледж імені Івана Кожедуба; до Сумського національного аграрного університету — шість аграрних коледжів; до Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка — професійно-педагогічний коледж.

Освітню діяльність з підготовки кваліфікованих робітників в області здійснюють 33 заклади професійно-технічної освіти різних типів, із них: 6 центрів професійно-технічної освіти, 10 вищих професійних училищ, 11 ліцеїв, 2 професійно-технічні училища, училище соціальної реабілітації, 3 навчальні центри при установах виконання покарань. Мережа професійно-технічних навчальних закладів забезпечує підготовку робітничих кадрів для шести галузей економіки: 8 — для машинобудування, 12 — для сільського господарства, 1 — для транспорту, 7 — для будівництва, 1 — для громадського харчування й торгівлі, 4 — для сфери послуг.

Для задоволення освітніх потреб населення в області функціонує приблизно 560 загальноосвітніх навчальних закладів, у яких навчається понад 90 тис. учнів. Пріоритетним напрямом залишається інформатизація шкільних кабінетів, заміна застарілої комп'ютерної техніки, обладнання й інших електронних навчальних засобів. Проблемною залишається організація ефективного навчального процесу в сільській школі, зміцнення її матеріально-технічної бази. Було б добре, якби матеріальну підтримку сільським школам надали представники бізнесу, підприємці, держслужбовці високого рангу. Не заради слави, а за покликом душі.

Примножують славу Сумщини спортсмени — переможці й призери чемпіонатів Європи, світу, Олімпійських ігор О. Петрова, брати Юрій і Михайло Голуби, Ю. Білоног, К. Бурмистрова, Д. Бічінашвілі, біатлоністки сестри Валя та Віта Семеренко, параолімпієць В. Лук'яненко та ін. Гордістю краю є спортивні команди «Динамо» (хокей на траві), «Локомотив» (настільний теніс). Підготовку спортсменів високого рівня здійснює Школа спортивної майстерності. У Сумах збудовано стадіон «Ювілейний» і легкоатлетичний манеж, які відповідають світовим стандартам. Надзвичай-

но популярний в області футбол. Традиційно проводиться чемпіонат і Кубок області, у яких беруть участь 32 команди, а також організовується матч за обласний суперкубок. Також організовуються різноманітні турніри: змагання на призи клубу «Шкіряний м'яч» у трьох вікових категоріях, першість Дитячо-юнацької футбольної ліги (ДЮФЛ) у чотирьох категоріях, чемпіонат області серед ветеранів, турніри пам'яті президента Федерації футболу м. Конотопа Володимира Волкогона, учасників Другої світової війни Олександра Никонця та Анатолія Морозова, турнір ветеранів на Кубок майстра спорту Сергія Страшненка, юнацький турнір «Золота осінь». У кожному районі й місті Сумщини проводяться власні чемпіонати, розіграші кубків та інші турніри, що допомагають залучити молодь до занять спортом.

Багато вихідців із Сумщини об'єднує громадська організація «Сумське земляцтво». Працюючи в інших регіонах, у столиці в центральних органах влади, вони допомагають своїй малій батьківщині, славлять її ім'я.

Нині в Україні відбуваються демократичні перетворення — удосконалюють існуючі і запроваджують нові демократичні інститути. Легітимність влади, від якої суспільство очікує ефективного управління й вирішення актуальних питань, є передумовою успішної демократизації. Від проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. й донині в області триває процес утілення європейських демократичних цінностей. Політичне життя області й обласного центру відбувається в руслі загальнонаціональних процесів. Основне завдання — створення умов для динамічних змін в економіці й інших сферах суспільного життя.

Принагідно хочу згадати про ключові дати в історії нашого краю, безпосередньо пов'язані з розбудовою державності в 1990-х роках. Так, 16 вересня 1991 р. рішенням позачергової сесії двадцять першого скликання перед обласним будинком рад було вивішено жовто-блакитний прапор. 24 квітня 1991 р. створено Сумську облдержадміністрацію, яка перебрала на себе повноваження виконавчо-розпорядчого органу області. Протягом 1990-х років місцевими

органами влади ухвалювалися й реалізовувалися стратегії економічного поступу, розвитку соціальної сфери, програми з вирішення проблем працевлаштування тощо. 12 липня 2000 р. затверджено герб і прапор області.

Сумщина багата на унікальні природні, історико-культурні, архітектурно-мистецькі пам'ятки й тому приваблює численних туристів. Серед визначних архітектурних об'єктів, з якими знайомить Сумщина, – Круглий двір у м. Тростянці, зведений у 1749 р. як манеж цирку та для господарських потреб; Будинки повітового земства в м. Сумах (нині обласний Краєзнавчий музей); Будинки дворянського зібрання в м. Глухові (нині міський Краєзнавчий музей). Однією з найстаріших козацьких церков в Україні є Миколаївська церква (1693 р.) в м. Глухові. До надбань сакральної архітектури Сумщини належать унікальні споруди – Воскресенська церква та Спасо-Преображенський собор у м. Сумах, церква Миколи Козацького в м. Путивлі, Святодухівський собор у м. Ромнах, ансамбль Покровського собору в м. Охтирці, Трьох-Анастасіївська церква в м. Глухові. Приваблюють туристів цікаві експонати краєзнавчих музеїв у Сумах, Глухові, Ромнах, Охтирці, Шостці, Конотопі; Будинки-музеї А. Чехова, розташований на околиці Сум – Луці; музейна експозиція П. Чайковського в с. Низах, що поблизу Сум. Із шедеврами майстрів світового рівня ознайомлять експозиції Сумського художнього музею ім. Н. Онацького та Лебединського художнього музею. Не залишать байдужими гостей нашої області вироби народних майстрів Сумщини: унікальні кролевецькі рушники, продукція Боромлянської лозомеблевої фабрики, сувеніри Сумського фарфорового заводу, фірми «Верес». Також в області проводяться цікаві фестивалі й конкурси, що полюбилися жителям Сумщини і які з великим задоволенням відвідують жителі сусідніх областей.

Для того щоб наш край став ще привабливішим, квітучим і неповторним, необхідно й надалі віддавати всі свої сили, таланти й зусилля малій батьківщині, вивчати й обіргати історію свого хутора, села, містечка, району.

Розділ 2

КРОЛЕВЕЧЧИНА І КОНОТОПЩИНА: МОЯ РУШНИКОВА БАТЬКІВЩИНА

Село Любитове протягом своєї кількасотрічної історії перебувало в орбіті двох економічних і культурних центрів — Конотопа й Кролевця. Нині ці міста — районні центри Сумської області, де сходяться дороги з найвіддаленіших куточків нашого краю. Село Любитове, що розташоване посередині між двома центрами, неодноразово змінювало своє адміністративно-територіальне підпорядкування. Остання зміна відбулася в 1976 р., коли з Конотопського району село було передано до Кролевецького. Життя й долі вихідців із села Любитового так чи інакше пов'язані із цими містами або сусідніми селами Кролевецького чи Конотопського районів. Тому всім без винятку буде цікава історія обох адміністративних центрів, яка тісно пов'язана із загальною суспільно-політичною та соціокультурною ситуацією в адміністративному регіоні. Нині, як і декілька віків тому, загальна картина волості, повіту, округу, району складається з адміністративного центру й підпорядкованих йому інших населених пунктів.

Кролевеччина

Місто Кролевець як територіальний центр виникло раніше за Конотоп, тому оповідь про його околичні землі ми поведемо першою. Існують різні версії щодо дати заснування центру Кролевеччини, але ми ведемо відлік від найдавнішої — 1601 р. Першими жителями Кролевця стали рєстрові козаки, переселенці з Правобережжя.

Серед місцевих жителів дуже популярна легенда про походження назви адміністративного центру: нібито на польського короля під час полювання напав дикий кабан. Короля врятували, і він «наказав збудувати тут земляні

укріплення й назвав їх «Кролевским замком»». На жаль, невідомо хто це міг бути конкретно — король, королевич чи наказний гетьман... Наближеною до історичних реалій є версія про те, що назва міста походить від місця розташування козацьких реєстрових загонів. Творення реєстрового козацтва в Речі Посполитій відбувалося протягом останньої третини XVI ст. Ключовими датами стали 1572 р. та 1578 р. Так, саме в 1572 р. польський король Сигізмунд II Август підписав універсал про створення загону козаків для охорони південно-східних земель Польського королівства від агресії Туреччини та Кримського ханства. Прийнятих на державну службу козаків уписували в реєстр, і відтоді вони отримали назву *реєстрові*. У 1578 р. король Стефан Баторій уже чітко визначив юридичний статус реєстровців, їхні права й обов'язки.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. відносини між Річчю Посполитою та Московською державою погіршуються. Польща зосереджує на східному кордоні надійних і гарно озброєних козаків. Значний контингент королівських (реєстрових, тобто на службі в короля) сил був розміщений на стратегічно важливій території — саме в районі нинішнього Кролевця. Там, де було велике скупчення козаків, швидко формувалася інфраструктура, селилися торговці й ремісники. Нове поселення стало першим і головним у цьому куточку Лівобережної України. Назву «королівського», швидше за все, воно отримало як місце «розквартирування» польського військового авангардного загону королівських реєстрових козаків. Після 1601 р. козачі формування «селилися» і в інших містах навколо Кролевця, зокрема в Коропі, Вороніжі, Глухові, Батурині, Конотопі, Шаповалівці, які ще за часів Хмельниччини отримали статус сотенних міст.

Різні версії про заснування Кролевця, у яких називається інша доба, хоча й цікаві за аргументацією, проте все ж таки залишаються версіями й припущеннями.

Так чи інакше, але місто швидко перетворилося на адміністративний центр. Цьому сприяло його розміщення на

перехресті двох торгових шляхів з Москви до Києва: одного — через Калугу, Новгород-Сіверський, іншого — через Тулу, Орел, Глухів. За Деулінським перемир'ям (1618) право на територію довкола міста Кролевеця відійшло до Польщі. Є відомості, що місто Кролевець і навколишні села були пожалувані польському магнату й водночас ніжинському войту Вишлю. У 1632 р. Кролевець значився повітовим містом Речі Посполитої. Документальним підтвердженням існування Кролевеця як повітового міста є шість універсалів гетьмана Якова Острянина (Остряниці) 1638 р.

У 1644 р. м. Кролевець отримало магдебурзьке право, тобто воно управлялося виборним органом міщан — магістратом. Зауважимо, що право на самоуправління центр Кролевеччини отримав майже одночасно з більшими за розміром і давнішими за історією містами: Ніжином, Глуховом, Черніговом і Переяславом.

В описі Кролевеця історик та етнограф О. Лазаревський відзначив його воєнне значення, яке обумовлювалося вдалим розташуванням: «...между речек Рети и Свидни, на острову». На першій третині XVII ст. припадає й заснування сіл Кролевеччини, зокрема тих, про історію яких ітиметься далі.

Багато в чому політичне й територіально-адміністративне значення Кролевеця та населених пунктів, що перебували під його впливом, залежали від економічного потенціалу міста. Починаючи із середини 1640-х років життя міста й підпорядкованих йому сіл було пов'язане з Хрестовоздвиженським ярмарком, що проводився регулярно з 1646 р. і став центром активної торгівлі на Лівобережжі. Торги на Хрестовоздвиженському ярмарку відбувалися за установленою традицією. Привозити товари на ярмарок розпочинали із середини серпня, одразу після закінчення Успенського ярмарку в м. Харкові. Ярмарок відкривався в день Воздвиження (14 вересня) після урочистої літургії в храмах міста та святкового молебню на центральній площі Кролевеця. Цього дня рядами носили ікону Дубовицької Божої Матері, яку привозили із сусіднього села Дубовичів і вважали чудодійним оберегом Кролевецького краю.

Уся центральна частина Кролевця перетворювалася на торговельне містечко, яке складалося з трьох великих корпусів. Протягом вересня з яток ішла жвава торгівля на прилеглий площі, де був зерновий, мильний, рибний, крамарський (сіль, дьоготь), молочний, цукровий, бакалійний, пряничний, грибний, «ніжинський» (переважно соління) та інші ряди. Для любителів краму працювали шубний, смушковий, шкарпетковий, голковий, капелюшний, взуттєвий, ряднинний, галантерейний, суконний і мануфактурний ряди. Особливе місце відводилося сільськогосподарському знаряддю. На площі також торгували м'ясом із возів і столів.

У найуспішніші роки проведення ярмарку на ринковій площі та в трьох корпусах розміщувалося понад 300 яток, з яких третина належала приватним власникам, а решта — місту. Усі ряди облаштовували так, щоб задовольнити потреби найвимогливіших покупців.

Окрасою ярмарку була велика культурна програма, що складалася з виступів мандрівної трупи драматичних акторів, циганського хору, музикантів та інших колективів. На ярмарковій площі просто неба увагу охочих привертали циркові артисти, а неподалік ринкової площі в спеціальних приміщеннях давали вистави театри Пирожкова й Домбровського.

Ярмарок, заснований за часів Речі Посполитої, проіснував до 1873 р., потім він перетворився на захід виключно місцевого значення, проте не втратив популярності завдяки піднесенню місцевих ремесел. У цей час активно розширюється асортимент усіляких ужиткових виробів. Особливої популярності серед виробів набули лляні ткани рушники, скатертини, виготовлені кролевецькими майстринями сорочки з червоно-білим орнаментом. 1872 р. у Кролевці відбувся останній Хрестовоздвиженський ярмарок. Товари, які продавалися на ярмарку, згодом почали збувати на Іллінському ярмарку в м. Ромнах.

Кролевецький повіт за часів панування на Лівобережній Україні Речі Посполитої, судячи з пізніше сформова-

ної Кролевецької сотні як адміністративної одиниці (1648), охоплював невелику територію. До складу повіту входили: Кролевець, Подолов, Андріївка, Бистрик, Грузьке, Дубовичи, Реутинці, Добротов, Любитове. Про Алтинівку відомо, що вона «прислушала Батуринской ратуше» до 9 листопада 1709 р., коли була передана вдові колишнього Кролевецького сотника Діаковського.

Жителі Кролевеччини брали активну участь у Національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького. Про це свідчить велика кількість козаків серед населення та чисельність Кролевецької сотні, утвореної в 1648 р., як адміністративна одиниця. Після Переяславської ради (1654) присягу на вірність московському царю в Кролевці склали сотник, два писарі, один осавул, один хорунжий, вісім козачих отаманів, 393 козаки, два земські старости, 273 міщанина — усього 681 чоловік.

З 1648 по 1781 р. Кролевець — сотенне містечко Ніжинського полку. У 1657 р. козаки Кролевця виступили проти гетьмана Івана Виговського. Наприкінці 1663 р. об'єднане військо польського короля Яна Казимира та правобережного гетьмана Павла Тетері захопило Кролевець, однак у лютому 1664 р. московський воєвода Григорій Ромодановський відбив місто. У роки війни між гетьманом Правобережжя Петром Дорошенком і гетьманом Лівобережжя Іваном Брюховецьким Кролевець був спалений. Польща довго не хотіла відмовлятися від Кролевця й остаточно віддала його Московській державі тільки за «Вічним миром» у 1686 р.¹

---

¹ «Вічний мир» — мирний договір («Трактат про вічний мир») між Московською державою та Польщею, підписаний у Москві 6.05.1686 р. Договір передбачав повернення Московській державі Смоленська з околицями, закріплення за нею Лівобережної України, Києва з околицями, Запоріжжя, Чернігово-Сіверщини з Черніговом і Стародубом. За Польщею залишалася Правобережна Україна (Західна Україна, Волинь і Північна Київщина) та Білорусь. Польща отримала від Росії грошову компенсацію за Київ. Запорозька Січ залишалася під протекторатом обох держав.

За гетьманування Івана Мазепи Кролевецька сотня брала участь в Північній війні (1700–1721). У період поетапної інкорпорації Лівобережної Гетьманщини до складу Російської імперії (1764 р. — ліквідація гетьманської влади на Лівобережжі; 1775 р. — зруйнування Запорозької Січі; 1781 р. — скасування полково-сотенного устрою й запровадження намісництва) змінювались адміністративне підпорядкування Кролевця й навколишніх сіл і соціальний статус їх мешканців. У 1782 р. Кролевець стає повітовим центром, з 1796 по 1803 р. — це заштатне місто¹ Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва, потім після створення на початку ХІХ ст. Чернігівської й Полтавської губерній — знову центр повіту. Кролевецький повіт було доповнено територіями колишніх Коропської й Понорницької сотень, а також частинами територій Глухівської й Воронізької сотень.

Проведений у 1765–1769 рр. за дорученням російського царя генеральний опис Лівобережної України, який мав з'ясувати кількість податного населення, обсяги земельного фонду та іншого майна, дає нам цінні дані про жителів Кролевеччини. Так, станом на 1769 р. у Кролевці нараховувалося 2000 осіб чоловічої статі, Алтинівці — 1588, Спаському — 1353, Тулиголові — 978, Мутині — 915, Обтові — 863, Бистрику — 599, Локні — 541, Зазірці — 332, Божку — 371, Камені — 345, Андріївці — 341, Подолові — 303. Сюди не були включені дворяни й церковнослужителі, які не сплачували податки. Для порівняння: у Коропі їх було 1999 осіб, Вороніжі з хуторами — 1957, Бахмачі — 2060, Конотопі — 2624, Глухові — 3283.

Отже, у Кролевці на зламі ХVІІІ–ХІХ ст. проживало до 5 тис. жителів (якщо додати жінок, дворян і церковнослужителів), а в середині ХІХ ст. майже 7 тис. (6888 осіб у 1855 р.). Згідно з переписом населення, у 1897 р. в по-

---

¹ *Заштатне місто* — тип населеного пункту в Російській імперії, що користувався правами міста, але не був адміністративним центром повіту.

віті проживало 131 089 осіб. Із них 96,25 % — українців, 2,98 % — євреїв, 0,68 % — росіян. За даними «Опису Чернігівської губернії 1899 року», створеного Чернігівським губернським земством, у 1899 р. у Кролевецькому повіті проживало 132 172 особи. Із них 64 880 — чоловіки, 67 292 — жінки. Напередодні Першої світової війни в самому Кролевеці проживало вже 16 500 осіб. Площа повіту становила 2366,7 квадратних верст¹ (2693 км²). Кролевецький повіт поділявся на десять волостей у складі трьох станів і включав 211 населених пунктів (табл. 1). У складі Алтинівської волості перебувало село Любитове, що паралельно значилося як слобода. І хоча цей населений пункт був позначений на картах Новгород-Сіверського намісництва й Чернігівської губернії, у статистичних описах він трапляється дуже рідко. Частіше згадується найближче до нього сусіднє село Спаське.

Таблиця 1

Кролевецький повіт: розподіл на волості

Волость	Волосний центр	Кількість сільських общин
I стан		
Кролевецька	Кролевець	7
Мутинська	Мутин	7
Алтинівська	Алтинівка	5
Атюська	Атюша	4
II стан		
Чапліївська	Чапліївка	13
Клишківська	Клишки	6
Коропська	Короп	24
III стан		
Понорницька	Понорниця	17
Покошицька	Покошичі	32
Оболонська	Оболоння	11

(За даними «Опису Чернігівської губернії 1899 року»)

¹ *Верста* — давня міра відстані, що використовувалась до прийняття метричної системи мір. Одна верста дорівнює 500 сажням чи 1066,781 м.

Алтинівська волость займала площу 212,7 квадратних верст. Густота населення становила 58 душ на одну квадратну версту. Розподіл земельних площ — 1,8 десятин¹ на душу населення. Найбільш густонаселеною була середня частина повіту (Коропська, Конотопська, Мутинська волості), решта повітів мали середню густоту. Відносна малоземельність змушувала декого з жителів краю переселятися на незаселені простори Російської імперії — у Сибір і на Кавказ. Кількість переселенців наприкінці XIX ст. становила 3,8 % від загальної кількості жителів повіту.

За царату на Кролевеччині відбувався природній приріст населення, але порівняно з іншими повітами Чернігівської губернії його відсоток був найнижчим (12 % на 1000 осіб). Для порівняння: у Конотопському повіті ця цифра становила 20 %. Насамперед це було пов'язано з низькою родючістю ґрунтів повіту й низьким рівнем медичного забезпечення.

Соціальний склад Кролевеччини, згідно зі статистичними даними за 1894 р., характеризувався значною кількістю козаків (табл. 2).

Таблиця 2

Соціальний склад Кролевеччини станом на 1894 р.

Козаки	Колишні державні селяни	Колишні поміщицькі селяни	Міщани	Інші категорії
10 553	3276	6227	1646	1079

(За даними «Опису Чернігівської губернії 1899 року»)

В економічному плані Кролевеччина була переважно сільськогосподарським краєм. На 1905 р. в Кролевецькому, Глухівському й Конотопському повітах із 326 769 десятин приватновласницьких земель 173 677 десятин належало дворянам. На кінець 1899 р. у Кролевецькому повіті працював один цукровий, сім спиртових, три борошняно-крохмальних заводи, один миловарний та один складувний промисли.

¹ *Десятина* — давня російська одиниця земельної площі. Межовою інструкцією царського уряду 1753 р. визначено розмір десятини в 2400 квадратних сажнів, що становить 10 925 м², тобто 1,0925 га.

Порівняно слабкий розвиток промисловості не гальмував ярмаркову торгівлю. Протягом року в Кролевеці проходило п'ять ярмарків; по чотири ярмарки відбувалося в Коропі та Понорниці, по три — у Рихлівському монастирі, Чепліві й Алтинівці, по два — у Собичеві й Спаському, по одному — у Мутині, Добротові, Лушниках, Мельні.

Протягом другої половини ХІХ ст. у Кролевецькому повіті активно будували ґрунтові та мощені дороги, залізницю. Центральним залізничним вузлом став Кролевець, через який проходила залізниця Москва–Брянськ–Конотоп. Важливе значення мали дороги Кролевець–Короп; Короп–Оболоння–Понорниця; Короп–Карильське; Короп–Покошичі; Кролевець–Бистра–кордон; Кролевець–Спаське–кордон.

Прогресивною в плані розвитку мережі закладів початкової освіти була друга половина ХІХ ст. Розширенню мережі освітніх закладів сприяла не тільки держава, а й земські установи. До речі, будівництво шкільних приміщень здійснювалося переважно за кошти сільських громад. При цьому школи Кролевеччини найкраще були забезпечені шкільними приміщеннями й бібліотеками. Динаміку змін демонструють статистичні дані (табл. 3).

Таблиця 3

Кількість шкіл Кролевеччини в другій половині ХІХ ст.

Рік	Церковно-приходські школи	Школи державні (міністерські)	Земські школи	Приватні навчальні заклади	Школи грамотності (для дорослих)
1869	29	1	9	14	немає даних
1899	15	1	41	0	26

(За даними «Опису Чернігівської губернії 1899 року»)

У Кролевеці здавна успішно розвивалося художнє складне перебірне ткацтво. Вироби кролевецьких ткаць — рушники, скатертини тощо — були відзначені медалями Паризької, Лондонської, Туніської виставок, отримали схвальні відгуки на Барселонській, Копенгагенській і бага-

твоя російських виставках. Кролевецька земля подарувала цілу плеяду вчених, діячів літератури й мистецтва, громадських діячів минулого й сучасності. Серед них митрополит Сибірський і Тобольський Філорей (Лещинський, поч. XVIII ст.), один із достойних пасторів православної церкви, названий просвітителем Сибіру. Місто Кролевець — батьківщина одного з перших українських етнографів Григорія Калиновського, автора виданого в Петербурзі в 1777 р. «Опису весільних українських простонародних обрядів». У XIX ст. тут бували й поділилися враженнями у своїх творах письменники І. Аксаков, М. Лєсков. Повертаючись до Петербурга, 25 серпня 1859 р. Т. Шевченко разом із Ф. Лазаревським заїхав до Кролевця до його сестри Г. Огієвської. Неодноразово відвідала місто в 1857–1858 рр. письменниця Марко Вовчок — тут вона записувала народні пісні й прислів'я. Кролевецька земля дала життя видатному поету-перекладачу Миколі Лукашу та багатьом іншим діячам культури, науки й освіти.

Не минули наш край Перша світова війна та революційні події 1917–1920 рр. У Кролевецькому повіті, що проіснував як адміністративна одиниця до 1920-х років, по чергово були встановлені всі політичні режими цього буремного періоду: Українська Центральна Рада, більшовицька влада, гетьманат, Директорія УНР, денікінський режим.

Після встановлення радянської влади відбулися зміни в адміністративно-територіальному устрої. У 1923 р. відповідно до постанови Всеукраїнської центральної виконавчої комісії, замість повітів і волостей було утворено округи та райони. Мета цієї реформи — скорочення числа адміністративно-територіальних одиниць, спрощення й здешевлення апарату управління. Замість 102 повітів і 1989 волостей було утворено 53 округи й 706 районів. Завдяки укрупненню було зменшено й кількість сільрад із 15 696 до 9307. Усі адміністративно-територіальні одиниці та їх межі встановлювалися з урахуванням економічних особливостей окремих територій. При цьому було вирішено не порушувати губернські межі. Кролевець був віднесений до Конотопського

округу. Усього Конотопський округ охоплював 15 районів. На серпень 1925 р. до Конотопського округу увійшли Алтинівський, Батуринський, Борзнянський, Бахмацький, Дмитрівський, Карабутовський, Коропський, Корюківський, Кролевецький, Менський, Сосницький, Чорнотицький райони із загальною кількістю населення 602 701 особа.

У 1930 р. округ як адміністративна одиниця був ліквідований і відтепер райони безпосередньо підпорядковувались Українській СРР. Метою реформи було наближення провінції до центру. Однак двоступенева структура не виправдала сподівань влади. Тому в 1932 р. уряд провів чергову адміністративну реформу, запровадивши такий поділ: область — район — місто/селище. Першими утворили п'ять великих областей — Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську й Харківську. З лютого по жовтень 1932 р. Кролевецький і Конотопський райони входили до складу Київської, а з жовтня 1932 р. по січень 1939 р. — Чернігівської областей. 10 січня 1939 р. Кролевецький і Конотопський райони було включено до новоутвореної Сумської області.

В області відбулися процеси колективізації, розкуркулення, Голодомор 1932–1933 рр., вона відчула складнощі буденного життя 1930-х років. Тяжким було життя і в період Другої світової війни. На фронтах відправлялися сотні добровольців, у місті був створений загін народного ополчення. Цінне устаткування й майно підприємств та організацій відправили в східні райони СРСР. У вересні 1941 р. фашистські війська окупували Кролевець. За період окупації було розстріляно 119 осіб, 541 жителя було вивезено до Німеччини. Було створено Кролевецький партизанський загін, який поступово виріс до 240 осіб. У лютому 1942 р. загін увійшов до складу партизанського з'єднання С. Ковпака (командир загону — В. Кудрявський, комісар — К. Онопченко). Загін брав участь у всіх рейдах партизанського з'єднання. Уродженцям міста І. Балюку, Г. Виноградову, В. Цимбалу присвоєно звання Герой Радянського Союзу. 2 вересня 1943 р. Кролевець був звільнений частинами 60-ї армії (командувач І. Черняхівський).

У післявоєнний період, завдяки гарному підбору керівних кадрів і відданих праці жителів району, удалося не тільки швидко відродити народне господарство, а й істотно збільшити обсяги промислового виробництва, запустити нові підприємства.

У середині 1960-х років місто й район були приєднані до загальносоюзної електричної мережі, побудовано трансформаторні підстанції, змонтовано освітлення вулиць, площ та інших місць громадського користування.

У 1950 р. відбулося перше укрупнення колгоспів. У кожному селі тепер працювало тільки одне господарство. Логіка такого кроку влади полягала в тому, що не потрібно розділяти жителів одного села за результатами господарювання, оплатою за трудові дні, матеріальними й фінансовими ресурсами тощо. Після проведення спеціалізації в сільському господарстві району в 1969–1975 рр. прийшли до висновку, що потрібно об'єднувати господарства навіть кількох сіл. За задумом це забезпечувало можливість ефективно й своєчасно оперувати ресурсами, робочою силою, технікою. Під час реформування в 1963 р. було утворено Кролевецьке колгоспно-радгоспне управління, до якого входило 44 колгоспи й 4 радгоспи, що мали 134,5 тис. га сільгоспугідь, зокрема 100,5 га ріллі. Зміни в організації сільськогосподарських адміністративних одиниць, характер об'єднання колгоспів можна прослідкувати за допомогою даних, наведених у таблиці 4.

Таблиця 4

Сільськогосподарські адміністративні об'єднання Кролевеччини

Назва села	Назва колгоспів			
	1943–1949 рр.	1950 р.	1969–1975 рр.	1980 р.
Добротово	9 січня, ім. Чкалова	«Вперед»	ім. Будьонного	«Вперед»
Терехова	ім. Калініна	ім. Калініна		
Андріївка	ім. 13-річчя Червоної армії	ім. XXII з'їзду КПРС		ім. Будьонного

Назва села	Назва колгоспів			
	1943–1949 рр.	1950 р.	1969–1975 рр.	1980 р.
Подолово	ім. Будьонного, ім. Ворошилова			
Реутинці	«Батьківщина»	«Батьківщина»		«Батьківщина»
Обтово	«Червоний жовтень», ім. Щорса, ім. Чапаєва	«Зоря комунізму»	ім. Калініна	ім. Калініна
Погорі- лівка	«Червона зірка», «Пролетарій»	ім. газети «Правда»		
Алтинівка	«Більшовик», ім. Молотова, ім. Сталіна	ім. Сталіна	ім. Горького	ім. Горького
Білогриве	«Комінтерн»	«Дружба»	ім. Фрунзе	«Дружба»
Грузьке	«Червоний шлях», ім. Фрунзе, «Червоний трудолик»	ім. Фрунзе		ім. Фрунзе
Буйвало- во	«1 травня», «Україна», «8 березня»	ім. Орджоні- кідзе	ім. Вороши- лова	Р-п «Кроле- вський»
Червоний Ранок	ім. Мічуріна, ім. Свердлова	ім. Мічуріна		Р-п «Прогрес», потім ксп. ім. Мічуріна
Заболо- тово	ім. Кірова			
Камінь	«Новий шлях», «1 травня», ім. Червоної армії	ім. Жданова	ім. Ковпака	ім. Жданова

Назва села	Назва колгоспів			
	1943–1949 рр.	1950 р.	1969–1975 рр.	1980 р.
Литвиновичі	«Маяк»	«Маяк», потім «Україна»		ім. Ковпака
Воргол	«Вільний край»			
Ленінське	ім. Леніна, «Прогрес», ім. К. Маркса, ім. Держинського, «Жовтнева революція», «Червоне Полісся»	ім. Леніна	ім. Леніна	ім. Леніна
Любитове	«Українець» (належав до Конотопського району)	«Українець»	«Українець»	
Локня	«Ленінський шлях», «Іскра»	«Ленінський шлях»	ім. Петровського	«Ленінський шлях»
Ярове	ім. Петровського	ім. Петровського		ім. Петровського
Мутин	«Жовтнева перемога», «Україна», «Червоний ударник»	«Україна»	«Україна»	«Україна»
Бистрик	ім. Шевченка, «9 травня», ім. Хрущова	ім. Шевченка	ім. Шевченка	ім. Шевченка
Кролевець	ім. Горького, ім. Орджонікідзе, «Зірка», ім. Кагановича	з 1950 р. в місті колгоспів немає		

Назва села	Назва колгоспів			
	1943–1949 рр.	1950 р.	1969–1975 рр.	1980 р.
Колгоспи, які приєдналися до району після 1955 р.				
Дубовичі	ім. К. Маркса	ім. К. Маркса	ім. К. Маркса	ім. К. Маркса
Тулиголове	«Червоний передовик», «Третій вирішальний», «Орач», ім. Кірова	ім. Кірова	ім. Кірова	ім. Кірова
Ярославець	ім. Сталіна, ім. Петровського	ім. Щорса	ім. Щорса	ім. Щорса
Зазірки	«Переможець», «Перемога», «Добробут», ім. Шевченка, ім. Крупської, ім. Маленкова, «Червоний партизан»	«Заозерний»		«Заозерний»

(Таблицю наведено за вид.: Балабон І. В. *Кролевець та Кролевеччина: п'ядесят років розбудови*)

У 1953 р. в районі була створена районна сільська будівельна організація — МКБУ-17, яка мала займатися будівництвом, благоустроєм і монтажними роботами в колгоспах і селах району. Тільки за перші п'ять років свого існування ця організація побудувала в селах 24 корівники, 8 свинарників, 3 будинки культури, 7 шкіл і 5 механічних майстерень. Поступово в будівництві переходять від окремих тваринницьких приміщень до ферм, гостріше постає проблема благоустрою, під'їзних доріг тощо. МКБУ із цими завданнями вже не справляється. Для виконання зазначених робіт у 1968 р. в районі було створено міжколгоспну шляхову організацію — МКБШО-5. Починаючи з кінця

1960-х років у сільському будівництві все більше використовується збірний залізобетон. За наполяганням районного керівництва в 1969–1970 рр. в селі Алтинівці збудовано завод залізобетонних конструкцій для сільського будівництва. Він мав забезпечувати своєю продукцією всі північні райони області (Глухівський, Путивльський, Кролевецький, Шосткинський, Ямпільський і Середино-Будський). З уведенням в експлуатацію заводу силікатної цегли (який мав забезпечувати цеглою всі перелічені райони й на додачу Конотопський) у районі була створена потужна база для розбудови сіл і колгоспів не тільки нашого району, а й північного регіону Сумської області.

Споконвічною проблемою українського села була недоступність його жителям товарів і послуг, представлених у містах. У радянські часи асортимент товарів, що продавалися в сільмагах, був значно біднішим, ніж в обласних і районних центрах. Та разом з тим торговельна мережа сільмагів починаючи з другої половини ХХ ст. усе ж мала тенденцію до зростання. У середині 1980-х років у районі працювало 180 магазинів райспоживспілки, із них понад 60 % — у сільській місцевості. Загальна торговельна площа становила 13 719 тис. м², або 257,9 м² на тисячу жителів. Працювали 62 підприємства громадського харчування, у кожному господарстві була своя їдальня. На тисячу жителів припадало 65 посадочних місць. Населенню реалізовували товарів на суму в межах 50 млн крб на рік.

Кожен населений пункт Кролевецького району мав свій фельдшерсько-акушерський пункт. У середині 1980-х років працювали 8 сільських дільничних лікарень на 210 ліжок, 24 фельдшерсько-акушерських пункти, 9 фельдшерських пунктів, 13 медичних профілакторіїв. Забезпеченість лікарняними ліжками становила 122 на 10 тис. населення. Працювали 2 будинки побуту, 22 комплексні приймальні пункти на селі, у яких надавали послуги 61 ательє та майстерні. Побутових послуг надавалося населенню на 708 тис. крб на рік, у тому числі безпосередньо на селі — на 304 тис. крб.

Керівництво кожного села, як і району, намагалося приділяти належну увагу культурному відпочинку населення. Протягом другої половини ХХ ст. було збудовано до 40 будинків культури з кінотеатрами й бібліотеками. Тут по тричотири рази на тиждень демонстрували кінофільми, проводили святкові вечори, організовували дискотеки для молоді. Найбільшою популярністю в ті роки користувалися виступи колективів художньої самодіяльності. Організаторами таких колективів була, як правило, сільська інтелігенція, керівники середньої ланки.

В умовах розпаду СРСР, переходу української економіки до ринкових відносин колгоспне господарство, засноване на засадах адміністративно-командної економіки, уже не могло успішно існувати. Як не прикро, але процес господарського руйнування села та його соціально-побутової інфраструктури став неминучим у часи змін. Звісно, можна нарікати на бездіяльність місцевої влади чи непродуману на початку 1990-х років владну політику, але загалом в історичному контексті не треба занепадати духом, волати про вимирання й остаточний занепад села. У сучасному глобалізованому світі країни групуються за трьома типами економіки:

1) країни інформаційних технологій — вони найбагатші й найперспективніші, мають необмежений ресурс для свого розвитку й процвітання;

2) країни індустріальні — виробляють промислову продукцію, ідейно генеровану в країнах першого типу. Вони витрачають значну кількість енергоресурсів, мають проблеми з екологічним забрудненням;

3) країни аграрні — спеціалізуються виключно на сільськогосподарському виробництві. Незважаючи на значний попит на продукти харчування, ці країни досить бідні й економічно відсталі, залежні від погодних умов і кон'юнктури світового ринку.

Українці — сільська нація, її історичні корені й традиції пов'язані з працею на землі. Та разом з тим Україна має потужний інтелектуальний потенціал, достатню кількість

висококваліфікованих кадрів. Нам варто намагатися посісти чільне місце у світовому економічному розподілі серед країн постіндустріальною типу. Маючи такі родючі землі, ми зможемо забезпечити себе екологічно чистою сільськогосподарською продукцією, а також реалізовувати значну її кількість на європейських і світових ринках. За ефективної організації сільського господарства навіть 3 % сільських жителів-фермерів спроможні прогодувати населення України й сусідніх країн. Ми можемо подолати смуток від запустіння сільських дворів і продовжувати розбудовувати ефективне сільськогосподарське виробництво, інфраструктуру села. Тим більше, що в наш час у Кролевецькому районі ми вже маємо достатньо прикладів вдалого господарювання. Переконаливо свідчать на користь нових відносин на селі успіхи товариств «Ранок», «Десна», «Полісся», фермера Стариченка та ін. Нині в Кролевецькому районі працюють 22 сільськогосподарських підприємства, у тому числі 14 товариств з обмеженою відповідальністю, 8 приватних підприємств, 36 фермерських господарств. Господарські звіти Кролевецької райдержадміністрації переконаливо свідчать про позитивну динаміку в нарощенні сільськогосподарського виробництва, розширення посівних площ, залучення до господарської діяльності донедавна занедбаних земель та угідь. Передовий європейський досвід, іноземні інвестиції, відкриття нових європейських ринків для наших виробників мають стати новим імпульсом для подальшого розвитку, управлінського самовдосконалення. Водночас треба пам'ятати, що інтеграція до європейського простору — це потужна конкуренція, необхідність завжди бути кращим.

Гарні дороги, транспортне сполучення з районним центром, прокладення газу або впровадження альтернативних джерел енергії, доступ до мережі Інтернет, реформування медичного забезпечення, сімейна медицина та зрештою зростання матеріального добробуту жителів села сприятимуть стиранню відмінностей між містом і селом у побутовому комфорті. Жителі села зможуть отримати ті самі блага

цивілізації, що й міські жителі. Наше село може виглядати не гірше за аналогічний населений пункт Голландії, Іспанії чи сусідньої Польщі.

Конотопщина

Славна історія була в міста Конотопа, а Конотопщина в хорошому сенсі була суперником Кролевецького краю. Датою заснування міста Конотоп більшість дослідників називає 1634 р. Тоді цей населений пункт виконував роль прикордонного містечка. Назва походить від заболоченої, багнистої непрохідної місцевості — конотопа. Беззаперечний той факт, що в географічних межах сучасного міста люди селилися здавна. Деякі дослідники доводять, що місто Конотоп існувало задовго до монгольської навали XIII ст. Інші стверджують, що Конотоп був центром Липовицького (Липецького) удільного князівства Київської Русі, яке було знищене в 1284 р. військом монголів. Ми все ж схилиємося до версії, що Конотоп виник у XVII ст. на кордоні з Московською державою як польська фортеця. У 1630–1647 рр. в Україні перебував французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який склав історико-топографічний «Опис України» та карту України. На цій карті XVII ст. позначені Конотоп і деякі населені пункти Конотопщини, яка належала польському канцлеру Юрію Оссолінському.

У 1635 р. із двох повітів — Чернігівського й Новгород-Сіверського (Новгородського) — було утворено Чернігівське воєводство. Конотопщина стала складовою прикордонного за значенням Новгород-Сіверського повіту Речі Посполитої. Повіт охоплював Новгородський, Глухівський, Коропський, Сосницький і Батурицький округи. До Глухівського округу ввійшли поселення Камінь, Мути, Любитове, Новоселиця, Озаричі, Заболотов, Хижки, Старики. Батурицький округ складався з двох волостей — Батурицької й Конотопської, які виникли на «пустому» місці, пожалуваному після 1634 р. королем Владиславом IV канцлеру Єжи Оссолінському, і згодом через

його доньок перейшли: Батурин — Любомирським, Конотоп — Калиновським. Землі сучасної Конотопщини протягом першої половини XVII ст. були передані у власність переважно польським урядовцям, які на військово-стратегічних висотах уздовж річок Десни й Сейму зобов'язалися збудувати сторожові укріплення-остроги.

У червні 1648 р. на Конотопщині в ході Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького було ліквідовано фільварково-панщинну систему господарювання, відтоді переважає козацький (фермерський) тип господарювання. Першим сотником Конотопської козацької сотні в 1649 р. став Іван Рибальченко, а городовим отаманом — С. Пивоваров.

Конотопська сотня спочатку входила до складу Чернігівського, а потім Ніжинського полку. У XVIII ст. до Конотопської сотні належали, крім містечка Конотопа, села Вирівка, Гути, Озаричі, Підлипне. Сотенна старшина — це сотник, сотенний отаман, писар, осавул і хорунжий. У містах і селах керували міські й сільські (курінні) отамани. У червні 1653 р. через Конотоп проїжджало посольство Московської держави до Богдана Хмельницького. Загалом через Конотопщину пролягав шлях 13 московських делегацій до керівництва козацької держави. Наприкінці 1650-х — на початку 1660-х років на конотопські землі (до північної частини Лівобережної України) переселялися як жителі Правобережжя, так і втікачі з Московської держави. У 1656 р. у нашій країні переселилося багато брянських селян. У наступні роки тут знайшли прихисток селяни й міщани з прикордонних російських повітів і розкольники, невдоволені церковною політикою патріарха Никона й утисками з боку влади.

Протягом другої половини XVII ст. з Конотопщиною було пов'язано надзвичайно багато історичних подій. Це й знаменита Конотопська битва 1659 р. (с. Соснівка) українських козаків з московськими військами за гетьманування Івана Виговського, і обрання гетьманом на загальній козацькій раді 16 червня 1672 р. у Козачій Дуброві (поблизу с. Козацького) Івана Самойловича, і підписання між цар-

ським і гетьманським урядами договірних Конотопських статей 1672 р¹.

Прикордонний характер Конотопщини обумовив не лише тісні торговельні зв'язки краю з Московською державою, а й перетворив її на важливий поштово-транспортний коридор, що з'єднував Лівобережну Україну з Москвою. Через Конотоп і Конотопщину в 1674 р. пройшов поштовий тракт² Москва–Путивль–Київ. У другій половині XVIII ст. в Конотопі створено поштову контору — одну з 15, що існували в Україні. Через місто проходили поштові тракти Глухів–Полтава, Глухів–Переяслав, Глухів–Стародуб, Ромни–Глухів. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. через Конотоп і Карабутів проходив поштовий шлях від Глухова до Почепів.

Козацький устрій краю в 1781 р. ліквідувала російська імператриця Катерина II. Замість нього запроваджувався загальноімперський адміністративний поділ. Було створено Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське намісництва, Конотопський повіт увійшов до складу Новгород-Сіверського намісництва. Після царського указу від 17 січня 1796 р. створено Малоросійську губернію, Конотоп увійшов до її складу як повітове місто.

---

¹ *Конотопські статті* (1672) — договір, укладений між новообраним гетьманом Лівобережної України Іваном Самойловичем і представниками уряду Московії. Статті обмежували політичні права гетьманського уряду, особливо у сфері зовнішньої політики. Новообраному гетьману заборонялося без царського указу й Старшинської ради висилати посольства до іноземних держав. Козацькі послі не мали права брати участь у переговорах з представниками польського уряду в Москві у справах, що стосувалися Війська Запорозького. Договором значно обмежувалась гетьманська влада на користь старшини. Гетьман не мав права позбавити старшину посад або карати без згоди Старшинської ради чи вироку військового суду.

² *Тракт* — поліпшена ґрунтова дорога, що сполучає важливі населені пункти; мала станції (заїжджі двори) і верстові стовпи. Трактом регулярно перевозили пасажирів, вантажі й пошту.

Згідно з переписом 1779–1780 рр., у Конотопському повіті проживало 34 229 осіб, зокрема в місті Конотопі — 3276 осіб. Кріпаків у Конотопі було 44 %, козаків — 41 %, підсусідків — 9,4 %. Усього було 660 дворів і 953 хати. Як свідчить складений у 1798–1800 рр. «Топографічний опис Малоросійської губернії», Конотопський повіт межував на півночі з Новгород-Сіверським повітом, на сході — з Глухівським повітом і Курською губернією, на півдні — з Роменським і Прилуцьким, на заході — з Ніжинським і Сосницьким повітами. Наприкінці XVIII ст. до Конотопського повіту було включено частину територій Борзнянського й Коропського повітів.

У 1802 р. царським указом Малоросійську губернію поділили на Чернігівську й Полтавську губернії. Конотопський повіт площею 46 квадратних верст із населенням 1 млн 260 тис. осіб увійшов до складу новоутвореної Чернігівської губернії.

Під час російсько-французької війни 1812 р. жителі Конотопщини брали активну участь у формуванні ополченських сил. Найбільшим в Україні стало Чернігівське ополчення в складі шести кінних козачих і восьми ополченських полків. До ополчення вступили понад 25 тис. ратників, із них 1297 воїнів були жителями Конотопщини. У складі козачих полків Чернігівщини було 200 конотопських козаків. У фонд боротьби з французькими загарбниками жителі Конотопщини пожертвували майже 39 тис. крб, багато одягу, продуктів харчування, худоби й фуражу.

Конотопщина, як і її найближчий сусід — Кролевеччина, була сільськогосподарським краєм. Промисловість була орієнтована передусім на перероблення сільськогосподарської продукції. Перший цукровий завод на Конотопщині запрацював у 1831 р. на хуторі Вовчик (нині Козацька сільрада).

Швидкий промисловий розвиток цукроваріння починається з 1840-х років. Багаті поміщики почали будувати заводи з виробництва машин. У 1841 р. конотопський поміщик Д. Кандиба у власному маєтку на хуторі Дмитрієв-

ському облаштував механічний завод із виробництва сільськогосподарських машин, парових казанів, ткацьких верстатів, апаратів для цукрових заводів і машин для суконних фабрик. Невдовзі після відкриття заводу Д. Кандиба заснував у своєму маєтку заводську школу для навчання кріпаків. У 1847 р. він помер і школу закрили.

У 1848–1860-х роках питома вага цукру, виробленого паровим способом, зросла з 44 до 85 %. Поміщики відводили під цукровий буряк дедалі більші площі.

Конотопщина також славилася скотарством і вирощуванням зернових, які продавали на ярмарках. У ярмарках брали участь купці з Ромен, Кролевця, Сум, Калуги, Орла, Путивля, Новгородка та інших міст України й Росії. Лише в 1850 р. на конотопських ярмарках було продано, незважаючи на низький урожай, мільйон пудів хліба. У 1852 р. відбулися три ярмарки. Перший — навесні, у день святого Георгія (23 квітня), другий — під час ярових жнив у день Успіння (15 серпня), третій — Введенський (21–28 листопада).

Винокурні заводи повіту виробляли 155 780 відер горілки на рік, використовуючи дешеву сировину й місцеві ліси як паливо. Заняття гуральництвом було вигідною справою й забезпечувало поміщикам великі прибутки.

У 1876 р. почала функціонувати Курсько-Київська залізниця з адміністративним центром управління в місті Конотопі. З розвитком залізниці зростає економіка й торгівля. У 1870 р. в повіті діяли 9 постійних дворів, що давали прибуток по 100 крб на рік, працювали 167 маслобоєнь, два цукрові заводи з прибутком 1,5 тис. та 5 тис. крб. У селі Бочечках завод належав колезькому асесору Андрію Івановичу Львову, у Козацькому (хутір Вовчик) — штабс-капітану Павлу Сергійовичу Курдюмову. У 1870 р. вони стали купцями першої гільдії в м. Путивлі. У повіті діяли 33 водяні млини, 79 вітряних млинів I розряду¹ з прибутком 25 крб,

---

¹ Борошномельні млини визначали за розрядами — за площею жорен і вальців.

181 вітряний млин II розряду з прибутком 20 крб, 1204 вітряні млини III розряду з прибутком 15 крб, 13 сукновалень з прибутком 50 крб. На поштовому тракті від Конотопа до кордонів Полтавської губернії в селах діяли 35 постійних дворів із прибутком 50 крб.

Розвивалася торгівля сільськогосподарськими продуктами, зокрема тютюном, яким славилася Конотопщина. У 1874 р. з повіту до Мінська було вивезено 220 тис. пудів тютюну, до міст Вілейки, Вільного, Дінабурга — 526 тис. пудів. Горілку, вироблену на винокурних заводах, продавали в Чернігівській губернії в 315 шинках і корчмах, 12 штофних лавках, 9 буфетах і 14 трактирах.

За даними 1894 р., Конотопський повіт був найменшим у губернії — 2118 квадратних верст. Його протяжність із півночі на південь становила 60, із сходу на захід — 48 верст. Північні землі були вкриті лісами, заливними луками й болотами. Населення повіту становило 140 225 жителів (71 141 — чоловік та 69 083 — жінки). На 1 квадратну версту припадало 60,1 жителів. У повіті було 11 волостей, 152 поселення, 19 395 селянських, 869 неселянських дворів.

За віросповіданням — 148 131 православний з одновірванням, 90 старообрядців з відхиленням від православ'я, 498 римокатоликів, 127 протестантів різних віросповідань, 31 мусульманин, 7635 іудеїв.

Незважаючи на намагання Конотопського земства розширити мережу освітніх закладів, ситуація з грамотністю сільського населення залишалася незадовільною. Досить незначним був відсоток інтелігенції, яка могла б посприяти підвищенню рівня грамотності населення, поширювати новітні гуманітарні знання.

Початок XX ст. не приніс жителям Конотопського повіту істотного покращання матеріально-побутових умов. Революція 1905–1907 рр., Перша світова війна та Українська революція 1917–1920 рр. змусили наших земляків пристосовуватися до нових соціально-економічних і політико-ідеологічних умов.

Зміцнивши свої позиції на теренах України, радянська влада розпочала глибинне реформування всіх сфер суспільного життя: починаючи від адміністративних змін до зламу соціально-економічного укладу. Реформи адміністративно-територіального устрою стосувалися й населених пунктів Конотопщини. Після 1921 р. у радянській Україні (більшість території сучасної України, за винятком земель Буковини, Закарпаття, Галичини й Волині) розпочався процес реформування територіального устрою та створення нової моделі державного управління, відмінної як від європейської, так і російської, що існувала до початку Першої світової війни та жовтневого перевороту 1917 р.

У травні 1920 р. Україну було поділено на 12 губерній: Волинську, Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Київську, Кременчуцьку, Миколаївську, Одеську, Подільську, Полтавську, Харківську й Чернігівську. Конотопський повіт залишився в складі Чернігівської губернії. Він включав Батуринську, Бахмацьку, Великосамбірську, Гайворонську, Голенську, Григоровську, Дмитрівську, Карабутівську, Косарську, Дептівську, Конотопську, Красненську, Красно-Колядинську, Кирилівську, Куренську, Попівську, Сім'янівську, Рубанську й Хижківську волості.

Постановою від 7 березня 1923 р. «Про адміністративно-територіальний поділ України» було ліквідовано повіти й волості. Замість них створювались округи й райони. Адміністративно-територіальний устрій був таким: губернії — округи — райони — сільради. Замість 102 повітів було утворено 53 округи, а замість 1989 волостей — 706 районів. Кількість сільрад становила 9307. Одним із 53 округів став Конотопський округ (із центром у м. Конотопі), його площа становила 5316,5 квадратних верст. За даними перепису 1926 р., в Конотопському повіті проживало 660,1 тис. осіб (українців — 94,5 %; євреїв і росіян — по 2,1 %).

Більшовицька влада на початку 1920-х років, замість виконання своїх пропагандистських обіцянок наділити жителів сільськогосподарського регіону землею, почала активно створювати колективні сільськогосподарські

об'єднання (політика колективізації): ТСОЗи¹, комуни², артіль³. У березні–квітні 1923 р. в с. Кошарах було створено ТСОЗ «Шлях». Першу в Конотопському районі комуну «Червоний партизан» було створено в с. Соснівці. У 1924 р. демобілізовані червоноармійці організували в с. Попівці сільгоспартіль «Гарматник». Колективне господарство було створене й у с. Вирівці, а в с. В'язовому створено господарство «Маяк». На кінець 1924 р. в Конотопському повіті діяло 6 комун, 13 артілей та одне товариство.

12 грудня 1925 р. губернії було ліквідовано, а система адміністративно-територіального устрою стала трирівневою: округ — район — рада (міська, селищна, сільська). У 1930 р. постановами ВУЦВК та РНК УСРР було запроваджено двоступеневу систему управління (район — центр) районного адміністративного поділу, що відповідало новим умовам, які склалися в Україні. Було ліквідовано округи, а на

¹ *Товариство спільного обробітку землі (ТСОЗ)* — одна з форм колективізації сільського господарства. ТСОЗи організовувалися на добровільних засадах для спільного оброблення землі, яку селяни усуспільнювали, але залишали в приватній власності реманент, хату, присадибну ділянку та свійських тварин. Прибутки ТСОЗу розподілялися між його членами відповідно до кількості переданої землі, укладеної праці й засобів виробництва, інколи кількості членів родини. Як форма колективізації, ТСОЗи були неприйнятні для радянської влади, тому їх кількість поступово зменшувалася, замість них утворювали колгоспи.

² *Комуна сільськогосподарська* — одна з трьох проголошених аграрною програмою партії більшовиків форм колективного господарювання селян, заснована на відчуженні власності. Уважалася найбільш «чистою формою» колективного господарювання. Комунари або віддавали всю свою власність виробничому колективу, або створювали такий колектив на основі засобів виробництва, що надавалися їм державою. В обох випадках комунари не мали жодних засобів виробництва в приватній власності.

³ *Артіль* — форма добровільного об'єднання людей на певних умовах, що визначають спільну участь в артілі працею або працею і капіталом із зазначенням порядку розподілу між ними одержаного в результаті діяльності доходу й спільної відповідальності.

їх територіях створено райони. Так, після ліквідації округів 16 вересня 1930 р. з двох колишніх районів Конотопського округу — Конотопського й Жовтневого — було створено Конотопський район. Площа району становила 995 км², населення — 65 тис. осіб. У районі були 41 сільрада та 163 населених пункти.

Паралельно з адміністративним реформуванням на Конотопщині відбувалося прискорене впровадження радянської політики колективізації. Станом на 27 червня 1931 р. район був колективізований на 42,53 %; у районі діяли 137 колективних господарств; 6 комун, 93 артiлі, 38 ТСОЗів. Господарствам належало 34 654 га землі із загальної площі району — 114 275 га.

У липні 1931 р. Конотопська районна колгоспна спілка оголосила про створення сільгоспартілей ім. Петровського на хуторі Лисогубівському Вирівської сільради та «Спільна праця» в с. Козацькому.

До кінця 1931 р. в с. Дубов'язівці з 400 селянських господарств було колективізовано 128. До Дубов'язівського цукрокомбінату входили радгоспи: Білоусівський, Жовтневський, Дубровинський, Шпотівський, Дубов'язівський і Білозерський.

Загалом на початок 1930-х років у районі діяло 64 колгоспи. У січні–березні 1932 р. в районі в основному завершилася суцільна колективізація. Статистичні дані були непоганими, але радянська влада прагнула стовідсоткового результату. Певне відставання від запланованого темпу колективізації вбачалось у спротиві селян-одноосібників. Для зламу селянського опору по всій території УСРР було організовано Голодомор 1932–1933 рр. У 1932 р. в селах району померло 1643 особи, а в 1933 р. — 3559 осіб. Наприклад, у с. Козацькому в 1931 р. помер 81 мешканець, у 1932 р. — 208, у 1933 р. — 320, тобто в 1933 р. померло козачан учетверо більше, ніж в інші роки. Така ж картина спостерігалась і в інших селах Конотопського району: у 1933 р. у с. Великому Самборі померло 220 мешканців, тоді як у 1931 р. — 79. У багатьох випадках медики вказували причиною смерті

загальне ослаблення організму. На 60–70 % зросла смертність у 1933 р. у селах Черноплатовому, Мельні, Тернівці. Немає жодного села в районі, у якому під час голодомору не збільшилася б кількість померлих. Можливо, масштаби трагедії голодомору на Конотопщині були меншими, ніж у сусідніх областях, бо частково людей рятував Сейм і невеликі річки, ліси й болота. Багато жителів сіл працювали на залізниці й заводах Конотопа, де одержували пайок.

Досягти майже стовідсоткового рівня (97,9 %) колективізації в районі вдалося лише в 1936 р.: 74 колгоспи об'єднували 10 016 селянських дворів. Для організації суцільної колективізації влада застосувала вкрай жорсткі заходи — незгодні з офіційним державним курсом поплалися своїм життям, постраждали мільйони людей. Водночас радянське керівництво розуміло, що для побудови нового суспільства мало самого залякування, потрібні певні зміни на краще в житті селян. Почалася розбудова інфраструктури села. Улітку 1936 р. в Конотопському районі було організовано 15 пересувних бібліотек для колгоспників. Згодом для відпочинку дітей були влаштовані піонерські табори в селах Жолдаках, Новомутині й радгоспі «Путеец» на хуторі Неплюєві. У с. Хижках був організований дитячий санаторій.

10 січня 1939 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було створено Сумську область, до складу якої ввійшли, зокрема, Конотопський і Дубов'язівський райони. З 1939 р. виконком Конотопської райради підпорядковувався Сумському облвиконкому й діяв до 28 серпня 1941 р., коли тимчасово припинив свою діяльність у зв'язку з наближенням фронту до Конотопа.

Під час Другої світової війни тисячі жителів міста й району пішли на фронт. До армії призвали 10 200 жителів району, добровольцями зарахували 521 людину, після визволення району в 1943 р. на фронт мобілізували ще 8480 осіб. У боях брали участь понад 31 тис. жителів міста й району. Бойові дії на території Конотопщини велися з 6 по 18 вересня 1941 р. та з 3 по 11 вересня 1943 р. Під час війни в місті й

районі діяло 49 госпіталів: у 1941 р. — 16; у 1943–1944 рр. — по 15, у 1945 р. — 3.

В окупації район перебував з 18 вересня 1941 р. по 11 вересня 1943 р. У цей період у районі діяли підпільники та Конопотський партизанський загін. У Конотопі була створена підпільна група, очолювана комсомолками Інною Сохіною й Вірою Долбіною (19 осіб), комсомольсько-молодіжна група (керівник А. Андреев, 9 осіб) і група П. Глущенко, до складу якої входили його дружина Євдокія Миколаївна й донька Надія.

У селищі Дубов'язівці діяв підпільний райком ЛКСМУ під керівництвом секретаря райкому П. Навального. Підпільні осередки були в селах Новомутині (С. Приймак), Озаричах (І. Стрельченко), Бочечках (Г. Мошенко). Вони друкували й розповсюджували листівки та зведення радянського інформбюро, збирали для партизанів зброю, а розвідниці І. Сохіна й В. Долбіна добували й передавали партизанам дані про рух ешелонів ворога через станцію Конопот.

Партизанам і підпільникам активно допомагали жителі міста й району. Багато з них, незважаючи на смертельну небезпеку, переховували радянських воїнів, які виходили з оточення, лікували військовополонених, а потім переправляли їх до партизанів.

Будинок лісника Ф. Мошенка в с. Бочечках був явочною квартирою, і звідси військовополонених і місцевих жителів переправляли до партизанського загону. Сім'я П. Патруля із с. Новомутина постачала партизанам продовольство, збирала для них дані про сили ворога.

10 вересня 1941 р. в лісі неподалік від с. Козацького відбувся перший бій Конопотського партизанського загону. У 1967 р. на місці першого бою було встановлено пам'ятний знак.

Бої за визволення району почалися 3 вересня 1943 р. У них узяли участь 70-а гвардійська, 226-а, 132-а, 141-а, 143-я, 280-а стрілецькі дивізії, 248-а окрема курсантська стрілецька та 108-а танкова бригади, 1-а гвардійська арти-

лерійська дивізія прориву, 65-й гвардійський мінометний полк, 2-а винищувально-протитанкова бригада 60-ї армії Центрального фронту.

За подвиги, здійснені під час визвольних боїв на території району, 786 воїнів були нагороджені орденами й медалями. За мужність і героїзм, виявлені в боротьбі з ворогом, понад 19 тис. уродженців і жителів міста й району нагороджено бойовими орденами й медалями. У бойових діях брали участь 205 жінок: 19 із них і двоє дітей — у партизанських загонах і підпіллі. Серед подвигів радянських воїнів, здійснених на Конотопщині, можна відзначити подвиг політрука роти Хакима Хасанова, якому за героїзм і відвагу, виявлені в ході визволення с. Нечаївки 10 вересня 1943 р., по смерттю присвоєно звання Герой Радянського Союзу.

За цінну розвідувальну інформацію про розташування німецької танкової частини й особисті мужність і героїзм, виявлені в боротьбі з німецькими загарбниками під час розвідувальної операції під с. Любитовим, рядовий Микола Феоктистович Обухов 20 листопада 1941 р. удостоєний звання Герой Радянського Союзу.

Під час боїв на території району в 1941 і 1943 рр. загинуло 4257 воїнів, 1104 померли в госпіталях. У концтаборі, що був створений у місті, перебувало 75 тис. осіб. Із них 27 тис. військовополонених були замордовані й померли.

До Німеччини з Дубов'язівського й Конотопського районів вивезли 2758 осіб, переважно молодь.

Багато мирних жителів було заарештовано й загинуло в катівнях гестапо, померло від голоду та хвороб, розстріляно за активну підпільну діяльність, допомогу партизанам або просто за те, що були родичами партизанів.

У післявоєнні роки жителі району взялися за відбудову майже вщент зруйнованого народного господарства. На цьому шляху вони рухалися впевнено, часто навіть перевищуючи завищені керівництвом плани. Відродження народного господарства тривало до початку 1950-х років. Тільки за один рік (1951) було зведено 70 нових житлових будинків, два клуби, 67 господарських приміщень, радіофіковано

15 населених пунктів, відкрита Бочечківська лісова школа для оздоровлення дітей після важкого легеневого захворювання. Ці позитивні процеси набирали обертів: у 1954 р. була електрифікована Дубов'язівська лікарня; у 1955 р. в Конотопському районі діяли 45 клубів і 46 бібліотек; у 1957 р. були встановлені пам'ятники загиблим у Другій світовій війні воїнам у селах Бережному, Гутах, Дубов'язівці, Жолдаках, Крупському, Новомутині, В'язовому, Дептівці, Карабутовому, Сахнах, Шевченковому, Шпотівці.

У 1950–1960-х роках багато жителів Конотопського району виїхало до Казахстану освоювати цілинні землі.

Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років територія Конотопського району збільшилася. У 1957 р. багато населених пунктів із ліквідованого Дубов'язівського району перейшли в підпорядкування Конотопу, зокрема одна селищна (Дубов'язівська) і вісім сільських рад (В'язівська, Грузчанська, Тернівська, Дубинська, Шевченківська, Землянська, Салтиківська, Сім'янівська). У червні 1960 р. до складу району приєднали ще шість сільських рад (Жовтневська, Красненська, Карабутівська, Михайло-Ганнівська, Пекарівська, Шпотівська) розформованого Смілівського району. У 1963 р. в підпорядкування Конотопу перейшло с. Духанівка Буринського району, а в 1965 р. — с. Дептівка Дмитрівського району Чернігівської області.

Збільшення територій району передбачало зростання в м. Конотопі кількості громадських закладів для обслуговування жителів адміністративної одиниці, зміцнення їх матеріально-технічної бази.

Стан економіки УРСР загалом і Сумської області, зокрема, в 1970-х роках забезпечував можливість розвитку соціальних об'єктів районів. У 1977 р. в Конотопському районі діяли: 21 будинок культури, 35 клубів, 61 кіноустановка, 54 бібліотеки, 7 дільничних лікарень, 44 медпункти, 214 магазинів, 46 підприємств громадського харчування, 19 побутових майстерень, 40 загальноосвітніх шкіл. Щорічно понад тисячу колгоспників відпочивали в санаторіях і будинках відпочинку. Це було можливо й завдяки само-

відданий праці колгоспників району, адже середній прибуток кожного колгоспу становив 3 млн крб, а 65 передовиків були відзначені орденами й медалями. Показником успішності є також функціонування в колгоспах району 6 цегельних заводів, 49 будівельних бригад.

1980-і роки стали роками закріплення досягнутих успіхів: у районі діяли 5 радгоспів і 21 колгосп, які мали 328 комбайнів, 246 жаток, 640 автомашин, 1526 тракторів. Середня врожайність зернових у господарствах становила 22,6 ц/га. Добробут колгоспів позитивно впливав і на розвиток соціальної сфери села. У 36 школах району працювали їдальні на 3638 місць, із 22 населених пунктів було організовано підвезення 1040 школярів до навчальних закладів. У 1981 р. на будівництві освоєно понад 5 млн крб капіталовкладень. Було здано в експлуатацію Гружчанську, Попівську, Землянську загальноосвітні школи, 2280 м² житла, зокрема 16-квартирний будинок у радгоспі «Вирівському», 8-квартирний будинок у с. Бочечках. У 1982 р. в районі збудовано 8 силососховищ, 3 криті токи, 2 майстерні для технічного обслуговування машинно-тракторного парку, блок телятників на 800 голів. Господарства району утримували 21 356 голів великої рогатої худоби, 40 692 свині. Уперше в 1985 р. на 1000 га вирощувалась озима пшениця за інтенсивною технологією. Одержаний урожай становив 41,6 ц/га. У 1987 р. було одержано по 30 ц/га зернових, а там, де використовувалась інтенсивна технологія, — по 45,2 ц/га.

У районі діяли 59 клубів, 58 бібліотек, 74 фізкультурні колективи. У селищі Дубов'язівці працювали цукровий і комбікормовий заводи та хлібокомбінат. На Конотопщині працювало 19 аптек — 7 міських і 13 сільських.

У другій половині ХХ ст. за фінансової можливості селищні ради й жителі району споруджували меморіальні комплекси, пам'ятники на честь воїнів, які загинули в боях проти фашистських загарбників у роки Другої світової війни.

У 1990 р. у господарствах району утримувалося 63 018 голів худоби, було вироблено молока — 53 105 т, м'яса —

11 035 т, надої на корову становили 2656 кг. Було достатньо сільськогосподарської техніки: 454 зернозбиральні комбайни, зокрема 56 «Дон-1500», 1049 тракторних причепів, 284 косарки.

Після розпаду СРСР Конотопський район ще довгий час зберігав свій економічний потенціал. У 1992 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про селянське (фермерське) господарство», згідно з яким селяни Конотопщини утворили 12 фермерських господарств, а в 1995 р. їх було вже 108.

Середня врожайність зернових на полях району в 1994 р. становила 31,4 ц/га. На цей період в господарствах було: 1630 тракторів, зокрема 535 гусеничних; 641 сівалка; 657 плугів; 805 культиваторів; 986 вантажних автомобілів; 188 зернозбиральних, 77 кукурудзозбиральних, 106 бурякозбиральних комбайнів; 323 жнивирки.

Нині на території району діють шість промислових підприємств: Дубов'язівський спиртовий завод (з 1904 р.), ВАТ «Конотопський комбінат хлібопродуктів» (з 1913 р.), Дубов'язівський хлібокомбінат (з 1966 р.), Держлісгосп (з 1935 р.), ВАТ «Дубов'язівський цукрокомбінат» (з 1898 р.), Попівський експериментальний завод.

Основний напрям економічного розвитку району — сільськогосподарське виробництво, у якому зайнято 60 сільськогосподарських підприємств, у тому числі 23 приватні підприємства, 2 відкриті акціонерні товариства, 35 товариств з обмеженою відповідальністю і 65 фермерських господарств.

У сільгоспвиробництві зосереджено 60,3 % основних фондів, зайнято 36,2 % населення, закріплено 85,4 тис. га ріллі, або 82,7 % від усїєї ріллі району, виробляється понад 65 % продукції району.

Соціальна сфера району — це 39 загальноосвітніх шкіл (із них одна — I ступеня, 18 — I–II ступенів, 20 — I–III ступенів), у яких навчається 4523 учні; центральна районна лікарня; 9 сільських дільничних лікарень; 5 лікарських амбулаторій; 37 фельдшерсько-акушерських і фельдшерських пунктів, 45 клубних і 37 бібліотечних закладів.

На території району зареєстровано 18 релігійних громад, діє 13 культових закладів.

Реформування колективних сільськогосподарських підприємств району розпочалося в 1997 р. Першопрохідцями були господарства сіл Жовтневого, Козацького, Гамаліївки, де відповідно утворилися ЗАТ АФ «Мрія», ТОВ АФ «Сейм», СТОВ «Ранок».

30 серпня 1999 р. Президент України Л. Кучма взяв участь у відкритті новозбудованої Новомутинської школи. Він також відвідав с. Козацьке, зустрівся з його мешканцями й переселенцями з Чорнобильської зони, яким було збудовано нові житлові будинки.

До речі, це вже не вперше Л. Кучма відвідав мої рідні місця.

Перший його приїзд був улітку 1995 р. У той час я працював в Адміністрації Президента України. Пам'ятаю, він збирався їхати до м. Новгорода-Сіверського для участі у відкритті понтонної переправи. Організатори поїздки вирішили, що президент повинен відвідати дорогою ряд об'єктів, зокрема побувати на селі. Місцева влада запропонувала для відвідання село Черноплатове, де я колись навчався в 9–11 класах. Працівники Адміністрації Президента чомусь подумали, що це якесь показове село, мовляв, не треба туди їхати. Мені довелося їх переконувати, що це не так. Це село, де малородючі землі, але з'явився гарний господар Хярм Віктор Миколайович і зумів так організувати роботу колишнього колгоспу, що господарство стало одним із кращих у районі.

Поїздка відбулася, і все пройшло дуже добре.

Однак повернімося до Конотопщини.

Відповідно до Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки України» станом на травень 2000 р. в районі було 40 новостворених сільськогосподарських підприємств (із них: 33 — ТОВ, 7 — ПСП).

Одним із визнаних лідерів у сфері сільського господарства є ТОВ АФ «Козацька» (с. Козацьке). Це господарство

має свою історію, професійне визнання, розбудовує інфраструктуру с. Козацького, надає перспективну й високооплачувану роботу. Наприкінці 1990-х років фермери й селяни, які бажали, незважаючи на труднощі, працювати на землі й вирощувати якісну, конкурентоспроможну продукцію, об'єдналися в Асоціацію приватних сільгоспідприємств «Козацька». Нині вона трансформувалася в ТОВ «Агрофірма “Козацька”». Від часу заснування асоціація об'єднала 18 приватних сільськогосподарських підприємств, кожне з яких — окрема юридична особа на фіксованому сільськогосподарському податку. Створювалися ПСП унаслідок реформування ТОВ «Сейм», яке свого часу було класичним середньостатистичним колгоспом «Перемога». Тоді майно й земля були розпайовані та об'єднані в приватні підприємства за напрямками — сім рослинницьких, вісім тваринницьких, два автотранспортні й одне ремонтне підприємства. Нині агрофірма господарює на майже 6,5 га сільськогосподарських угідь, з яких 4,6 га ріллі, 989 га сіножаті й 897 га пасовищ. Для внутрішніх потреб агрофірми працюють хлібопекарня, крупорушка, олійниця. Також тут займаються для власного споживання бджільництвом, садівництвом, овочівництвом тощо. У товаристві нині налічується понад 200 працівників — відомих професіоналів. Керівник АФ «Козацька» Віктор Григорович Гала має чимало державних відзнак, зокрема він повний кавалер ордена «За заслуги». Секрет успіху агрофірми її керівник убачає в тому, що від самого початку господарство розвивало паралельно й рослинництво, і тваринництво; застосовувало нові технології оброблення ґрунту; співпрацювало з науковими установами Національної академії аграрних наук України.

Зізнаюся, що мені завжди важко обирати між Конотопом і Кролевцем. З дитинства мені ближчий Конотоп, адже це був наш районний центр¹. Він більше був, як то кажуть, «на слуху», до нього частіше їздили односельці, там краще була

---

¹ До 1976 р. с. Любитове належало до Конотопського району.

розвинута торгівля. У моїй пам'яті збереглися подробиці багатьох відвідувань Конотопа. Пам'ятаю, як ще теплої осені разом з батьком, матір'ю та іншими односельцями їздив на районну виставку. Вразили виставлені різними колгоспами зразки зібраного врожаю, худоба, коні, свині. Там, у місті, я вперше спробував, як тоді казали, «куплену» ковбасу. Невеликий шматок ковбаси промислового виробництва видався мені найсмачнішим з усього, що я колись їв. Цей «делікатес» я запивав найсмачнішим напоєм — газводою із сиропом¹, яку продавала жінка в блакитному фартусі. Одне слово, поїздка із села до міста в кузові вантажного автомобіля видалася мені казковою подорожжю.

Ще запам'яталась поїздка до Конотопа на возі. Щоправда, я був уже трохи старший. І цю поїздку, і попередню я буквально випросив у батька. Тоді батьки їхали в місто продавати молочних поросят. У нас у господарстві завжди тримали одну-дві свиноматки. Продаж поросят був важливим джерелом грошових надходжень. Того разу ми виїхали до міста о третій годині ночі, аби прибути на базар завчасно, зайняти місце й не пропустити перших покупців. Поросята були в мішку, і батьки вели торг із тими, хто підходив до нас по товар. Добре пам'ятаю певну незручність від того, що батьки це робили, адже в школі розказували, що торгівля, окрім державної, є недостойним заняттям, яким не повинна займатися культурна, освічена людина. Хоч би це й була торгівля поросятами, вирощеними власними тяжкими зусиллями.

Та це ще не все... Поросят було десь шість чи вісім, базар не вдався і більше половини ми везли додому. Дорога була неблизька — 25 км на возі, потрібно було десь пообідати. Пам'ятаю, ми розмістилися на обід на траві під водокачкою, що була в центрі Конотопа. Тільки-но ми розстелили покривало, розклали їжу (серед якої була й куплена ковбаса, смак якої мені був дуже до вподоби), як бачимо, що наші

---

¹ Газвода — газована вода. Коштував такий напій із сиропом 3 коп., з подвійним сиропом — 5 коп.

поросята повилазили з мішка й пасуться неподалік. Ми кинулися їх ловити, а вони — тікати на дорогу, де ходять люди, їздять підводи. Ото були славні лови!

Значно пізніше, уже на початку 1990-х років був у мене ще один пам'ятний випадок, пов'язаний із торгівлею поросятами, але вже в Кролевці. Я нещодавно купив автомобіль «Жигулі» сьомої моделі і час від часу їздив із Києва навідувати матір (батько помер у 1990 р.). Приїхавши на черговий вихідний, я почув материнське: «Ото добре, Вася, що ти приїхав. Завтра поїдемо продавати поросят у Кролевець». Наступного дня мати зловила в хліві четверо поросят, поклала їх у мішки по двоє. Ми помістили їх у багажник і вирушили до Кролевця. Десь біля шостої ранку або й раніше ми вже були на базарі, поставили автомобіль у торговому ряду. Мати залишилася торгувати, а я пішов подивитися на різні господарські вироби. Такої зневаги до торгівлі на базарі, як у дитинстві, у мене вже не було, але й займатися цією справою чи бути присутнім при ній мені не хотілося. Час від часу підходив до матері й цікавився, як іде торгівля. Одне порося вона продала, лишилося ще троє. Я розумів, якщо ми не продамо поросят сьогодні, то наступного тижня мені потрібно буде їхати знову, інакше матері доведеться шукати машину й заплатити водієві ціну одного поросяти. Тоді я взяв у руки мішок і почав пропонувати свій товар покупцям. Однієї ноші вдалося позбутися, залишилося ще одне порося. Я підняв його за задні ноги (так воно здавалося довшим) і припрошував поодиноких покупців. Підійшли чоловік і жінка. Вони довго вагалися, ніяк не могли дійти згоди — купувати чи ні. Тоді я запитав: «Чи купували ви коли-небудь порося в професора?» — «Ні!» — відповіло подружжя. Пожартувавши з цього приводу, я все ж таки продав порося. Мій комерційний секрет полягав у тому, що я продав поросят за ціну, яку мені назвали покупці, а не за ту, яку виставила матір. До виручених грошей я додав свої й передав матері.

Проте повернімося до Конотопа. Із цим містом пов'язано чимало спогадів про шкільні роки. Я добре навчався й тому

не раз бував на різних шкільних олімпіадах. Я став переможцем з хімії, а на обласному рівні посів призове місце. Добре пам'ятаю, як повертався з обласної олімпіади в Сумах. Це було взимку, стояли сильні морози. Мені було незручно їхати до великого міста у валянках, тому я взяв звичайні літні черевики, а ноги для тепла обмотав газетним папером. До Сум поїхав поїздом. У Сумах перескочити з приміщення в приміщення не становило жодних проблем. А от назад вирішив уперше в житті полетіти літаком. Це був АН-2, або «кукурудзівник». На вулиці було не менше 20 °С морозу. У літаку теж дуже холодно. Добре пам'ятаю відкриті алюмінієві сидіння вздовж бортів з невеликими подушечками на них. Політ із Сум до Конотопа тривав приблизно півгодини. Та найважче було потім. Літак приземлився на полі за Конотопом і ніякого (тим більше пасажирського) транспорту не було. Я буквально вилетів на дорогу, майже замерзав. Мене підібрав водій самоскида. Оскільки кабіна автомобіля була зайнята, мене посадили в кузов, де вітер у лютий мороз проймав до кісток. Доїхавши до Конотопа, я ледве виліз із кузова автомобіля біля військкомату й дістався до вулиці, де жив мій дядько — Іван Мусійович Кремень. Там мене відігріли, я навіть не захворів. Цей перший політ літаком запам'ятався мені на все життя.

Другою причиною поїздок до м. Конотопа була участь у різних громадських організаціях. Пам'ятаю, як я поїхав на зліт бригадирів учнівських бригад шкіл району. Керівництво школи попередили, що я маю виступити й розказати про роботу бригади. Я тоді навчався в сьомому класі. І от ми з класним керівником, учителькою хімії Марією Тимофіївною Андрущенко¹, підготували виступ. Нарада була в районному будинку культури. Коли підійшла моя черга виступати, я розповів про наші успіхи, про зібраний уро-

---

¹ Дружина вчителя історії Андрія Андрійовича Андрущенка — дядька ректора Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Віктора Петровича Андрущенка.

жай, але зазначив, що якби не складні погодні умови (а літо було дійсно непросте), то ці успіхи були б ще вагоміші. Із заключним словом виступив завідувач райвно, який розкритикував мій виступ. Мовляв, піонери й комсомольці не повинні боятися труднощів, звертати на них увагу, а Кремень тут жалівся на складні погодні умови. Після цього зауваження я був страшенно пригнічений. Причина такої критики стала відома мені пізніше. Виявляється, між моїм батьком і завідувачем райвно був певний конфлікт, і цей чоловік (ім'я свідомо не називаю) вирішив, поквитатися з батьком, образивши сина.

Третя причина моїх поїздок до Конотопа — участь у спортивних змаганнях. Я був міцним, фізично розвинутим. Я ніколи не відвідував жодної спортивної секції, бо їх у селі не було, однак їздив від школи й села майже на всі змагання — з легкої атлетики, футболу, шахів та ін.

Після закінчення восьмирічної Любитовської школи я пробував вступити до Конотопського індустріального технікуму. На щастя, я туди не вступив. Це вочевидь був не мій фах. Вступити до технікуму мені завадив один повчальний випадок. Вирішальним був письмовий іспит з математики, яку я знав непогано. Я досить швидко розв'язав задачу, поклав ручку й поглянув на класну дошку. Вона була погано витерта, і на ній я впізнав інший спосіб вирішення щойно розв'язаної мною задачі. Я піддався спокусі, перекреслив свій варіант розв'язання і списав той, що був на дошці. Пізніше виявилось, що саме мій варіант був вірним, а той, що я списав, — хибним. Так я провалив свій перший у житті вступний іспит — отримав позитивну, але невисоку оцінку. Висновок, який я тоді зробив, став моїм життєвим правилом — довіряти собі.

Після закінчення із золотою медаллю Чорноплатівської середньої школи в 1965 р. я подав документи для вступу на філософський факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Завдання було надзвичайно складним. На факультет приймали всього 50 чоловік, із них для тих, хто не мав виробничого стажу (2 роки), виділялося

20 % місць. І це на всю Україну, бо філософський факультет у Києві був єдиним у республіці. Я набрав напівпрохідний бал і не був зарахований. Повернувся додому, приїхав до Конотопа й зустрів біля райкому комсомолу першого секретаря Івана Григоровича Чуприну, який знав мене як секретаря комітету комсомолу Чорноплатівської середньої школи. Дізнавшись про мої справи, він висловив жаль, що не знав про це раніше, адже міг запропонувати мені посаду інструктора райкому ЛКСМУ. Однак буквально вчора на цю посаду прийняли іншу людину. Він порадив мені піти працювати в Конотопський автопарк слюсарем з обранням секретарем комітету комсомолу автопарку. Я погодився на цю пропозицію. Хоча, як виявилось, не все було так просто. Мені довелося опанувати водночас дві справи — ремонтувати електрообладнання на старих автобусах, де були самі передні двері, які водій відкривав їх власноруч, і керувати комсомольською організацією автопарку, яка нараховувала до 300 членів. Переважно це були водії двох автоколон: пасажирської та вантажної, які знаходились у різних кінцях міста. До того ж водії вантажної автоколони місяцями були у відрядженнях, вони перевозили в колгоспах району цукровий буряк та іншу сільськогосподарську продукцію. Я був наймолодшим у колективі, і рік роботи навчив мене вести громадську діяльність, налагоджувати міжособистісні стосунки, досягати певного результату. Цей досвід дуже допоміг мені в подальшому житті. Ознайомлення з роботою такого своєрідного колективу, як автопарк, розвинуло мої погляди на виробництво, що сформувалися на прикладі колгоспу «Українець». Ця школа стала мені в пригоді, коли я через два роки, практично наймолодший студент, став командиром студентського будівельного загону філософського факультету, що виїжджав на північ Казахстану.

У Конотопі я жив на вул. Рокосовського в приватному будинку мого дядька, у якого були дві доньки, Ніна й Валя, — мої двоюрідні сестри. До речі, раніше я не раз приїздив на будівництво цього дому, який з великими труднощами добудовував після демобілізації старший

лейтенант-фронтовик Іван Мусійович Кремень. Я залишив Конотоп у 1966 р. після вступу на філософський факультет Київського державного (нині національного) університету імені Тараса Шевченка.

Ось такими були мої конотопські бувальщини. Звичайно, у Конотопі й у районі я не раз бував і пізніше. Особливо пригадується поїздка разом із моїм земляком, добрим товаришем Віктором Петровичем Андрущенком до його рідного села Шаповалівки з нагоди відзначення річниці перемоги українського війська гетьмана Івана Виговського над московськими військами в Конотопській битві 1659 р.

Скажу кілька слів про В. Андрущенка. Познайомився з ним, коли він прийшов на перший курс філософського факультету, де я навчався вже кілька років. Я завжди прихильно ставився до земляків. А тут ще й виявилось, що хлопець відслужив в армії, а до цього закінчив Конотопський індустріальний технікум, куди мені пощастило не вступити. Він був організованим, зібраним, добре навчався. У незалежній Україні Віктор Петрович Андрущенко працював заступником, а потім першим заступником міністра освіти і науки України, був директором-засновником Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук (НАПН) України. У 2004 р. я із задоволенням підписав наказ про його призначення ректором Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Нині він академік НАПН України, член-кореспондент НАН України.

Так от, у програмі святкування була виставка-ярмарок, на якій були представлені села Конотопського та інших районів. Ми обійшли всі ці майданчики, і скрізь нас радо зустрічали. Завітали й до восьмирічної школи, побудованої за директорства Петра Андрійовича Андрущенка — батька Віктора Петровича, пройшли повз його колишню хату, де вже жили інші люди. Віктор Петрович дуже шкодував, що колись продав рідну хату. Це, до речі, укріпило мій намір зберегти садибу після смерті матері.

У той час я працював міністром освіти і науки України. Якось заходить до мене в кабінет секретарка й каже: «Васи-

лю Григоровичу, до вас жінка з Конотопа, з якою ви колись танцювали!» Я почав перебирати в пам'яті, хто ж це може бути, і поцікавився, якого віку ця жінка. Секретарка відповіла: «Судячи з її віку, ви танцювали з нею давно». Попрошив зайти. Виявилось — бабуся, з якою два місяці назад я танцював на ярмарку в Шаповалівці. Пожартували. Вона прийшла клопотатися за онука. Питання виявилось таким, що можна було допомогти, що я й зробив.

У Кролевці до того, як він став районним центром для с. Любитового, я практично не бував, хоча багато чув про нього з дитинства, зокрема від тітки Галі та її сина Івана, які проживали в с. Ленінському (ми завжди називали його по-старому — Спаським) Кролевецького району. Про Кролевець і Кролевецький район я чимало дізнався з книги Івана Васильовича Балабона, який тривалий час був у керівництві району й видав книжку про наш край, яку я використав у роботі, і за це щиро вдячний її автору.

Не раз я відвідував фестиваль «Кролевецькі рушники». Ідею започаткувати масштабне дійство подав відомий український поет, уродженець Кролевещини Михайло Васильович Шевченко. Я також мав нагоду підтримати це свято, зокрема допоміг формалізувати його проведення в Міністерстві культури України. Для розвитку цього фестивалю багато зробили керманічі району, передусім Анатолій Васильович Петрусенко, Микола Петрович Нога, Юрій Васильович Жарков. Справу продовжили їхні наступники, зокрема: нинішній голова Кролевецької районної адміністрації Олег Васильович Кучерявий і керівник районної ради Микола Вікторович Авраменко.

Згадую один випадок, пов'язаний із фестивалем. Раніше він проводився наприкінці листопада, у день працівника сільського господарства. Головною окрасою свята був приїзд відомих артистів з Києва, їхні виступи в райцентрі та в сільських клубах району. Якось у 1990-х роках приїхав видатний український співак, народний артист України Дмитро Михайлович Гнатюк, якому, до речі, цього року виповнилося 90 років. Після заключного виступу в район-

ному будинку культури десь опівночі ми з Дмитром Васильовичем вирушили однією машиною (тоді ще були автомобілі «Волга») до Києва. Серед ночі проїздили Батурин. І я запитав у Дмитра Михайловича, чи співав він у давній українській козацькій столиці. Виявилось, що не співав. Ми переїхали міст через Сейм, зупинилися на узбіччі траси, розклали на капоті «Волги» гостинці завбачливих кролевчан і, піднявши чарку за славний Батурин, Україну та її гетьманів, заспівали. Вірніше, на всю околицю тихої ночі лунав потужний голос Д. Гнатюка, якому підспівували я та ще дві співачки. Ми співали українські пісні. У той час я з вдячністю згадував шкільні уроки музики, на яких нас учили співати «Заповіт» і «Думи» Т. Шевченка. Виконавши декілька пісень, ми продовжили свою подорож до Києва. А я зауважив, що тепер маю право сказати: «Якось ми співали разом із Гнатюком...»

Серед уродженців Кролевеччини мені дуже приємно спілкуватися з ректорами — моїми товаришами, які щиро люблять свій край і всіляко сприяють його розвитку. Передусім це Іван Михайлович Грищенко, який у 24 роки вже був головою колгоспу в рідному селі Камені, що на березі Сейму, потім керівником району, переміг на виборах до Верховної Ради й став народним депутатом України 1-го скликання, де проголосував за незалежність України. На той час він уже був кандидатом економічних наук, згодом став доктором, професором, членом-кореспондентом НАПН України і ось уже кілька років є ректором Київського національного університету технологій і дизайну. Він надзвичайно активна й послідовна людина, креативний ректор. Перекоаний, що його досвід управління університетом буде дуже цінним для вищої школи нашої країни. До речі, як депутат Верховної Ради, Іван Михайлович, окрім інших добрих справ, доклав багато зусиль для підведення газопроводу до Кролевця й газифікації району.

Ще до того, як він став ректором, за моїм клопотанням у Кролевці, де потужні традиції ткацтва, була відкрита філія Національного університету технологій і дизайну. Тут

студенти навчалися перші курси, а закінчували здобувати освіту в Києві. Та поступово за мовчазної згоди університету й сумської влади діло згорнуло. Я певен, якби на той час ректором був І. М. Грищенко, було б знайдено краще рішення.

Я не раз уже згадував Олександра Івановича Курка, ректора Глухівського національного педагогічного університету імені О. П. Довженка. Він теж уродженець Кролевецького району, а його село Мути́н розташоване на березі Сейму. Про розвиток очолюваного ним навчального закладу йшлося в попередньому розділі. Я хочу наголосити на особистих заслугах ректора в розвитку університету. Йому допомагає по життю і в роботі його дружина Віра Панасівна — також доктор наук, професор. Вона очолює першу в історії університету вчену раду із захисту кандидатських дисертацій. Це перше подружжя докторів наук у Глухові.

В одному селі з І. М. Грищенком — Камені — народився ще один керівник вищого навчального закладу — ректор Хмельницького національного університету, доктор технічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України Микола Єгорович Скиба. Університет у Хмельницькому формально належить до периферійних, але за багатьма напрямками роботи, зокрема дистанційним навчанням, участю в зарубіжних проектах, станом інформаційно-бібліотечної справи, він дасть фору багатьом столичним ВНЗ. Свого часу я, як міністр освіти і науки України, ознайомився з роботою цього вищого навчального закладу, підтримав призначення М. Є. Скиби ректором, а потім ініціював надання університету статусу національного.

До плеяди ректорів-земляків мені приємно зарахувати уродженця Кролевця, доктора економічних наук, професора, ректора Харківського національного економічного університету Володимира Степановича Пономаренка, наказ про призначення якого я підписав, працюючи міністром освіти. Його батько тривалий час був головним будівельником на Кролевещині, а потім очолював спілку ветеранів району.

Володимир Степанович багато зробив для зміцнення матеріальної й навчальної бази університету, його переходу на європейські принципи діяльності. Одним із перших він підтримав упровадження системи зовнішнього незалежного оцінювання. Ми регулярно запрошуємо В. Пономаренка в НАПН України як експерта і лектора для навчання ректорів університетів країни. Пам'ятаю спільне з ним перебування в Кролевці. Центральною подією було відвідання його рідної школи, якій він суттєво допоміг із ремонтом приміщень. Директор школи й учителі щиро дякували своєму випускникові.

На Кролевеччині, як і на Конотопщині та на Сумщині загалом, проживає багато гідних, працелюбних, доброзичливих і водночас скромних людей. Пам'ятаю враження В. Яцуби — одного з керівників Адміністрації Президента України Л. Кучми. Сам він із Дніпропетровська і, побувавши вперше на Сумщині, не міг утриматися від захоплення людьми нашого краю. Такі люди заслуговують кращу долю. І ми, уродженці краю, повинні всіляко сприяти цьому, позитивно впливаючи на процеси в Україні та допомагаючи у вирішенні конкретних проблем земляків. Саме цим я керувався, коли розпочинав активну роботу з будівництва мосту через р. Сейм в с. Озаричах та дороги, що з'єднала б безпосередньо міста Конотоп і Кролевець і до того ж проходила через с. Любитове. Добре пам'ятаю нарікання односельців на відсутність дороги й мосту через Сейм. У с. Озаричах, як і в с. Мельні, після весняної повені зазвичай будували тимчасовий дерев'яний міст. За його відсутності до м. Конотопа можна було доїхати лише через Батурин, а це понад 70 км. До того ж дороги були ґрунтові і в разі негоди ставали непроїзними.

Віктор Миколайович Хярм, голова колгоспу в с. Черноплатовому, до якого входили й інші села, зокрема Озаричі, вирішив побудувати постійний міст з одnobічним рухом поблизу Озаричів. За рахунок колгоспу він зміг лише забити частину паль — господарство виявилось неспроможне продовжувати будівництво.

Я ж почав з того, що запросив керівника Укравтодору — авторитетного серед шляховиків, гарного господарника Віктора Тимофійовича Гуца відвідати мої рідні місця. Було це навесні, і через високу воду ми не змогли доїхати до Сейму. Довелося показувати річку здалеку, але головне було зроблено — отримано обіцянку поважного керівника збудувати міст через Сейм і ділянку дороги з твердим покриттям, що з'єднала б міста Конотоп і Кролевець. Гостя радо прийняли в с. Присейм'ї, де ми зустрілися з Іваном Миколайовичем Бондаренком. І. Бондаренко — дуже цікава людина й патріот Присейм'я. Після закінчення Української сільськогосподарської академії він працював зоотехніком у Любитівському колгоспі «Українець», потім був головою колгоспу в Черноплатовому, головою Присеймської сільської ради. До речі, саме він як голова колгоспу запропонував передати Черноплатівській школі нове двоповерхове приміщення правління колгоспу. Я також допомагав розв'язати якісь бюрократичні перепони на цьому шляху.

На превеликий жаль, за керівництва В. Гуца вдалося побудувати лише дорогу з Присейм'я через с. Любитове до с. Ленінського. Якимось він зателефонував мені й прийшов до Адміністрації Президента, де я тоді працював. Виявилося, що Верховна Рада України напередодні проголосувала законопроект про скасування транспортного збору, завдяки якому акумулювалися суттєві кошти на будівництво доріг. В. Гуц відвідав Голову Верховної Ради О. Мороза, який сказав, що депутати переголосували б закон, якби Президент України повернув його до парламенту. В. Гуц приїхав з лікарні до мене й просив допомогти повернути закон до Верховної Ради. Я звернувся до керівників відповідних підрозділів Адміністрації Президента, попросив їхнього сприяння й пішов на нараду. Коли я повернувся, В. Т. Гуца в приймальні вже не було. Він повернувся в лікарню й, на жаль, невдовзі помер. Колектив Укравтодору назвав його іменем будинок відпочинку під Києвом.

Довелося продовжувати справу будівництва мосту й дороги з Озаричів до Вирівки вже без В. Гуца. Я запросив на

будівництво нового начальника Укравтодору Володимира Федоровича Демішкана. Ми зустрілися на початку літа в Конотопі, приїхали до Сейму, подивилися на недобудований міст із човна. В. Демішкан — людина рішуча, і вже 10 вересня 2003 р. був урочисто відкритий дворядний міст через Сейм (приблизно 100 м завдовжки), міст через Єзуч (до 30 м), а також дорога через луг від Озаричів до Вирівки. Найкоротший шлях від Конотопа до Кролевця почав діяти.

У всій цій історії з дорожньо-мостовим будівництвом виняткова роль належить ще одній чудовій людині, професіоналу й патріоту свого краю, який дуже багато зробив для будівництва доріг на Сумщині, — Володимир Дмитрович Синиці. Він тривалий час очолює Конотопське відділення Укравтодору. Йому довелося вести будівництво в борг, із ризиком не отримати фінансування. Окрім Конотопського району, він будував і ремонтував дороги в усіх районах Північної Сумщини, а також у Роменському, Недригайлівському та інших районах. Інколи я допомагав йому з ремонтом доріг, зокрема дороги через с. Любитове, яка була понівечена вантажівками під час ремонту й реставрації дороги Глухів–Київ.

Була ще одна пам'ятна історія. Якось Володимир Дмитрович попросив посприяти виділенню коштів на будівництво дороги до одного населеного пункту за Конотопом. Я добре знав, що в моєму рідному й часто обділеному Засеймів'ї гостро стоїть проблема з дорогами, і запропонував йому будувати дорогу від с. Мельні до залізничної станції Мельня й реставрувати дорогу звідти до Присейм'я. Він погодився. Я переговорив зі своїм колегою, міністром транспорту Георгієм Миколайовичем Кирпою, і він пообіцяв допомогти. Минав час, а справа не зрушилася з місця. І тоді на свято 9 травня, коли ми разом із керівництвом держави готувалися до покладання квітів, я пожалівся Г. Кирпі — мовляв, буду їхати в рідні місця й доведеться в Сірка очі позичати, адже люди чекають дороги. Георгій Миколайович був людиною діловою й відповідальною. Він узяв мобільний телефон, серйозно поговорив із начальником Укравто-

дору. У стислі терміни будівництво було завершено, мене запросили на відкриття дороги, та я не зміг приїхати. Зізнаюся, я не любив такі заходи, особливо коли перебував у центрі уваги. Пізніше в районній газеті написали, що це подарунок прем'єр-міністра Януковича (бо подія відбулася напередодні виборів), хоча тодішній прем'єр-міністр узагалі не знав про багатостраждальне будівництво.

Я з великою повагою ставлюся до справжнього будівельника цієї й багатьох інших доріг В. Синиці та його команди.

Рідні місця поступово змінюються. Тільки за роки незалежності України в Конотопському районі побудовано сотні кілометрів газопроводу, газифіковано тисячі квартир. Підведено газову мережу й газифіковано селище Дубов'язівку, села Великий Самбір, Шаповалівку, Тулушку, Малий Самбір та ін. Така ж масштабна робота проводилася і в Кролевецькому районі. Довелося й мені брати в ній участь. Про будівництво газопроводу через с. Ленінське до с. Любитового піде мова в наступному розділі.

Одним із найбільших економічних і промислових центрів Сумщини залишається м. Конотоп. Це великий залізничний вузол, через який проходить 9-й міжнародний транспортний коридор, що забезпечує вантажні й пасажирські перевезення за сімома напрямками: Київським, Харківським, Полтавським, Московським, Курським, Гомельським, Вітебським. Приміський транспорт пов'язує місто з Києвом та обласними центрами — Сумами й Черніговом. Цим Конотоп вигідно вирізняється з-поміж інших міст Сумської області й завдяки цьому має більшу інвестиційну привабливість.

Географічне розташування міста створює сприятливі умови для розвитку зовнішньоекономічних зв'язків великих промислових підприємств, яких на території Конотопа функціонує до 20, із сусідніми країнами.

Підприємствами-лідерами в місті й області є галузі, що виробляють продукцію кінцевого споживання, зокрема машинобудівна й металообробна, харчова та легка промисловість. У світі добре відомі такі підприємства як ДП «Авіа-

кон» (забезпечує капітально-відновлювальний ремонт, переобладнання й модернізацію вертольотів сімейства Мі всіх типів і модифікацій, а також виробництво гумовотехнічних виробів для їх агрегатів), Конотопська філія ТОВ «Мотордеталь-Конотоп» (виготовляє елементи для двигунів світових автомобільних брендів Mercedes-Benz, MAN, Volvo, Zetor, Navstar, Daewoo-Avia, Peugeot), ВАТ «Конотопський арматурний завод» (випускає нафто-газове промислове обладнання й сталеву трубопровідну арматуру високого тиску), ВАТ «Червоний металіст» (виробляє апаратуру й прилади для вугільної, нафтової, газової й хімічної промисловості), ВАТ «Конотопм'ясо» та ін.

Конотопщина дала Україні й світові видатних учених: українського історика Олександра Лазаревського; ученого в галузі механіки Степана Тимошенка; ученого-славіста Якова Гурського; відомого українського хорового диригента, композитора й педагога, заслуженого артиста УРСР Григорія Давидовського; відомого поета-гумориста, члена Національної спілки письменників України Петра Гришка та ін.

Отже, наше село протягом століть перебувало у сфері впливу двох адміністративних та економічних центрів. Кролевецький і Конотопський райони мають спільну історію, економічну й соціокультурну специфіку. Перебування с. Любитового та інших навколишніх сіл під адміністративним началом чи то Конотопа, чи то Кролевця особливо

Міст через р. Сейм

не впливало на їх самобутній і самостійний розвиток. Водночас це давало можливість отримувати переваги від географічного розташування: участь у ярмарках, транспортне сполучення, промислова продукція міст, медичні й освітні послуги.

Мені дуже дорогі й близькі обидва міста, обидва райони. Приїжджаючи в село, я завжди розпитую, що нового в рідному краї — і від людей відчуваю добре ставлення. Мені дуже приємно, що рішеннями Крولهвецької та Конотопської районних рад мені присвоєно звання почесного громадянина і Крولهвеччини, і Конотопщини.

Крولهвеччина це зробила за керівництва Анатолія Миколайовича Петрусенка — людини, яка сприяла розквітові рідного краю як у радянські часи, коли ще юнаком він став головою колгоспу в с. Мутині, так і в роки незалежності, керуючи тривалий час районною радою й районною адміністрацією. Він надійний товариш і відповідальна людина.

Конотопчани підготували мені сюрприз із присвоєнням звання почесного громадянина. Мене запросили на районне свято в с. Попівку і там привселюдно вручили відповідні регалії. Я вдячний тодішнім керівникам району — голові адміністрації Олександру Петровичу Луговому й голові ради Анатолію Васильовичу Боярчуку не стільки за виявлену честь, скільки за те, що вони всіляко сприяли розвитку Конотопщини. Їм, як і їхнім попередникам — Василю Григоровичу Калиті, Анатолію Петровичу Шишканову, було нелегко це робити в умовах перехідних процесів економічного розвитку України.

А ще я щиро вдячний А. Боярчуку за допомогу в збиранні матеріалів про Конотопщину.

Розділ 3

ЩО В ІМЕНІ ТВОЇМ, ЛЮБИТОВЕ?

Прадавня історія

Природа нашого краю, чисті води рік та озер завжди приваблювали людей для облаштування своїх поселень. У різних історичних хроніках, де згадується назва нашого села, зазначається, що люди тут мешкали здавна. Про це свідчать знайдені археологами залишки маєтків, валів давніх поселень.

Звідки походить назва Любитове достеменно не відомо. За переказами — від річки Любитовка або й просто — «місцевість, де любо жити». Імовірнішою видається друга версія, адже старий Любитов був розташований ближче до Сейму, ніж до Любитовки. У такому разі логічніше було б прив'язувати назву поселення до річки Сейм. Для Сумщини характерне відображення в назвах населених пунктів самого факту заселення певної місцевості, способу життя чи прояву почуттів: Селище, Хижки, Кошари, Землянка, Сем'янівка, Любитове, Коханівка. Іноді назва вказує на фах мешканців: Бондарі, Шаповалове. Багато сіл отримало свої назви за характерним виробом місцевих ремісників або їхнім знаряддям: Бочечки, Черноплатів, Кросна. Значення цих назв указує на період їх виникнення — XVIII–XIX ст. Цілком імовірно, що більшість сіл з'явилася в XVII–XVIII ст., у період бурхливого масового заселення Слобожанщини в порівняно мирні часи, коли визначальною ознакою назви могла стати й певна особливість місцевого рельєфу, водоймища, рослинності чи тваринного світу.

Сучасні українські села розташовані, як правило, на місці доісторичних поселень. Це стосується й с. Любитового. В історичних згадках XIX ст. говориться, що наше

село в сиву давнину знаходилося за кілька кілометрів від нинішнього місця його розташування, на височині поблизу р. Сейму, що убезпечувало від весняних повеней і ворогів-загарбників. У які часи любитовці переселилися на сучасне місце, напевно не відомо. Пам'ять про Старий Любитов залишилася в місцевих топонімічних назвах і переказах старожилів. Під час написання цієї книжки мені допомогли спогади Катерини Миколаївни Гаркуші 1914 року народження¹. Вона переповіла нам переказ про заснування села, який чула від діда. Згідно з цим переказом, село виникло на узвишші посеред заливного луку, яке любитовці називають «старими городами». На цей «острів» утекли засуджені до страти. Там вони збудували собі шалаші, маленькі хатки. Поступово поселення розрослося, людям стало тісно, й вони переселилися на територію теперішнього с. Любитового. Колись тут був великий ліс. У районі Зайцевого й Калюжного² росли такі товсті дерева, що на пеньок зрізаного дерева ставав віз.

Дуже цікавий переказ про приручення диких свиней. Поступово люди переселялися з луку ближче до лісу. Чоловіки обгороджували двори, розсипали зерно й залишали огорожі на ніч відчиненими. Вночі дикі свині приходили до дворів поласувати смачною їжею, і з часом тварини звикали до людей. Бувало, що навесні таких приручених свиней випускали на пашу, вони йшли до лісу, а з холодами поверталися разом із приплодом.

Подібні перекази пам'ятаю й я. Мені їх розповідав мій дід Мусій.

Земля в Старому Любитовому надзвичайно родюча — чистий чорнозем. На відміну від решти сільськогосподарських любитовських земель, вона завжди давала гарні врожаї зернових культур.

Ще одним свідченням того, що тут дійсно було давнє поселення, є розташована неподалік місцевість із

¹ 19 листопада 2014 р. Катерина Миколаївна відзначила своє 100-річчя.

² Місцеві неофіційні топографічні назви.

назвою «могилки» (підвищена територія з піщаного ґрунту). Я пам'ятаю, як дід Мусій розповідав, що колись там були дубові хрести над могилами. На моє запитання: «Звідки взялася назва Любитове?» — дід відповідав, що назву населеному пункту дали втікачі, які вподобали це місце. А від чого чи від кого вони тікали, невідомо.

Дописемну історію людей, які населяли наш край у давнину, допомагають відтворити археологи. У межах села та на його околицях учені виявили поселення й безкурганный могильник бронзового віку (II–I тис. до н. е.). Отже, люди почали селитися на наших землях понад чотири тисячі років тому.

Були великі поселення й у пізніший час — ранній залізний вік (I тис. до н. е. — I тис. н. е.) і за часів існування Київської Русі. У бронзовому віці на теренах нашого краю проживали представники трьох великих етнічних груп: фінно-угрів, індоіранців і балтослов'ян, які представлені шістьма археологічними культурами доби бронзи. У цих культурах відображені середній, перехідний (від середнього до пізнього), пізній і завершальний періоди.

Епоха бронзи на півночі Лівобережної України досліджена недостатньо. Проте навіть ті відомості, які є, вказують на своєрідність культур епохи бронзи в цьому регіоні й особливий шлях розвитку порівняно з культурами сусідніх територій.

Басейн Сейму здавна приваблював поселенців. У річці та її притоках водилося багато риби, було чимало водоплавних птахів. Заплавий Сейму — чудове місце для полювання на диких звірів. У своїй монографії В. Непріна зазначає, що поблизу с. Заболотого знаходиться пам'ятка культури ямково-гребінцевої кераміки. Перші пам'ятки з ліпним керамічним посудом, орнаментованим ямками й гребінцями, були знайдені в басейні Сіверського Дінця в 1901 р. Звістку про це опублікував відомий археолог В. Городцов. Власне, за типовою для пам'яток керамікою й була названа культура. У басейні Сейму пам'ятки цієї культури представлені

стоянками. Основним промислом було полювання на лісових копитних (олень, кабан та ін.). Різноманітний кістяний інвентар представлений зубчастими гарпунами й теслами. Велика кількість кістяних рибальських гачків свідчить про те, що в ті часи на цих землях люди активно займалися рибальством. Окрім кістяних виробів, у Конотопському й Кролевецькому краєзнавчому музеях експонуються кремінні вироби, зокрема двобічно оброблені тесла, наконечники дротиків і шкребачки на відщеплах, якими користувалися жінки для оброблення шкур. Землеробство й скотарство не були відомі племенам культури ямково-гребінцевої кераміки.

У 1929 р. М. Рудинський дослідив першу стоянку, відкриту разом із Я. Морачевським поблизу Мовчанського болота неподалік від с. Мар'янівки Путивльського району Сумської області. Дослідниками, які вивчали пам'ятки Посейм'я на початку 1930-х років, уже було введено в науковий обіг невелику кількість місцезнаходжень та єдине Мар'янівське поселення. На цьому етапі дослідники обмежувалися переважно топографічними описами пам'яток. Мар'янівський посуд дуже подібний до неолітичного. Посудини, знайдені в Мар'янівському поселенні, мають конічну форму, маленьке денце, розширені вгорі стінки й короткий прямий або ледь відігнутий назовні вінець. Формовочні маси для посуду виготовляли з глини зі значними домішками дрібнозернистого піску. Стінки посудин переважно тонкі й добре випалені. Про нерівномірний випал свідчить колір посуду — переважно темно-жовтий і світло-сірий. Оздоблювали посуд дрібними «гусеничками» (на коротку паличку намотували мотузку), починаючи від вінця наносили паралельні смуги, які могли чергуватися з рядами накольчастого орнаменту — круглі ямки зроблені кінцем палички.

Мар'янівські племена, які проживали в басейні Сейму, були частково асимільовані носіями середньодніпровської культури шнурової кераміки. Однією з унікальних знахідок старожитностей середньодніпровської археологіч-

Знайдений у с. Мутині горщик, що належав племенам середньодніпровської археологічної культури

ної культури є цілий горщик, що експонується в Кролевецькому районному краєзнавчому музеї. У 1970 р. цей експонат передав до фондів музею місцевий краєзнавець М. Сереженко. У складеній ним записці зазначено, що горщик випадково знайшли селяни на підвищенні в урочищі Панські Грудки, розташованому в заплаві правого берега Сейму поблизу с. Мутина Кролевецького району. Горщик лежав на глибині приблизно 0,8 м від поверхні в траншеї, прокладеній бульдозером. Горщик не змогли дістати цілим через мерзлий ґрунт, але вийняли всі черепки, з яких М. Сереженко його склеїв.

Знайдена посудина сірого кольору невисока (14,5 см), має широке горло з короткою шийкою і відігнутих вінцем (діаметр 15,5 см), плоске дно діаметром 8 см. Горщик трохи асиметричний, у верхній частині прикрашений орнаментом: по краю вінця проходить уривчаста лінія, утворена відбитком шнура, під нею перша смуга з вертикальних насічок, далі друга, відокремлена від першої трьома горизонтальними лініями з відбитків шнура, потім знову горизонтальна лінія, і завершує орнамент зигзаг.

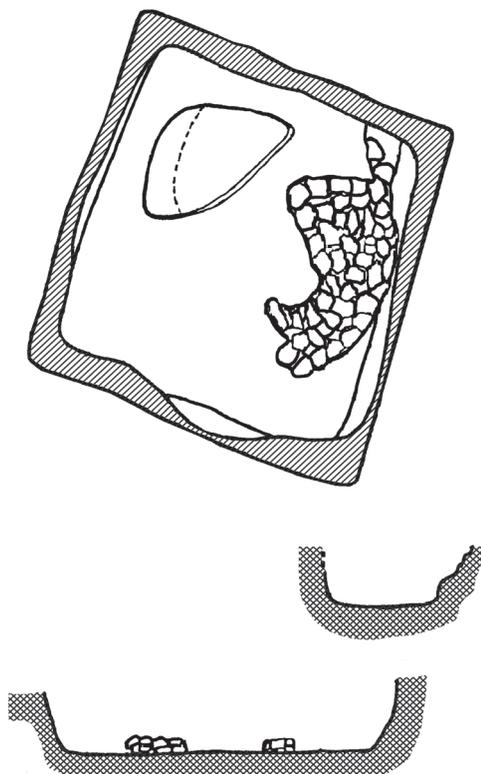
За характером орнаменту горщик можна віднести до столового посуду пізнього етапу середньодніпровської культури.

Племена середньостогівської культури ховали померлих у підземних могилах без курганних насипів у положенні на боці, посипали їх охрою. Біля померлих ставили посуд, знаряддя праці, зброю, статуетки людей і тварин. У пізніших похованнях знайдено посуд із своєрідною шнуровою керамікою та кам'яні бойові сокири, що може свідчити про експансію індоєвропейських племен.

Поблизу с. Любитового знаходиться інше давнє село — Озаричі. І в Озаричах, і в Любитовому виявлені залишки

поселень часів Київської Русі та пізнього Середньовіччя. Археологічні пам'ятки обох сіл мають багато спільного, а тому, описуючи побут та устрій Озарицького поселення, можна сміливо припустити, що поселення в с. Любитовому було подібне до Озарицького.

На той час це були досить великі поселення з високо-розвинутою культурою. Люди займалися сільським господарством, але важливу роль у їхньому житті відігравали промисли, насамперед рибальство. Завдяки мережі великих і малих водоймищ передумови для його розвитку були дуже сприятливими. Про інтенсивний розвиток рибальства свідчить також знайдений численний і різноманітний інвентар, кістки й луска риб. На місці Озарицького поселення знайдено п'ять остів, гарпун, чотири рибаль-

План житла
в с. Озаричах
(за матеріалами
книжки С. Беляєвої
«Поселення
Дніпровського
Лівобережжя». —
К., 1995)

ські гачки, блешню-доріжку з карабіном, п'ять свинцевих і чотири глиняні грузила. Це спорядження свідчить про орієнтацію рибальства на цілорічний вилов великої риби, у тому числі й в ополонці, на вудку, про що говорить форма гачків. Рибу ловили також на жерлицю, донку, закидушку, сітями, для чого й використовувалися грузила, передусім глиняні.

У поселеннях представлені два типи жител: загиблені (напівземлянки) та наземні. У кожному житлі обов'язково була піч. Окремо розміщувалися господарські споруди для зберігання продукції та реманенту.

Матеріали Озарицького поселення дають можливість визначити кількість населення в межах 100–120 чоловік. У подібних поселеннях були власні ремісники й виробничі комплекси із завершеним циклом.

Археологічні знахідки в Озаричах і Любитовому засвідчують, що матеріальна культура мешканців цих поселень дуже схожа з культурою простих мешканців міст та інших населених пунктів Київської Русі. Тож немає підстав порівнювати місто й село як прогресивні та відсталі осередки. Навпаки, у загальній системі феодального суспільства вони становили невід'ємну складову структури взаємозв'язків і взаємовпливів. Саме прогресивний розвиток господарства поселень (агротехніка, промисли, ремесла) забезпечував паритетні відносини між містом і селом та сприяв розвитку міст. У випадку нашого села це стосується князівського центру — м. Чернігова, а також таких міст, як Ромни (Ромен), Глухів, В'яхань, Поташ, Путивль та ін.

Козацька доба: Любитове під владою монастиря

Перші писемні згадки про слобідку Любитов відносяться до початку XVII ст. Тоді населений пункт належав шляхетському роду Оссолінських. Участь любитовців у Національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657) допомогла їм звільнитися від польської кріпосницької залежності, відкрити нові обрії соціально-економічного й культурного розвитку. Багато жителів Лю-

битова було вписано до козацького реєстру, і, як наслідок, вони стали офіційними представниками козацького стану. Хвиля народних виступів проти польсько-шляхетського панування докотилася до нашого краю в травні 1648 р., тобто після перемоги Б. Хмельницького над польським військом поблизу урочища Жовті Води та м. Корсуня. Розіслані гетьманом універсали закликали селян і міщан самоорганізовуватися, створювати військові з'єднання, обирати ватажків і брати владу у свої руки. У нашому краї діяв козацький загін під проводом запорозького полковника Лисенка-Вовгури. У червні 1648 р. наші земляки зайняли міста Кролевець, Носівку, Мену, Батурин, Глухів.

Після Зборівського договору, укладеного між Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром у серпні 1649 р., постала козацька держава з полково-сотенним адміністративно-територіальним устроєм. Полки, сотні й курені були як територіальними одиницями, так і військовими об'єднаннями угруповань, сформованих на цій території. До адміністративної одиниці курінь входило 3–4 села. Наше Любитове було включено до Конотопської сотні. Імовірно, чоловіки-любитовці у війську Б. Хмельницького становили окреме військове з'єднання (існували курені по 10–15 чоловік). Доведено, що Кролевецька сотня брала активну участь у військових кампаніях в 1649, 1651–1653 рр.

Новий соціально-економічний устрій, що виник після подій та переможних битв 1648–1649 рр., формально не передбачав кріпосницьких відносин, проте для окремих населених пунктів він мав певні особливості. Козацька еліта на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким почала вибудовувати нову систему соціальної ієрархії й розподілу економічних благ, яка передбачала, зокрема, відновлення деяких старих форм соціально-економічної та юридичної залежності. У першу чергу йшлося про православні монастирі. Гетьман і старшина прихильно ставилися до монастирів, зважаючи на їх заслуги перед православною вірою, загалом схвальні оцінки козацтва й активну участь представників православного духовенства у війні. Старшина вважала духовен-

ство своїм союзником, який може впливати на населення. Допмагаючи монастирям зберегти й примножити їх землі, старшина діяла також на свою користь, бо поряд з монастирським землеволодінням їй легше було зберегти й розширити власні маєтки.

Ще в перших гетьманських універсалах 1648 р. Богдан Хмельницький надавав широкі привілеї православним монастирям. Так, у грудні 1648 р. гетьман наказав підданам Печерського жіночого монастиря в Підгірцях і «новим козакам», які під час війни не хотіли йти в козацтво й пішли під владу монастиря, щоб «послушні були й роботи всілякі виконували». Водночас гетьман віддав Флорівському монастирю села Великі й Малі Дмитровичі та Вишеньки. У листопаді 1649 р. він заборонив козакам із сіл Глевахи, Малютянки та Юрівки нищити ліси Михайлівського Золотоверхого монастиря. У травні 1652 р. гетьман наказав, щоб за давніми привілеями монастиря козаки, які мали свої садиби на монастирських землях в Ковалині й Дівичліску, платили монастирю данину, «яко давний звичай бивал».

На Лівобережжі гетьман найбільше опікувався Густинським монастирем. Відомо 16 універсалів щодо охорони й збільшення його володінь. У червні 1648 р. Б. Хмельницький наказав не чіпати монастирського майна й покарати «своєвільників», які пограбували монастир. У липні 1648 р. гетьман погодився не брати до війська монастирських підданих із Маціївки й наказав не порушувати монастирських хуторів, пасік, лісів і сіножатей. У жовтні 1649 р. він віддав монастиреві млин у с. Валках і наказав селянам із с. Маціївки бути послушними монастиреві. У липні 1652 р. повернув ченцям несправедливо забрані з того ж млина два кола.

Не меншою повагою гетьмана користувався й найбільш наближений до наших рідних місць Свято-Миколаївський Крупицький Батуринський жіночий монастир. Він був заснований ще в домонгольський період (за деякими джерелами — у XV ст.) на місці явлення ікони Св. Миколая. Існує легенда про заснування монастиря, пов'язана з монголами.

Колись Орда, яка не змогла взяти мури обителі приступом, облягла її й прирекла всіх, хто там був, на голодну смерть. Однак Господь зглянувся на моління православних, і з хмари над монастирем посипалася манна небесна.

У червні 1656 р. гетьман закріпив універсалом за Крупицьким Батурицьким монастирем землі сіл Спаське Поле (нині поки що с. Ленінське), Божок, Любитове, Заболотів, Озаричі. У документі писалося: «Нічого в том не нарушаєм і не отиймаєм і тим універсалом нашим покріпляєм і ствержаєм з отчиною, з сіножатями, полями і зо всіма пожитками». Згодом Б. Хмельницький закріпив за монастирем млин під Липовим, подарований ченцям мельником Тимошем Васильовичем.

Отже, протягом наступних ста років розвиток Любитового був пов'язаний із монастирем. Наступники Б. Хмельницького — його син Юрій, Дем'ян Многогрішний, Іван Мазепа — неодноразово підтверджували право власності Свято-Миколаївського Крупицького Батурицького жіночого монастиря на зазначені села з озерами, лісами й сіножатями. У давніх архівних документах не зафіксовано нарікань селян на своє становище. Певно, наші земляки, послухники й ігумени православного монастиря, все ж знаходили порозуміння щодо господарських розрахунків, використання дарів любитовської природи й землі.

Значення монастиря зростає з проголошенням Батурина гетьманською столицею. Оскільки монастир розташований у семи кілометрах від гетьманської резиденції, він стає релігійним центром усієї Лівобережної України. З Крупицькою обителлю тісно пов'язані життя й діяльність таких визначних культурних діячів доби Гетьманщини, як Феодосій Гугуревич, Гедеон Одорський, Дмитро Туптало, Іван Мигура, Іван Домонтович, Володимир Сокальський. Меценатами монастиря були гетьмани Іван Самойлович та Іван Мазепа. Саме за Івана Мазепа монастир отримав найбільші земельні наділи. Свято-Миколаївський монастир в особі ігумена Гедеона Одорського отримав нові села в Ніжинському, Лубенському та Прилуцькому полках.

Після зруйнування гетьманської столиці московськими військами Меншикова в листопаді 1708 р. Свято-Миколаївський Крупицький Батуринський жіночий монастир не втратив свого значення. Радше навпаки, наступник Івана Мазепи, гетьман Іван Скоропадський, збільшив господарську дохідність монастиря, передавши в його власність переправу через р. Сейм поблизу с. Любитового. Власне, ця дохідна переправа згодом неодноразово згадувалася і в універсалах Генеральної військової канцелярії, і в грамотах російських імператорів як виключний привілей монастиря брати гроші за цей транспортний пункт.

Поступове обмеження Російською імперією автономії Гетьманщини передбачало проведення імперською владою ревізії земель, зокрема подвірного перепису майна її жителів. Завдяки такій ревізійній діяльності ми маємо відомості про соціальний склад Любитова, майновий статус та особливості господарювання його жителів. З архівних документів відомо, що село спеціалізувалося переважно на вирощуванні озимини, було декілька млинів. Мешканці села використовували родючі ґрунти, заливні сіножаті, багаті на дичину ліси й на рибу озера.

Перший детальний перепис у Гетьманщині було проведено в 1732 р. Надалі ревізії проводилися в 1736, 1737, 1738, 1747 й 1748 рр. Усі вони здійснювалися, коли управління Гетьманщиною було зосереджено в руках правління гетьманського уряду. До його складу входили три російські чиновники — генерали О. Шаховський та І. Баратинський, полковник Гур'єв, а також три представники української генеральної старшини — генеральний суддя Михайло Забіла, генеральний осавул Федір Лисенко та генеральний підскарбій Андрій Маркович. Передбачалося, що на засіданнях правління його члени будуть рівноправними: українська старшина мала сидіти з лівого боку столу, російська — з правого. Однак рівність була порушена вже тим, що фактичним головою правління гетьманського уряду став князь О. Шаховський, який отримував з Петербурга таємні доручення російського уряду й виконував їх на

власний розсуд в Україні. На практиці основним завданням правління гетьманського уряду стала мобілізація військових і матеріальних ресурсів Гетьманщини на потреби війни з Туреччиною, що вибухнула в середині 1730-х років.

Матеріали ревізій на Сумщині, які збереглися в українських архівах, датуються 1737–1738 рр. Станом на 1738 р. у слобідці Любитове стояли чотири хати козаків Ніжинського полку Кралевецької сотні — Михайла Охтиченка, Михайла Матюшенка, Левка Тищенка й Михайла Ковченка та шість дворів з вісьмома хатами посполитих селян із прізвищами Антоненко, Корчавий, Кононенко, Радченко, Наконечний. Господарства козаків виявилися біднішими за селянські. У них не було ні коней, ні волів. Така матеріальна ситуація зумовлена переведенням цих козаків до категорії підпомічників. Козаки, які не могли придбати військового спорядження (кінь, зброя, амуніція, харчі), відповідно до указу правління гетьманського уряду від 1735 р., позбавлялися козацьких привілеїв і мусили виконувати такі ж повинності, що й селяни. Значну частину своїх прибутків підпомічники мали витратити на забезпечення «виборних» козаків, тобто тих, які несли військову службу.

Через шість років, тобто в 1748 р., у Любитовому було вже шість козацьких хат і 13 селянських дворів із 14 хатами. У поіменному переліку селян трапляються такі прізвища: Антоненко, Глущенко, Добрасенко, Кубичка, Кубушка, Мицай, Наконечний, Сова. На 13 дворів припадало сім коней (не більше одного на двір), родина Наконечних володіла двома волами.

У 1764 р. гетьманську владу в Україні було ліквідовано. Останній гетьман Кирило Розумовський склав свої повноваження, а управління Гетьманщиною було передано Другій Малоросійській колегії на чолі з князем Петром Рум'янцевим, який мав чітке завдання з імперської столиці — провести перепис населення й зібрати докладні відомості про демографічний та економічний стан краю, з'ясувати детальну інформацію про стан землеволодіння й зібрати інші відомості, які могли б допомогти запровадженню на

землях Гетьманщини нового державного оподаткування. Ревізію провадили в полках спеціальні комісії, очолювані російськими офіцерами. Перепис викликав велике занепокоєння серед різних прошарків населення. Було описано 3500 населених пунктів. Однак ревізія не була завершена (за винятком Київського полку) через російсько-турецьку війну 1769–1774 рр. Проведений статистичний опис містить цінний матеріал з історії соціально-економічного життя Гетьманщини, зокрема статистики й демографії людності, господарства, землеволодіння, соціально-правового стану напередодні ліквідації козацького устрою в Україні. Проведена Малоросійською колегією в 1765–1769 рр. ревізія отримала назву «Рум'янцевський опис».

У Рум'янцевському описі досить детально відображено соціально-економічну й демографічну ситуацію в Любитовому. Хоча козацькі родини мали в користуванні менше землі, ніж селянські, спільним для них було проживання на одному дворіці братів і їхніх дорослих дітей. У кращому випадку на дворіці було дві хати. Родина любитовця виглядала так: голова родини — чоловік першого покоління 47–50 років, трохи молодша дружина 40–45 років, їхні дорослі сини з дружинами (20–23 роки). Найзаможнішими серед козаків-підпомічників були родини Хопків і Манаєнків, серед посполитих селян — Антоненки, Кирелі, Наконечні. Чимало родин спеціалізувалися на торгівлі — продавали м'ясну продукцію, мед, вирощені в господарстві овочі.

Наприкінці XVIII ст. Російська імперія потребувала дедалі більше коштів, які йшли на нескінченні зовнішньополітичні військові акції. Водночас зростав царський двір і кількість придворних. Одним із джерел надходження додаткових коштів і земельних угідь до державної скарбниці російська імператриця Катерина II визначила володіння українських монастирів. Периферійні, на її думку, монастирі в процесі секуляризації, тобто перетворення церковної й монастирської власності у власність світську, мали бути ліквідовані, а їх майно відходило державі. Отже, у розпо-

рядженні царського уряду опинилися величезні земельні, промислові й лісові угіддя, а також сотні тисяч колишніх монастирських селян. Ченці ж зі своїм майном зазвичай переселялися до інших церковних громад, а храми перетворювалися на місцеві сільські парафіяльні церкви або розбиралися на цеглу для зведення інших релігійних споруд. Протягом другої половини 1780-х років на території нинішньої Сумщини в процесі секуляризації було ліквідовано більшість монастирів. Свято-Миколаївський Крупицький Батуринський жіночий монастир продовжував діяти, хоча його землі з численними економіями істотно зменшилися. На підпорядкованих колись монастиреві селян, жителів Любитова із травня 1783 р. поширювалися норми виданого Катериною II указу про остаточне прикріплення селян до місць їхнього проживання. Завершилася доба перебування нашого села під владою однієї з визначних святинь Лівобережної України.

Від козацької слобідки до села імперської доби

Долучення українських земель до складу Російської імперії протягом останньої третини XVIII ст. не могло не позначитися на житті нашого рідного села. Імперський період приніс його жителям як нові історичні випробування, так і значний соціально-економічний поступ, територіальне й демографічне зростання. За козацької доби Любитове згадувалося як невелика слобода з родючими ґрунтами й заливними трав'яними луками, у XIX — на початку XX ст. інформації про населений пункт значно побільшало. У першу чергу це було пов'язано з тим, що один із магістральних шляхів із Росії до Лівобережної України пролягав через с. Любитове і, зокрема, стратегічну ділянку — переправу через р. Сейм за три версти від села.

Історичні дані про населений пункт наводяться як в офіційних матеріалах діловодства тодішніх органів влади, так і в подорожніх нотатках. Важливим джерелом історичних відомостей про наше село є «Приходская летопись Черниговской епархии Кролевецкого уезда, села Спасского Пре-

ображенської церкви»¹. Господарська й культурна історія Любитового тісно пов'язана з найближчим селом Спаським (попередня назва Спаське Поле, нині Ленінське). Тому інформацію про врожаї, стихійні лиха, надзвичайні події політичного й соціально-економічного характеру за 1867–1892 рр., наведені в «Приходской летописи...», автоматично можна поширювати й на с. Любитове. Тут уміщені відомості статистичного, демографічного й релігійно-конфесійного характеру.

В імперський період села Любитове і Спаське входили до складу Алтинівської волості Кролевецького повіту Чернігівської губернії. Однак помітнішу роль у повсякденному житті любитовців відігравав не державний адміністративний устрій, а церковно-парафіяльна організація і, зокрема, споруджена в 1799 р. у с. Спаському дерев'яна Преображенська церква. Значну частину її парафіян становили наші односельці.

Церкви в Спаському функціонували й у попередні періоди, однак відомості про місце їх розташування, характер богослужінь і кількість парафіян уривчасті й заплутані. Є згадки про те, що храми села були спалені «до кілка: уперше (перша церква) ще до війни Хмельницького й удруге (друга церква) під час Конотопщини (1664)»².

Преображенська церква мала потужну господарську базу. Окрім присадибної ділянки в 0,25 десятин, храм володів

---

¹ Кілька років тому копію цього літопису мені передав уродженець с. Ленінського, а нині проректор Сумського державного університету, доктор фізико-математичних наук, професор Чорноус Анатолій Миколайович.

² Ідеться про події 1663–1664 рр., зокрема вторгнення польської армії короля Яна II Казимира на Лівобережжя. За планом короля влада пропольськи налаштованого правобережного гетьмана Павла Тетері мала поширюватися й на частину України, підпорядковану промосковському гетьману Івану Брюховецькому. Похід польських військ був невдалий, хоча на певному етапі королівські війська захопили й розорили Конотоп. Імовірно, під час походу було розорено чимало сіл, що траплялися на шляху польського маршу.

21 десятиною сіножатеї на Сеймівському лузі, трьома риболовними озерами, півтора десятинами орних земель. Окрім нерухомого майна, було чимало коштовних церковних прикрас, що також свідчить про порівняно заможне становище парафіян. Зокрема, Преображенська церква мала 3 фунти (1,36 кг) срібла, 29 злотників, Євангеліє в оксамитовій і срібній оправі, бронзовий дзвін вагою 38 пудів 26 фунтів (приблизно 634 кг).

З письмових джерел відомо, що в 1843 р. у с. Спаському відкрито парафіяльну школу, у якій навчалися діти з навколишніх сіл. Ми не можемо навести відомості про те, скільки наших односельців здобували в ній освіту, та, зважаючи на традиції XVII–XVIII ст., коли, за свідченням іноземних мандрівників, усі українці, у тому числі й жінки, знали грамоту й читали церковні книжки, сподіваємося, що їх була більшість.

Наслідком установаження російського імперського панування над Україною стало закріпачення населення. У нашому регіоні, зокрема в с. Любитовому, свою роль відіграла козацька історична спадщина. Значну частину населення становили козаки. Відповідно до російського законодавства, багато з них залишилися особисто вільними й господарськи незалежними. Саме вони — господарський кістяк волості й повіту. Посполитих же було покріпачено й включено до державних (рос. — «казённых») селян.

Пам'ятаю, як дід Мусій розповідав, що населення Любитового ділилося на козаків і казенців.

На російському Лівобережжі наприкінці XVIII — на початку XIX ст. державними селянами ставали посполиті селяни військових маєтностей, селяни із секуляризованих монастирських господарств (колишні монастирські селяни). Як уже згадувалося, універсалами українських гетьманів селяни сіл Спаського, Божка, Любитового, Заболотова, Озаричів були закріплені за Свято-Миколаївським Крупицьким Батурицьким монастирем.

Отже, панської влади в селі не було й основна маса населення перебувала в прийнятному соціально-правовому

становищі. Жителі с. Любитового не залежали від волі якогось пана, його забаганок і самодурства. На відміну від поміщицьких, державні селяни були наділені правом на вільний перехід з однієї волості в іншу, з однієї губернії в іншу, з повіту в повіт. При цьому переселення з однієї території на іншу часто заохочувалося урядом. З погляду користування казенною землею ця категорія населення була феодално залежною від держави, проте вважалася особисто вільною, платила встановлені податки й мита, зрідка відбувала шарварки¹.

Державні селяни мали право (і цілими товариствами, й індивідуально) укладати підряди й договори з приватними особами. Також вони могли набувати й закладати майно (рухоме чи нерухоме). Особливим імператорським указом «Про вільних хліборобів» (1803), державне селянство (міщанство, купецтво) наділялося правом придбати в приватну власність землі.

Тривалий час обліком, господарським і фінансовим використанням державних селян опікувався Департамент міністерства фінансів, який намагався їхнім коштом покривати державні недоїмки в податковій сфері. Це неабияк обтяжувало життя наших земляків у першій половині ХІХ ст. У 1837–1841 рр. система управління державними селянами трохи покращилася. Були створені міністерство державних маєтностей, губернські палати державних маєтностей, штат окружних начальників, сільські й волосні управління, сільські й волосні розправи (суди). Замість подушного окладу запроваджено оброк із земельної площі та з доходів від промислів. Державні селяни, які перебували на «господарському становищі», протягом 1839–1859 рр. поступово переводилися на оброк; запроваджувався рекрутський набір шляхом жеребкування, покращилися переселенські справи.

---

¹ *Шарварок* — додаткова до панщини феодална повинність на користь держави з будівництва й ремонту мостів, шляхів, гребель тощо.

Отже, загалом селяни Любитового були в непоганому правовому становищі, мали можливість розбудувати приватні садиби, облаштувати своє життя.

Селянською реформою 1861 р. в Російській імперії було знято феодальну залежність з усіх категорій селян, зокрема й державних. Згідно з указом 1866 р., за всіма групами державних селян були закріплені за сплату чиншу (податку на користування землею) у безстрокове користування земельні наділи. Переведення земельних наділів державних селян на викуп (строком на 44–49 років) по всій імперії було тривалим процесом. На українських землях воно скінчилося в основному на початку 1880-х років.

На той час Любитове було невеликим селом. Протягом перших десятиліть ХІХ ст. кількість його жителів і відповідно нових дворів стрімко зростала як за рахунок природного приросту, так і завдяки переселенцям із Сумського краю і з віддалених місць. Після селянської реформи переселенців побільшало. В одному із записів парафіяльної книги Преображенської церкви с. Спаського за 1871 р. повідомляється про зарахування до її парафії 14 нових дворів села Любитового, збудованих переселенцями. Про зростання чисельності селян і козаків с. Любитового свідчать також записи в парафіяльних метричних книгах. Оскільки в нашому селі не було власної церкви, єпархіальне керівництво вирішило поділити любитовців між двома парафіями — Алтинівською та Спаською. Парафіяльні священники фіксували в метриках зростання народжуваності по с. Любитовому.

За документальними свідченнями, майже все населення Любитового займалося сільським господарством, зокрема рослинництвом. Були й окремі господарі, які спеціалізувалися на вівчарстві, столярній справі. Люди реалізовували вирощену продукцію на ярмарках, торговищах, здавали торговельним купецьким конторам. Матеріальне становище любитовців можна охарактеризувати як відносно задовільне. Селяни з радістю купували ремісничі вироби не тільки утилітарного, а й декоративного харак-

теру. Козаки частіше жертвували чималі суми на користь храмів, різні благодійні акції, військові кампанії (особливо під час російсько-французької війни 1812 р., Кримської війни 1853–1856 рр.).

У моральному й освітньому плані любитовці також характеризувалися позитивно. Абсолютна більшість була православного віросповідання, не було зафіксовано розкольницьких настроїв чи яких-небудь стійких забобонів, відьмацтва тощо. Парафіяни Спаської й Алтинівської церков в обов'язковому порядку відвідували храми на великі свята, постували, сповідались, багато з них здійснювало паломництво до святих місць, зокрема до Києва. Було помітне прагнення до морального вдосконалення й поглиблення релігійних знань.

Жителі села були обізнані про події в Російській імперії та у світі. Новини поширювалися через Алтинівське волосне правління та церковні інституції, які відправляли різні хвалебні, заупокійні, подячні молитви. Це була своєрідна форма місцевої реакції на гострі й важливі події політичного та громадського життя.

Пожвавленню економічного життя в Любитовому сприяло започаткування в с. Спаському від 25 лютого 1869 р. — Спаського, а від 15 серпня — Успенського ярмарків. Ярмарок — це не просто комерційний захід. Передусім це масштабна культурна подія, до якої готувалися, як до великого церковного свята. На ярмарках обмінювалися інформацією й знаннями, проводили великі виставки товарів, це було місце налагодження контактів між селянами й міщанами, мешканцями віддалених сіл. Спілкування, посиденьки, придбання гостинців та обмін ними — найпростіші форми ярмаркової культури. А ще — каруселі, катання на санчатах, ляльковий театр, імпровізовані концерти та різного роду змагання на силу, спритність і витривалість. Були тут і продавці стельмашних, і лимарських виробів, і «чудотворці», і жебраки та ін.

Життя наших односельців минало в тяжкій праці, але по-своєму було щасливим. Любитовська земля щедро ви-

нагороджувала своїх трударів, водоймища, ліси й луки давали можливість займатися різними промислами, годувати худобу. Протягом останньої третини ХІХ ст. в селах Алтинівської волості спостерігався значний приріст населення. Так, у с. Любитовому щороку різниця між народженими й померлими становила від 5 до 20 осіб. Здавалося, що такої сільській ідилії навряд чи можуть зашкодити якісь негаразди. Проте траплялися й голодні роки, що відображено в документальних записах, місцевих переказах і людських долях.

У 1867 р. в Алтинівській волості не вродили овочі й зернові, що призвело до стрімкого зростання цін на них. Багато селянських господарств не тільки не могли продати свій урожай, а ще й самі мусили купувати городину, картоплю, овес тощо. У жовтні випало багато снігу, який пролежав до середини квітня. Худоба залишилася без пасовищ, а запаси заготовлених кормів вичерпалися. Голодний рік позначився на ситуації з народжуваністю і спричинив падіння доходів парафіяльних церков. Подібна ситуація повторилася в 1868 р.

Траплялися в житті селян Любитова й інші сумні події. Справжнім лихом були епідемії, повені та, звісно, пожежі. Протягом ХІХ ст. було декілька спалахів хвороб, що забрали життя дорослих і дітей. У 1869 р. від ангіни чи дифтериту загинули дві дитини, 1873 р. від віспи померло 19 осіб; непоодинокими були випадки смерті від холери. У 1876 р. жителі Любитового пережили сильну повінь.

У 1875 р. у с. Спаському внаслідок величезної пожежі згоріло 115 дворів. Повідомлень про такі масштабні лиха в Любитовому немає, проте є відомості про поодинокі займання в господарствах селян і козаків.

Після військової реформи в Російській імперії й запровадження загальної повинності (1874) у буденне життя селян входять поняття «проводи до армії» та «кінна повинність». Раніше рекрутська повинність меншою мірою зачіпала розмірене селянське життя. Солдатами ставали хлопці, визначені шляхом жеребкування. Після 1874 р. вій-

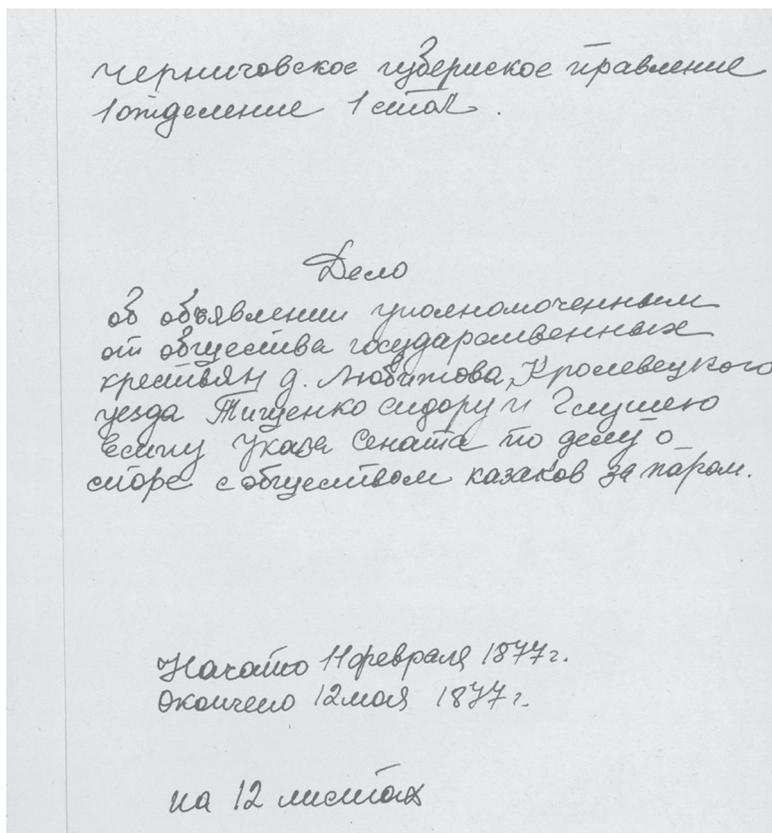
ськова служба стала обов'язком кожного. Протягом шести років, починаючи з 20-річного віку, юнаки були відірвані від сільського господарського життя. Перший призов молодих любитовців був 1876 р.

Стрімкий приріст населення Любитова зумовив певні зміни в житті й побуті селян. Стала поширеною щільна забудова, переселення частини селян на хутори й навіть на неосвоєні простори Російської імперії — на Далекий Схід, до Сибіру та на Кавказ. Недостатній рівень промислового розвитку Чернігівської губернії не сприяв відтоку селянської маси до міст, тому вирішення питання аграрного перенаселення Сумського краю потребувало більш рішучих і ризикованих кроків. У 1884 р. в Алтинівській волості, і зокрема у Любитовому, представники уряду закликали людей переселятися до Амурської області. Згідно з парафіяльними записами, ледь не третина жителів Любитова погодилася. Та запал наших односельців згас, коли вони порахували необхідні для цього кошти, адже уряд не надавав реальної підтримки переселенцям з України, і витрати на довготривалу подорож мали оплачувати селяни. Першим переселенцем з Любитова до Амурського краю був селянин Дорофей Іванович Карел. 19 лютого 1885 р. він вирушив разом із сім'єю в далеку путь. Подальша його доля невідома, та його приклад наслідували ще чимало односельців.

Між сусідніми з Любитовим селами існували тісні господарські й особистісні контакти, люди часто зустрічалися на ярмарках, родичалися, спільно брали участь в ініційованих державою або церквою толоках. Серйозною проблемою були шляхи сполучення, адже села відділені річками, і їх мешканці могли спілкуватися тільки взимку, коли замерзали водоймища. Навесні й улітку повені й затяжні дощі розмивали шляхи, унеможливлювали пересування ними. Дістатися до сусіднього села можна було тільки верхи на коні або пішки вблід. Селищні дороги й стежки тих часів донині зберегли свою траєкторію.

Стратегічним транспортним об'єктом для с. Любитового була поромна переправа через р. Сейм. Пором пере-

возив пасажирів і вантажі з кінця квітня — початку травня (після того як у річці знизиться рівень води) і до міцної криги. У 1875–1876 рр. спалахнув конфлікт між селянами й козаками с. Любитового за контроль над переправою, справа дійшла аж до сенату — найвищого судового органу в Російській імперії. Судове рішення щодо розв'язання цього конфлікту за архівними матеріалами встановити не вдалося. Проте сам конфлікт свідчить про те, що жителі села ділилися на два табори, які трималися осібно. Ішлося не про конфлікт між окремим селянином і козаком,

Титульний аркуш справи
 про звернення жителів Любитового до сенату
 (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області,
 ф. 127, оп. 53, спр. 205)

а про господарський спір між уповноваженими від громади державних селян і громади козаків. На вирішення господарської суперечки обидві сторони не шкодували грошей, адже лише запит до сенату з проханням надати копію його рішення коштував 33 крб.

Незважаючи на суперечливість розвитку економіки й сільського господарства в Російській імперії протягом ХІХ ст., с. Любитове розвивалося, розширювалося територіально, збільшувалася кількість його населення та успішно впроваджувалася земська початкова освіта.

Починаючи з ХІХ ст. ознакою соціально-економічного розвитку сільського господарства в українських губерніях Російської імперії стає хутірське господарство¹. В українських селах, як правило, хутори утворювалися двома шляхами: виселення на створені ділянки або приєднання основної ділянки до садиби. Кожне хутірське господарство зазвичай мало будинок, комору й різні малі господарські будівлі. На початку ХХ ст. імперський уряд намагався зміцнити соціальну основу самодержавства й кредитуванням стимулював розвиток хутірського землеволодіння. Правом виходу на хутори скористалися селяни й козаки Любитова. Місцевості сучасного села зберегли історичні назви — Холодьонів і Горкушин хутори. Вони були засновані любитовцями, що зафіксовано в архівних документах.

За наявними в Чернігівському обласному архіві статистичними даними в 1860-х роках у Любитовому разом із Холодьоновим хутором було приблизно 100 хат. За даними 1899 р. у Любитові разом із Холодьоновим і Горкушиним хуторами була вже 151 хата. Строкатишою стала й соціальна структура села, про що свідчать дані таблиці 5.

Як видно з таблиці, основні соціальні групи — козаки й селяни, їх кількість приблизно однакова. Чимало козаків проживало на Холодьоновому та Горкушиному хуторах.

---

¹ *Хутір* — тип господарства, коли вся земля або основна її частина становила одну ділянку, до якої було включено й садибу.

Таблиця 5

У яких місцях і якого звання парафіяни	Кількість дворів	Кількість душ		На якій відстані від церкви та чи немає перешкод у сполученні
		Чоловіків	Жінок	
У селі Любитовому:				
• нижчих військових чинів	23	66	71	
• міщан	5	17	14	
• козаків	39	131	121	
• казенних (державних) селян	55	192	170	
• селян власників	6	23	24	
Холодьонів хутір:				
• нижчих військових чинів	2	8	4	За 1 версту
• козаків	8	31	24	
Горкушин хутір:				
• нижчих військових чинів	—	6	6	За 2 версти, перешкод нема
• козаків	11	40	34	
• (не розшифровано)	1	2	2	
• селян власників	1	3	5	
Усього:	151	517	475	

(За матеріалами Державного архіву Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, стр. 4985)

Виписки з метричних книг, зокрема стосовно родоvodu Кременів, засвідчують, що козацькі й селянські родини не квапилися родичатися. Окремішність і певна корпоративність зберігалися майже до кінця ХІХ ст. Лише з 1880-х років спостерігаються міжстанові шлюби, кумівство, інші форми соціальних контактів. Така ситуація пояснювалася як різним правовим статусом обох станів, так і деякими мен-

тальними рисами. Козаки, хоча й були менше забезпечені в матеріальному плані, дивилися на селян трохи зверхньо, адже до певного часу вони були неповноправним населенням Російської імперії. Селянська нерухома спадщина не була предметом товарно-грошових відносин, селяни не могли вільно пересуватися, до них застосовували таку форму покарань, як різки. Значними були й штучно надумані відмінності у світогляді. Побут селян і козаків у Любитовому майже не відрізнявся, але чомусь був поширений стереотип про те, що світогляд селянина вирізняється пасивністю й поступливістю, а козаки не шанують те, що миле серцю хлібороба (спокійне мирне життя, покірливість і стабільність), а цінують у людині насамперед звитяжність, готовність до рішучих дій. Та найголовніше, козаки вважали, що такі риси, як згуртованість, почуття дружби й самопожертва властиві тільки їм. Таке, мовляв, відсутнє в селянській ментальності.

Благодатні землі Любитового приваблювали не тільки тих, хто пов'язував своє життя із сільськогосподарською працею. Земля, а надто після аграрної реформи П. Столипіна, стала гарним капіталовкладенням. Купувати ділянки починають не тільки представники козацького й селянського станів. Про розподіл земельного фонду с. Любитового на початку ХХ ст. свідчить таблиця 6.

Таблиця 6

**Розподіл земельного фонду сіл
Алтинівки, Любитового, Спаського**

Власники землі	Землі сільськогосподарського призначення (орна й сіножаті)		Землі іншого призначення (дороги, річки та ін.)	
	Десятин	Сажнів	Десятин	Сажнів
Дворяни	64	2030	3	228
Державна	21	2150	1	2280
Солдати	—	578	—	15
Різничинці	131	2226	12	666

Продовження табл. 6

Власники землі	Землі сільськогосподарського призначення (орна й сіножаті)		Землі іншого призначення (дороги, річки та ін.)	
	Десятин	Сажнів	Десятин	Сажнів
Козаки:				
• Холодбонів хутір	3	1050		
• с. Любитове	39	1158	—	1006
• с. Спаське	60	111	—	1516
• с. Алтинівка	53	2198	—	649
Селяни:				
• с. Любитове	448	803	46	89
• с. Спаське	29	816		118
• с. Алтинівка		945	—	—

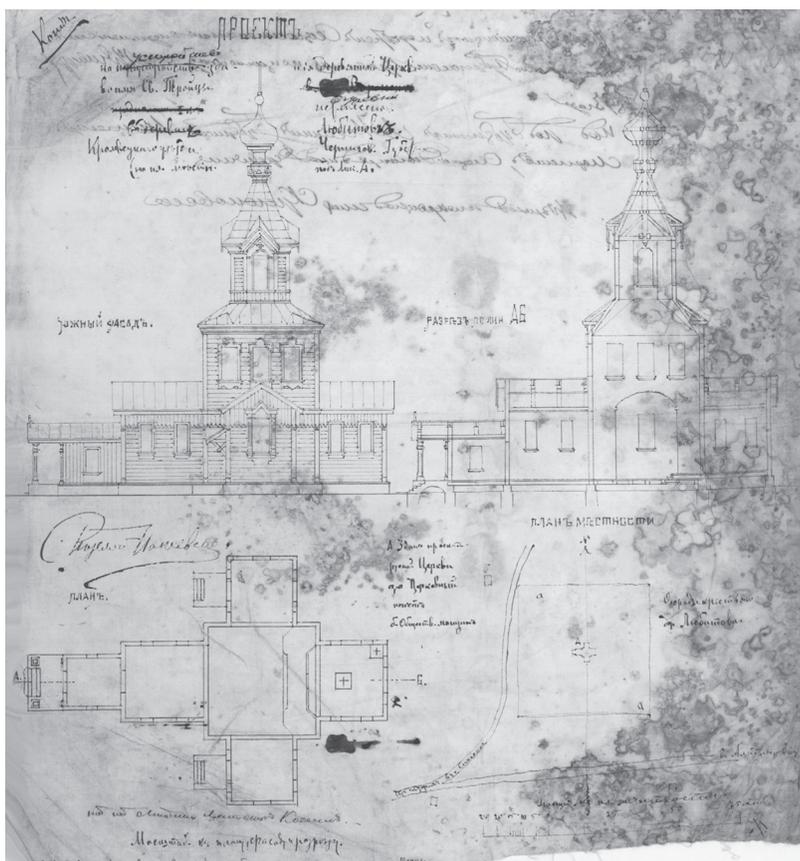
(За матеріалами Державного архіву Сумської області, ф. Р. 817, оп. 1, спр. 220, арк. 61, 62 зв.)

Значні площі земельного фонду належали різночинцям (використовувалися зазвичай під сади й городину), дворянам і козакам с. Спаського. Частка землі місцевих селян у загальному приватновласницькому фонді землі була мізерною. Більшість землі в с. Любитовому належала жителям інших населених пунктів.

Мешканці нашого рідного села споконвіку сповідували православну віру, шанували християнські чесноти, дотримувалися постів і, незважаючи на віддаленість храмів, відвідували церковні богослужіння.

Наприкінці XIX ст. село було значно багатшим, і його громаду вже не могли обслуговувати сусідні парафії в Спаському й Алтинівці. Постало питання про спорудження власного храму. Документи щодо ініціативи спорудження храму, його проект і креслення зберігаються в Державному архіві Чернігівської області. Зокрема, проектна документація, яка розроблялася протягом 1892–1893 рр. і мала остаточно затверджуватися Чернігівським губернським правлінням. Згідно з проектом, у центрі села передбачало-

ся спорудити дерев'яну церкву хрестоподібного типу на цегляному підмурку. Церква мала чималий притвор і велику вівтарну частину, одну центральну баню. Загалом церква в Любитовому належала до типового для XIX ст. шатрового стилю, поширеного по всій території Російської імперії у XVIII ст., а в Україні — з другої половини XIX ст. Спорудження храмів такого типу не потребувало надзвичайних технічних та інженерних зусиль. У зовнішньому оздобленні храму використовували дерев'яні колони, різьблене обрамлення вікон і дашка. Поряд із церквою мала бути дзвіниця на дерев'яних стовпах.

Проект церкви в Любитовому (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області, ф. 127, оп. 27 б, спр. 220, арк. 1–1 зв.)

Будівництво Свято-Троїцької церкви завершилося 12 листопада 1894 р. Її освятив чернігівський єпископ Антоній. 25 квітня 1896 р. при церкві було створено окрему самостійну парафію. Із храмів с. Спаського були переведені священник Василій Пясеницький (із Успенської церкви) і псаломник Василій Саввін (із Преображенської церкви).

Як свідчать архівні матеріали, у 1899 р. існували ще певні проблеми з церковним начинням. Храму було виділено дві десятини землі: півдесятини займала сама будівля храму й церковний цвинтар, одну десятину використовував священник, півдесятини — його помічник. Значні кошти на забезпечення храму виділяв Синод: 400 крб — річна плата священнику; 125 крб — помічнику. Окрім цього, Алтинівське волосне правління безкоштовно передавало на потреби храму дрова й сіно, а парафіяни — 300 пудів відсипного хліба.

Метричні книги в храмі почали вести з 1897 р. У 1896 р. при церкві розпочала роботу школа грамотності. Цим типом початкової освіти з 1891 р. повністю опікувався Синод. Навчання в таких школах тривало 1–2 роки й обмежувалося елементарними знаннями з лічби, читання й письма. Зазвичай заучувалися церковні молитви, читався Закон Божий. Учителями були церковні дяки.

«Досить правильно поставлена навчально-виховна частина в школі грамотності з трирічним курсом навчання при Троїцькій церкві с. Любитового» — так записав у висновку за 1905/06 навчальний рік повітовий інспектор священник Григорій Імшенецький.

Після 1906 р. школа грамотності була реорганізована в церковно-парафіяльну школу, підпорядковану парафії (парафіянам). 22 вересня 1910 р. Чернігівська єпархіальна училищна рада призначила вчителем церковно-парафіяльної школи Наталію Петрівну Шарапу, звільнивши Петра Артюха. На той час у школі навчалося 50 дітей, зокрема 12 дівчаток, із них: у першому класі — 10, у другому — 2. У 1917 р. в школі працювало два вчителі й навчалося 137 дітей, яких було поділено на чотири групи.

Перед Першою світовою війною було збудовано гарне цегляне приміщення школи, у якому впродовж 100 років навчалися малі любитовці, зокрема й я. Ця школа збереглася донині, але дітей в селі обмаль і вона не працює.

Загалом за царату наше село не зазнало соціальних катаклізмів, релігійної чи національної ворожнечі, воно стабільно розвивалося. Незважаючи на загальний низький рівень медичного обслуговування в Кролевецькому повіті, кількість населення стрімко зростала. Спостерігалися певні успіхи й на культурній ниві.

Село Любитове в бурхливій революційні та 1920-і роки

У 1917 р. життя в Україні нагадувало киплячий казан. Українська Центральна Рада, очолювана відомими діячами українського руху — Михайлом Грушевським і Володимиром Винниченком — була визнана радянським урядом в Петрограді, проте більшовики в Україні повели проти неї активну боротьбу, намагаючись утворити паралельно (пробільшовицький) уряд. Зрештою їм вдалося зробити це 25 грудня 1917 р. в Харкові, і петроградська влада підтримала альтернативний уряд. Радянські війська з Росії розпочали свій наступ на Україну й захопили Київ, установивши на деякий час червону диктатуру. Три тижні радянської влади в Києві — і ось уже на початку березня 1918 р. прийшли німецькі війська, укладено Брест-Литовський мир, за яким Україна опинилася під протекторатом Німеччини. Було проголошено Українську державу гетьмана Павла Скоропадського, яка проіснувала трохи більше півроку. Її змінила Директорія УНР, а потім знову влада більшовиків.

Ці буремні події в Україні не минули й нашого тихого села. На жаль, архівні матеріали не містять вичерпної інформації про події в Любитовому протягом 1917–1918 рр. Однак загальноукраїнські політичні події не менш суперечливо проявлялися в житті нашого села з його неоднорідним соціальним складом. Є підстави вважати, що політичні по-

дії розкололи любитовців по лінії підтримки того чи іншого режиму. Зважаючи на значну кількість козаків у селі й на хуторах, можна говорити про підтримку більшістю любитовців Української Народної Республіки, влади гетьмана Павла Скоропадського, які після встановлення більшовицької радянської влади опинилися в реальній ізоляції. Через селянське малоземелля значна частина любитовців підтримала встановлення радянської влади, сподіваючись на вирішення нею земельного питання, адже одвічне прагнення селянина — володіти землею й працювати на ній для блага своєї родини.

Установлення й підтримка радянської влади в Україні пояснюються не лише популізмом більшовицьких гасел («Земля — селянам!», «Фабрики — робітникам!»), силою їх зброї, зовнішньою агресією тощо, а й соціально-економічними й суспільними потребами, бажанням громади самостійно вирішувати власні проблеми. Жителі сіл типу Любитового хотіли справедливого перерозподілу землі й організації самоврядування. Радянська влада з її політичними гаслами й проголошеними намірами в перші роки свого існування нібито давала змогу реалізувати ці народні прагнення.

На контрольованій території України більшовики почали формувати систему підконтрольних їм органів радянської влади. Наприкінці 1917 — на початку 1918 р. масово створюються військово-революційні комітети — ревкоми. Після укладення Брестського мирного договору й відходу більшовиків з України ревкоми припинили свою діяльність на території республіки. Проте вже влітку 1918 р. розпочався новий етап створення радянської української державності. У Москві на спеціально організованому з'їзді (липень 1918 р.) було сформовано КП(б)У як «складову й невід'ємну частину» РКП(б). З'їзд КП(б)У розпустив вищий орган державної влади — Народний секретаріат і створив керівний орган із підготовки антигетьманського повстання робітників і селян — Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет (ВЦВРК),

завданням якого було створення на території України нелегальних ревкомів, повстанських і партизанських загонів, ведення агітаційно-пропагандистської роботи. У серпні 1918 р. ВЦВРК видав наказ про початок загального збройного повстання в Україні. Для цього було навіть сформовано дві радянські українські повстанські дивізії. Після антигетьманського повстання в листопаді 1918 р. очоленого Директорією, було вирішено замість ВЦВРК терміново створити Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Нова хвиля творення ревкомів припадає на період другого повернення більшовиків в Україну. Згідно з декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про організацію влади на місцях» (28 листопада 1918 р.), передбачалося формування системи військово-революційних комітетів у губерніях, повітах, волостях, селищах, селах і навіть на залізничних станціях і телеграфних пунктах. Вони утворювалися місцевими комітетами КП(б)У з числа більшовиків для «придушення контрреволюції та встановлення революційного порядку». Фактично організація мережі ревкомів означала створення не республіки рад, а республіки ревкомів. Так, 11 грудня 1919 р. за межами України більшовиками було утворено Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком) — координаційний орган діяльності ревкомів у складі п'яти осіб (із них троє — більшовики) на чолі з Г. Петровським. Напрями діяльності Всеукрревкому були сформульовані у двох документах — декларації «Про воєнну політику на Україні» та маніфесті «До робітників і селян України» (обидва від 11 грудня 1919 р.). Дуже показовим є маніфест, оскільки в ньому чітко виокремлено основне завдання, яке стояло перед тогочасною більшовицькою владою в Україні. Незважаючи на назву, документ побудований як заклик до українського селянина поділитися своїм хлібом з Червоною армією, «забезпечити продовольством робітників Донецького басейну й робітників міст». У ньому висловлювалась упевненість у тому, що українські селяни усвідомлюють свої інтереси й самі віддаватимуть «по-

трібну кількість хліба за твердими цінами» для потреб російсько-української Червоної армії. Всеукрревком мав намір проводити таку політику, спираючись на місцеві ревкоми.

Архівні документи, які пощастило знайти, свідчать, що перший прорадянський сільський схід у Любитові відбувся 27 листопада 1919 р. На ньому обрали революційний комітет (ревком) села Любитового й Холодьонового хутора в складі п'яти осіб. Головою Любитовського ревкому став Андрій Васильович Артюх.

Любитовський ревком був особливим: його склад був виборним і він створений раніше за Всеукраїнський революційний комітет, тому тривалий час діяв без прямого підпорядкування центральним органам більшовицької влади в Україні.

9 грудня 1919 р. склад ревкому було переобрано, тоді як голова залишився незмінним (табл. 7).

Таблиця 7

Склад ревкому за результатами сільських виборів

Посада	Особи, обрані 27 листопада 1919 р.	Особи, обрані 9 грудня 1919 р.
Голова	Артюх Андрій Васильович	Артюх Андрій Васильович
Секретар	Мицай Авраам Павлович	Мицай Григорій Іванович
Члени	Давиденко Зот Григорович Мицай Остап Хомич	Калиш Тимофій Васильович

(За матеріалами Державного архіву Сумської області,
ф. Р-4863, спр. 1, арк.8)

17 грудня 1919 р. до складу Любитовського ревкому ввели ще трьох членів: Макара Наконечного, Трохима Артюха, Демида Мицай. Виконуючи загальні директиви центральних органів радянської влади в Україні, Любитовський ревком готував вибори до сільської ради.

Таку швидку ротацию складу Любитовського ревкому можна пояснити прагненням центральних, губернських і

повітових органів радянської влади посилити свій вплив на місцеве населення через активне залучення до радянських інститутів влади на селі найбільш прихильних до неї любитовських селян.

10 березня 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді рад було ухвалено Конституцію УСРР, у якій визначено форму державної влади як «організацію диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату й найбільшого селянства». У статті 18 Конституції наводився перелік органів, які мали здійснювати владу на місцях: сільські й міські ради, волосні, повітові та губерньські з'їзди рад і обрані ними виконкоми. Проте на практиці повсюдне впровадження цих положень розтягнулося на роки. Реальними органами влади на місцях залишалися комнезами й ревкоми. Водночас у постанові V Всеукраїнського з'їзду рад (3–5 березня 1921 р.) «Про радянське будівництво» наголошується, що «у тих районах України, де буде складатися обстановка гострої громадянської боротьби й оборони проти контрреволюційних виступів, застосовувати повною мірою постанови про згорнуті органи влади», тобто про революційні комітети як тимчасові надзвичайні органи влади. Збереглися вони як виняток лише там, де ще не було проведено вибори до рад і де в цьому не було потреби. Таким винятком було й с. Любитове. У нашому селі вибори до сільської ради відбулися тільки 28 жовтня 1923 р., і весь цей час влада перебувала в руках відповідного ревкому.

Виборча документація засвідчує, що населення обох статей Любитового разом із Холодьоновим хутором становило 1418 осіб. Із них правом голосу, за рішенням Любитовського ревкому та відповідно до чинного радянського законодавства, було наділено 82 особи, 17 особам було відмовлено в праві обирати й бути обраними до складу Любитовської ради селянських депутатів. За результатами виборів до сільської ради було обрано 14 депутатів. Усі вони були членами КП(б)У (в анкетах, які зберігаються в Державному архіві Сумської області, у графі «партійність» зазначено «більшовик») і мали у власності земельні наділи від трьох

Склад Обраної Сільради.																							
Прізвище, ім'я, та як по батькові	ПОЛ		ПАРТІЙНІСТЬ				Сільське родинне правох. в Радянській Україні		Чи знаходиться в чл. нах Кон. Незак. Сел.		СОЦІАЛЬНИЙ СТАН			ОСВІТА				НАЦІОНАЛЬНІСТЬ					
	Мужчина	Жінка	Як що в партії, то з якого року	Кендик. КП(б)У	К. С. М. У.	Безпартійний	Робітник	Службовець	Селянин	Челявінар(сь)	Сільсько має землі	Неписемний	З аттестом освіт. тою	Дістає освіту в партійній школі	Писемний шкільно середній школі	Українець	Росіянин	Польак	Єврей	Інші			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	
А. Голова С.-Р.:																							
Карпиченко М.	м.	-	-	-	-	8	1920/1919	-	-	С	-	7	-	н.	-	у	-	-	-	-	-	8	
Б. Заступ. голови																							
Король М.	м.	-	-	-	-	8	1921	-	-	С	-	7	-	н.	-	у	-	-	-	-	-	10	
В. Секретар:																							
Світлиця М.	м.	-	-	-	-	8	1919	-	-	С	-	3	-	н.	-	у	-	-	-	-	-	7	
Г. Члени:																							
1. Поддєрай М.	м.	-	-	-	-	8	1919	-	-	С	-	8	-	н.	-	у	-	-	-	-	-	8	
2. Фройд М.	м.	-	-	-	-	8	1919	-	-	С	-	10	-	н.	-	у	-	-	-	-	-	12	
3. Воронин М.	-	-	-	-	-	8	1919/1919	-	-	С	-	3	-	н.	-	у	-	-	-	-	-	4	
4. Фройд М.	м.	-	-	-	-	8	1919/1920	-	-	С	-	5 1/2	-	н.	-	у	-	-	-	-	-	7	
5. Шитрик М.	м.	-	-	-	-	8	1920/1920	-	-	С	-	4	-	н.	-	у	-	-	-	-	-	6	
6. Воронин М.	м.	-	-	-	-	8	1920/1920	-	-	С	-	4 1/2	-	н.	-	у	-	-	-	-	-	5	
7. Якимко Федо-м	-	-	-	-	-	8	1923	-	-	С	-	-	-	н.	-	у	-	-	-	-	-	3	
8. Якимко М.	м.	-	-	-	-	8	1920/1920	-	-	С	-	5	-	н.	-	у	-	-	-	-	-	7	
9. Мисюк М.	м.	-	-	-	-	8	1920	-	-	С	-	6	-	н.	-	у	-	-	-	-	-	7	
10. Артоф М.	м.	-	-	-	-	8	1923	-	-	С	-	5 1/2	-	н.	-	у	-	-	-	-	-	7	
11. Городне- кий М.	м.	-	-	-	-	8	1925	-	-	С	-	5	-	н.	-	у	-	-	-	-	-	3	
12.																							
13.																							
14.																							
15.																							
16.																							
17.																							
18.																							
19.																							

Анкета депутатів Любитовської сільради, обраних у 1923 р.
(за матеріалами Державного архіву Сумської області, ф. Р-4653,
оп. 5, стр. 4, арк. 239 зв.)

до десяти десятин, тобто були селянами середнього статку (як тоді казали «середняками»). Серед обраних до сільради депутатів десять десятин мав Семен Макарович Дрож, вісім — Павло Миронович Подобрій. Два депутати мали середню освіту; два — домашню; один був неграмотний; решта мала початкову освіту. У складі сільської ради було дві жінки. Головою обрали Мирона Миколайовича Карпинського (сім десятин землі), його заступником — Івана Якимовича Карела (сім десятин землі), секретарем сільради — Максима Гавриловича Сніжка (три десятини землі).

Забігаючи наперед, зазначимо, що розміри земельних наділів були доволі значними, згодом їх власників було зараховано до заможних селян — «куркулів», котрі підпадали під репресії. Пізніші архівні документи с. Любитового засвідчують, що до «куркулів» і «середняків» зараховували наших земляків із земельним наділом у вісім десятин (максимальний наділ за селянською реформою 1861 р.).

Установлення радянської влади в українському селі на початку 1920-х років було непростим. Протягом 1918–1921 рр. більшовицька влада спробувала здійснити в Україні свій перший комуністичний експеримент, утілений у політиці «воєнного комунізму», яка передбачала націоналізацію всієї земельної власності, промислових підприємств, торгівлі, ліквідацію товарно-грошових відносин, примусову трудову мобілізацію, централізований розподіл продуктів і товарів. Найважливішим питанням, яке доводилося вирішувати владі в Україні, було аграрне питання. Більшовики проводили аграрну політику без урахування особливостей України. 11 березня 1919 р. Наркомзем УСРР видав інструкцію «Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування», якою встановлювалися норми земельних наділів при розподілі конфіскованої землі: від 12 десятин на Лівобережжі до 30 десятин у степовій частині на одне господарство (двір); в одноосібному господарстві залишалося від 50 до 100 десятин землі. Як наслідок, безземельні й малоземельні селяни отримали 5 млн десятин землі. Оскільки головним завданням

земельної політики був «перехід від одноосібного господарювання до товариського», КП(б)У та провідники її політики на селі активно домагалися створення колективних форм господарювання — комун, товариських союзів, артілей і впровадження державних форм господарювання — радянських господарств (радгоспів). Відповідно до декрету ВУЦВК від 14 лютого 1919 р. «Про соціалістичний землеустрій і про заходи по переходу до соціалістичного землеробства» і «Положення про соціалістичне впровадження і про заходи по переходу до соціалістичного землеробства», такі форми господарювання насаджувалися силовими методами. У січні 1919 р. було запроваджено хлібну монополію, а в лютому доповнено декретом «Про вилучення хлібних надлишків і встановлення твердих цін на них», тобто запровадження продовольчої розкладки. Хліб вилучали репресивними методами. На село було відправлено спеціальні «продовольчі загони» із представників міського пролетаріату для збирання продрозкладки (вилучення в заможних господарствах зерна понад установлені норми). Тільки за офіційними даними в Україні діяло 87 продовольчих загонів. Щоб перешкодити нелегальній торгівлі хлібом, створювалися спеціальні загороджувальні загони на залізниці й водних шляхах. До червня 1919 р. мали зібрати 50 млн пудів хліба, які планувалося вивезти переважно до губерній радянської Росії. Тільки з лютого по травень 1919 р. було вивезено 4 млн пудів продовольчих товарів, а протягом червня — ще 244 вагони з харчовими продуктами. Відповіддю на таку брутальну політику стала потужна хвиля селянських протестів. Спорадичні селянські виступи на початку весни 1919 р. переросли в широкомасштабне селянське антибільшовицьке повстання.

Влада була змушена змінити свою політичну стратегію, відбувся перехід до нової економічної політики (непу), мета якої — відновлення народного господарства й подальший перехід до соціалізму. За непу продрозкладка була замінена продподатком, дозволялися ринок і різ-

ні форми власності, залучався іноземний капітал у формі концесій, була проведена грошова реформа. Період непу в радянській державі тривав з 1921 по 1928 р., його змінила радянська модернізація, яка передбачала проведення форсованої індустріалізації, суцільної колективізації й широкомасштабних репресій проти всіх без винятку верств населення.

Продовольчий податок мав бути меншим за хлібну розкладку й призначатися ще до весняного посіву, щоб кожен селянин міг заздалегідь розрахувати, яку частину врожаю він повинен віддати державі. Усе, що залишалося в селянина після сплати податку, надходило в його повне розпорядження.

У 1922 р. був ухвалений Земельний кодекс УСРР, яким скасовувався закон про соціалізацію землі й оголошувалася її націоналізація. Селяни могли самі обирати форму землекористування — громадську, приватну чи колективну. Також було скасовано заборону на використання праці найманих робітників. Заможні селяни оподатковувалися за підвищеними ставками. Отже, з одного боку, надавалася можливість покращити добробут, а з іншого — не було сенсу дуже розширювати господарство. Це призвело до «осереднячення» села. Загалом добробут селян порівняно з довоєнним рівнем підвищився, зменшилася кількість бідних і багатих, зросла частка середняків. Селяни могли реалізувати свою продукцію через створені сільськогосподарські кооперативи, отримувати від них додаткові кредити на розвиток власного господарства тощо.

Розвиток нашого села в період непу характеризує доповідь Любитовської сільської ради до Конотопського райвиконкому за 1928 р., знайдена в Державному архіві Сумської області. У 1928 р. наше село належало до Конотопського району Конотопської округи, населення Любитового становило 1487 осіб (з них: чоловіків — 344; жінок — 315, дітей обох статей — 828), нараховувалося 255 дворів. У доповіді зазначалося, що село бідне. Про це свідчать архівні дані

про земельні, лісові, пасовищні ресурси. У середньому забезпечення селян землею становило 3–4 десятини на душу населення, у господарствах нараховувалося: 246 коней, 288 корів, 405 овець, 177 свиней, 219 плугів, 319 культиваторів. Працювали 2 кузні, 5 вітряних млинів. З'являлися нові селянські оселі. Протягом 1925–1928 рр. зменшилася кількість бідняцьких і зросла кількість середняцьких господарств. Хоча у звітній доповіді селяни нарікали на свою бідність, вона, як ми бачимо, була відносною. Адже все залежало від уміння селянина господарювати. Про це красномовно свідчить той факт, що сільська біднота здавала свої землі селянам-середнякам, а сама перебивалася випадковими заробітками. Оскільки постійного найму робітників у селі не було, а лише сезонні підробітки, то їхні статки були не такі, як у селян, які вміло господарювали на власній землі й дбайливо вели своє господарство.

Козацько-селянською структурою с. Любитового пояснюється те, що любитовці віддавали перевагу як індивідуальним формам господарювання, так і різним формам кооперації. У 1920-і роки колгоспів, радгоспів, комун та артілей у селі не було, однак утворено сільськогосподарську збутову кооперацію та кредитне товариство. Відомо про чотири господарства, які скористалися кредитами. Членами збутової кооперації стали 203 господарі з 255 дворів. Отже, як свідчать архівні матеріали, темпи її зростання протягом 1922–1928 рр. були надвисокими — до 50 %.

Популярним серед любитовців було державне страхування майна. Це пояснюється щільною дерев'яною забудовою й можливістю пожеж або стихійних лих.

Любитовська сільська рада намагалася дбати про збереження лісів, запобігати незаконному й неконтрольованому їх вирубуванню; підтримувала в належному стані мости й греблі через р. Любитовку та інші водні об'єкти; дбала про підвищення рівня культури населення, забезпечувала належний санітарний стан вулиць і селянських дворів.

Загалом варто відзначити високий рівень самоорганізації любитовців. Коштом і зусиллями громади села ремон-

тували ґрунтові дороги (підсипали пісок) і мости (цим займалися сільські теслярі й ковалі); з односельців була створена пожежна дружина. Усі без винятку двори мали паркани з лози, підтримували в належному санітарному стані криниці, не було нарікань щодо будівництва хлівів тощо. Факти повною мірою засвідчують, що матеріальний добробут мешканців с. Любитового протягом 1920-х років значно поліпшився. Селянські господарства повністю виконували плани хлібоздачі, сплати різних податків і зборів державі, народжуваність перевищувала смертність майже вдвічі. Зростав культурний рівень любитовців: у зазначений період у документах не зафіксовано жодного випадку скоєння тяжких злочинів (лише у звітах районних правоохоронних органів є відомості про кілька дрібних крадіжок). Село зберігало свій традиційний аграрний характер: промислових підприємств у Любитові не було.

Одним із важливих завдань культурно-освітньої роботи радянської влади в 1920-х роках була ліквідація неписьменності (лікнеп) серед дорослого населення. У травні 1920 р. IV Всеукраїнський з'їзд рад ухвалив постанову про боротьбу з неписьменністю. Усе населення віком від 8 до 50 років зобов'язали навчитися грамоти. У 1923 р. в Україні було створено товариство «Геть неписьменність!» На кошти товариства в 1924/25 навчальному році утримувалося понад 2,5 тис. пунктів і шкіл лікнепу, де навчалося до 100 тис. осіб. В Україні видавалися букварі для дорослих: «Геть неписьменність!», «Червоний прапор», «Буквар залізничника», «Буквар селянина», книга для читання «Ми новий світ збудуємо» та ін. У 1922 р. був прийнятий Кодекс законів про народну освіту в УСРР, який закріпив курс на підпорядкування школи ідеологічним настановам більшовицької партії. Метою виховання й освіти проголошувалося «розкріпачення трудових мас від духовного рабства, розвиток їх самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією, матеріалістичним світоглядом». Проголошений радянською

владою курс на українізацію відчутно позначився на роботі школи. В УСРР збільшилася кількість шкіл з українською мовою викладання.

Керівництво сільської ради с. Любитового ставилося відповідально до організації освітньої та культурно-просвітницької справи. У приміщенні сільради працювала хата-читальня, на її адресу надходили газети: «Харківський вісник», «Сільські вісті», «Кооператор», «Кооперативне життя» та ін. Була чимала бібліотека неперіодичних видань. Водночас у сільраді констатували, що селяни не дуже активно відвідували хату-читальню.

Сільська школа передплачувала газети «Харківські центральні вісті» та «Учитель». Як правило, періодичні видання передплачували окремі селянські родини, після прочитання вони часто передавали їх сусідам і родичам для ознайомлення. Серед жителів с. Любитового були популярні такі видання, як: «Московські центральні вісті», «Радянське село», «Селянська газета», «Червоноармійська газета».

У селі працювала триступенева школа, де навчалися всі діти шкільного віку. У школі бракувало підручників, але щодо обігріву й технічного стану приміщення проблем не існувало. Сільрада регулярно виділяла кошти на ремонт класних приміщень, і загалом потреби в будівництві іншого шкільного приміщення не було.

Реалізуючи завдання подолання неписьменності серед населення, у школі навчалося 57 дорослих учнів. Відвідування ними школи та їхня успішність оцінювалися як «задовільні». За посередництва сільради практикувалося проведення зборів батьків та учнів для ознайомлення їх із тогочасним законодавством про освіту, поліпшення дисципліни цієї категорії учнів і відвідуваності ними навчального закладу.

Такі заходи сільради мали позитивний результат. Уже в 1928 р. у селі залишалося всього 18 неписьменних осіб. Відповідно до інструктивних документів Народного комісаріату освіти УСРР, у населених пунктах, де було понад

15 неписьменних осіб, організовувався ліквідаційний пункт неписьменності.

Фінансово забезпечувати лікнепівську роботу мали громадські організації та населення. Для залучення дорослих громадян до відвідування пунктів лікнепу використовували різні форми агітації. Найпоширенішими були доповіді на зборах, у яких пояснювалося значення письменності з наведенням прикладів її практичного використання. Випускник пункту лікнепу повинен був уміти читати хоча б «Буквар».

У Любитові сільрада й селяни-активісти також організували такий пункт, що відповідав установленим нормам і вимогам. До роботи в ньому залучали на громадських засадах шкільних учителів. Але дорослі неписьменні любитовці, попри всі заходи агітації й пропаганди, поводитися дуже пасивно. У Любитовському пункті так і не дочекалися своїх учнів. Цілком імовірно, це було пов'язано із селянською ментальністю більшості мешканців села, їх господарською зайнятістю. А ще, як свідчать архівні звіти, з елементарним пияцтвом. Тому вони й не бажали вчитися.

Проводилася робота й серед жіноцтва. Жінкам-депутатам сільради, яких нараховувалося 25 осіб, було доручено опікуватися культурно-освітньою роботою в селі та поліпшенням ситуації в царині охорони дитинства й материнства. Проте стереотипи й традиції, що склалися на селі протягом століть, перешкоджали нововведенням радянської влади щодо поліпшення становища жінки, надання їй рівних із чоловіком прав. Любитовські жінки, як зазначено в доповіді сільради, «мляво долучалися до виконання громадських ініціатив “женсоветів”».

Лікарні або медичного пункту в селі не було. Медичну допомогу й консультації любитовці отримували в Алтинівській народній лікарні.

Реалізація більшовицького політичного курсу на селі спиралася насамперед на селянську бідноту. Як правило, це були батраки (наймані сезонні працівники), асоціальні чи маргіналізовані елементи. Ці категорії населення радян-

ська влада намагалася активно залучати до політичного життя. Ішлося не про роботу в місцевих органах влади, громадських чи культурних об'єднаннях. Більшовицькі активісти із середовища сільської бідноти на громадських засадах проводили заходи, які не потребували інтелектуальних зусиль і засновувалися на елементарних людських вадах (зздрості, ненависті, злопам'ятності тощо).

Підготовка сільського більшовицького активу в Любитові проводилася вже в 1920-х роках. Кількість активістів становила 45 осіб. Районні органи влади постійно вимагали від Любитовської сільради збільшення активних прихильників радянської влади на селі. Водночас збільшувалася кількість осіб, яким було відмовлено в праві обирати й бути обраними до сільської ради. У 1928 р. сільрадою було утворено так званий виборчком із семи осіб, який мав підготувати проведення чергових перевиборів до сільради. Виборців було 658 осіб (із них 302 жінки), однак 46 осіб позбавили права голосу.

Наприкінці 1920-х років неп, який і планувався як тимчасовий захід, вичерпав свої можливості. В умовах загострення міжнародної політичної ситуації радянське керівництво прагнуло швидкими темпами утвердити командно-адміністративну модель управління, і тому докорінно змінило свою економічну політику. Нова економічна модель не передбачала в майбутньому існування приватних форм господарювання в сільському господарстві. Державі були потрібні підконтрольні колективні господарства, тобто такі, що фактично є її власністю. Вирощена ними сільсько-господарська продукція мала стати основним джерелом проведення форсованої індустріалізації країни. У 1928 р. розпочалася примусова колективізація. Її першочерговим завданням у галузі сільського господарства був розвиток усіх форм кооперації (виробничої, житлової, кредитної, споживчої тощо), а перспективним — поступовий перехід до колективного оброблення землі з використанням нової техніки (механізація, електрифікація). Однак терміни, форми й методи кооперування не визначалися. XV з'їзд

ВКП(б) (1927) передбачав повільний поступовий добровільний перехід до кооперації. Проте практика диктувала швидкі темпи й жорсткі методи, було порушено закріплені на папері основні принципи кооперації. Форсування колективізації призвело не лише до різкого скорочення поголів'я худоби й урожаю зернових, а й до численних людських жертв.

На початок 1928 р. у с. Любитовому ще не було жодного колективного господарства. Сільрада лише починала неспіврозмови про перспективи їх утворення, укорінюючи цю ідею серед сільської бідноти. Про конкретні дії у справі колективізації вже почали говорити районні органи радянської влади. У їх рекомендаціях Любитовській сільраді йшлося про необхідність поширення серед жителів села відозв із заклик до колективізації. Інформаційні звернення й повідомлення мали переконати селян у тому, що через колективізацію «ми покращимо життя села, а отже, зміцнимо СРСР».

Трагічна епоха радянської модернізації (1930-і роки)

Радянська модернізація наприкінці 1920-х – у 1930-х роках – це індустріалізація в промисловості, колективізація в сільському господарстві, культурна революція. Індустріалізація країни здійснювалася за п'ятирічними планами (1928–1932, 1933–1937, 1938–1942). Як уже зазначалося, одним з основних джерел мали бути кошти, виручені з продажу сільськогосподарської продукції закордон. Політика колективізації передбачала ліквідацію приватного сектору в радянській економіці; усупільнення засобів виробництва в аграрному секторі; установлення державного контролю над сільськогосподарським виробництвом; використання прибутків сільського господарства для потреб індустріалізації; формування нової соціальної верстви радянського суспільства – колгоспного селянства з колективістською психологією. Колективізація відбувалася в декілька етапів:

- 1917–1918 рр. – соціалізація землі: зрівняльний розподіл;

- 1919–1920 рр. — комунізація села: створення комун (селянські господарства на базі рентабельних поміщицьких господарств, які передбачалося передавати у власність найбіднішим категоріям селян; усупільнення всієї власності на селі); товариств спільного обробітку землі (ТСОЗів) (колективізація лише посівів); артілей (колективізація посівів і майна, залишалася тільки присадибна ділянка); радгоспів (державне сільськогосподарське підприємство, сільськогосподарська фабрика);

- 1921–1928 рр. — кооперація сільськогосподарських виробників за часів непу (добровільні об'єднання селян);

- 1929–1933 рр. — суцільна насильницька колективізація. Поштовхом до форсування колективізації стала хлібозаготівельна криза 1928 р., коли селяни почали ухилятися від держзаготівель і не попішали здавати хліб за низькими цінами. Тоді за наказом Й. Сталіна зерно реквізували.

Колективізація в УСРР відрізнялася від аналогічних процесів в інших радянських республіках організаційними формами, методами й принципами здійснення, темпами усупільнення селянських господарств, масштабами й наслідками запровадження.

Станом на 1 жовтня 1927 р. в УСРР діяли 242 сільськогосподарські комуні, 2180 сільськогосподарських артілей і 3894 ТСОЗи. Вони входили переважно до системи сільськогосподарської кооперації на правах первинних кооперативних товариств.

У листопаді 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) проголосив необхідність суцільної колективізації. В УСРР ініціатором форсованої колективізації був перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, який стверджував, що Україна має йти прискореними темпами попереду інших союзних республік у справі колективізації (колективізація в УСРР мала завершитися восени 1931 р. або навесні 1932 р.). Були офіційно визначені критерії завершення «колективізації в основному»: залучення до колгоспів не менше 68–70 % селянських господарств з охопленням 75–80 % їх посівних угідь. 24 лютого 1930 р. С. Косіор на угоду Й. Сталіну підписав

інструктивний лист ЦК КП(б)У до місцевих парторганізацій, згідно з яким Україну потрібно було колективізувати «до осені 1930 р.». Прискорення темпів колективізації означало фактичне проголошення сталінським партійно-державним керівництвом і провідниками його політики в Україні війни селянству, яке не бажало йти в колгоспи й відмовлятися від свого права власності на землю, худобу та реманент.

Одним із основних напрямів колективізації була ліквідація заможного селянства, як найбільш небезпечного для комуністичної влади. Офіційна ідеологія кваліфікувала його як «куркульський елемент» на селі. Тому було поставлено завдання: «ліквідувати куркулів як клас».

Упродовж 1927–1928 рр. з боку держави було посилено оподаткування індивідуальних господарств, власники яких відмовлялися вступати до колгоспу, заборонено використовувати найману працю, купувати машини й реманент.

До безпосереднього терору проти заможного селянства партійно-державні керівники республіки вдалися після виходу постанови ЦК ВКП(б) у січні 1930 р. «Про заходи ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». У постанові було визначено три категорії власників господарств, що підлягали ліквідації. До першої категорії належали «учасники й організатори антирадянських виступів і терористичних актів»; до другої — «ті, хто здійснював менш активний опір», до третьої — «підкуркульники» (ті селяни, які не хотіли вступати до колгоспу добровільно). Списки «куркулів» із поділом на категорії складали за рішенням наймитсько-бідняцьких зборів або сільських сходів; затверджувати списки мали райвиконкоми.

Перша хвиля розкуркулення тривала в Україні із середини січня 1930 р. до початку 1931 р. й охопила 309 районів. На початок березня 1930 р. було розкуркулено 2,5 % господарств, конфісковано й передано до колгоспів худоби, реманенту й будівель на суму 90–95 млн крб.

У вересні 1930 р. почалася масова депортація «куркульських сімей» за межі України. Протягом 1930 р. було де-

портовано 75 тис. сімей переважно в райони півночі Росії та Далекого Сходу. Цю категорію називали «спецпереселенцями». У 1931 р. ліквідація заможного селянства тривала. Навесні й улітку було «розкуркулено» ще 23 тис. сімей або приблизно 150 тис. осіб. Усього за роки колективізації в Україні було експропрійовано 200 тис. селянських господарств, що становило майже 1,5 млн осіб. Фактично розпалося майже вдвічі більше селянських господарств, причому значна частина — з волі самих селян, які розпродували майно й виїздили на новобудови до міст, зокрема й за межі України. Прагнучи зменшити відтік жителів села, у 1932 р. було запроваджено паспортну систему, яка фактично прикріпила селян до місця їхнього постійного проживання. По суті, селян перетворили на державних кріпаків.

З історії с. Любитового ми з'ясували, що напередодні суцільної колективізації серед селян уже поступово утверджувалися кооперативні форми господарювання (товариство збутової кооперації та кооперативне кредитне товариство). У 1928–1929 рр. у селі було 255 селянських дворів, які організувалися в дві сільськогосподарські артіль: «Переможець» (об'єднала 63 двори; голова Парфен Федорович Герасимець) і «Вільне життя» (об'єднала 32 селянських господарства; голова Микита Ігорович Суховій).

Серед тих, хто першим вступив до артілі «Переможець», був мій предок — дід Мусій (Кремень Мусій Іванович). Із дитячих розмов з дідом я лише пам'ятаю, що він пішов до об'єднаної артілі «Переможець» через передчуття «чогось недоброго в найближчому майбутньому». За спогадами діда, його родину ніхто не силував вступати до артілі, але він здогадувався, що індивідуальне господарювання «будуть душити».

Пам'ятаю, як іще школярем запитав у діда Мусія: «Діду, а коли краще було жити — за царя, у період непу чи в колгоспі?» Дід відповів: «Мабуть, за непу». Дідова відповідь здивувала мене, і я тоді подумав: «А як же колгоспне життя з його оспіваними перевагами?»

Для пришвидшення темпів колективізації радянська влада активно використовувала методи залякування. До-

статньо було розкуркулити середньостатистичну, навіть бідняцьку за майновим станом, родину, як її сусіди, аби не втратити хоча б житло, швиденько подавали заяви до колгоспу. Таку тактику застосовували й у Любитовому.

У Державному архіві Сумської області я натрапив на документ, датований квітнем—червнем 1930 р., про розкуркулення родини Петра Тимофійовича Устименка. До встановлення радянської влади в селі його батько — Тимофій Устименко — мав у користуванні 70 десятин землі. Було в нього троє синів. На час проведення колективізації родина Петра Устименка (якому було 67 років) складалася з шести осіб: дружини Килини (62 роки), сина Івана (33 роки), невістки Феодосії (30 років), онуків Бориса (чотири роки) і Володимира (два роки). Родина володіла вже вісьмома десятинами, мала в господарстві два коня, одну свиню й платила з цього річний податок у розмірі 85 крб. Родина була не бідна, але й не багата, тобто середнього достатку.

У справі про розкуркулення цієї родини зазначено, що в її настроях не було нічого антирадянського. Старший син служив у Червоній армії, а молодшого — учителя за фахом — переслідували за часів гетьманату. Питання про розкуркулення вирішувалося на зборах активу села. Односельці, які хоч і були представниками бідноти, вирішили не чіпати родину Устименків, яка за всіма ознаками належала до категорії середняків. Проте Конотопські районні партійно-державні органи влади, виконуючи сталінські директиви, вимагали виконання планів щодо розкуркулення селян. Під ці жорна колективізації потрапила й родина Петра Устименка. Подальша їхня доля невідома. Як свідчать архівні матеріали, родину не депортували, а лише позбавили нерухомого майна й землі. За цей період у документах не зафіксовано кількісне зменшення працездатного населення села Любитового. У першу хвилю розкуркулення, особливо селян-середняків, у них здебільшого лише забирали помешкання, але дозволяли залишитися в селі, переселившись на околицю. Такі випадки були непоодинокі. Укупі

із заходами податкового й пропагандистського тиску кількість одноосібних господарств у селі зменшувалася.

Чоловік моєї тітки Галі (материні сестри) — Федір Олександрович Артюх — також пригадав історії про розкуркулення родичів. Він розказував, що його батько, Олександр Тимофійович Артюх (1908 р. н.), і мати, Ганна Гуріївна Артюх (1910 р. н.), спочатку жили в садибі діда по материнській лінії — Гурія Мусійовича Саганя, який власноруч побудував дім, літню кухню й хлів, посадив сад. Сад займав 1,5 га землі, на інших 5 га родина сіяла зернові, вирощувала овочі. У домашньому господарстві було чотири корови, три коня, свійська птиця. Господарством займалася вся родина, час від часу вони наймали 1–2 робітників. З початком колективізації й кампанії з розкуркулення в родини Гурія Мусійовича забрали все: будинок, корів, землю, залишили тільки маленьку літню кухню. Але це були ще не всі біди, які випали на долю цієї родини трударів.

Якось Гурій Мусійович поїхав до Конотопа по продукти. Коли повернувся, побачив у саду свою дружину із зв'язаними руками й ногами, а на животі були сліди від термічних опіків. Обурений Гурій Мусійович поїхав скаржитися до Конотопа. У місті його заарештували й більше про нього ніхто не чув. У с. Любитовому й досі є місцевості, які односельці називають Саганів сад, Саганеве поле.

Батьки Федора Олександровича переїхали до його діда по батьковій лінії — Тимофія Силовича Артюха. У родини Артюхів було семеро дітей, чотири корови, чотири коня, чотири гектари землі й великий сад. Усе це теж забрали в роки колективізації. Після цього родина — дід, баба та батьки Федора Олександровича — мешкала в маленькій кімнаті.

Описані випадки з життя нашого села мають стати нам уроком, адже саме бездіяльність, нав'язувана українському селянину психологія за принципом «моя хата скраю», дозволили комуністично-більшовицькій владі проводити свій жорстокий експеримент «комунізації» з мільйонними людськими жертвами.

У 1931 р. стало зрозуміло, що артільні господарства с. Любитового неспроможні виконати державні хлібозаготівельні плани. Потрібно було «трусити» одноосібників і всіх, хто мав хоч якесь присадибне господарство. На зборах сільської ради обговорювалося питання про створення комісії, яка мала обстежити селянські господарства, виявити надлишки зерна, вилучити їх і в такий спосіб покрити недоїмку. Бідняцькі господарства, отримавши таку інформацію, почали звертатися до районних органів влади, щоб сільську колгоспну бідноту звільнили від здачі посівного фонду, призначеного для посівів озимини. Проте плани хлібозаготівель були понад усе, і Конотопська районна більшовицька влада не дозволила робити жодних винятків.

Станом на травень 1932 р. у с. Любитовому із 272 селянських господарств залишилося лише вісім одноосібних. У червні 1932 р. вже не було жодного одноосібного господарства. Як звітували районні партійно-державні органи, село було колективізовано на 100 %. Артіль «Переможець» і «Вільне життя» були об'єднані в колгосп «Українець», що мав у своєму розпорядженні 367 га орної землі, майже 174 га пасовищ і 86 коней. Колгоспниками стали 511 любитовців.

Упродовж 1933 р. у селі продовжилося усупільнення реманенту, худоби й іншого майна. Протягом першого-другого кварталів 1933 р. зростає кількість переданих колгоспу коней: у лютому — 93; березні — 107; квітні — 109. Також колгоспу було передано 3 вівці, 12 свиней, 17 бджолиних сімей. Практично з нічого постало колективне господарство з диверсифікованим виробничим фондом, а також достатньо широким за спектром і призначенням, хоча й не механізованим, реманентом.

Колективізація та масові репресії викликали опір з боку селянства. Форми спротиву колективізації були різними: селяни відмовлялися добровільно вступати до колгоспу, нищили майно, забивали худобу (протягом 1928–1932 рр. в Україні було винищено майже половину поголів'я худо-

би), псували реманент. Найпоширенішими були «бабські бунти»: натовп озброєних камінням жінок вдирався до колгоспної комори й забирав здане зерно, худобу, бив місцевих представників влади й активістів. Відбувалися й збройні повстання. Наші земляки також удалися до однієї з форм протесту — масового забиття худоби. До колгоспу віддали дуже мало корів, овець і свиней. Як правило, люди намагалися забити худобу й спожити м'ясо. Лише коней, зважаючи на українські традиції й менталітет, майже всіх було віддано до колгоспу.

Колективізація, розкуркулення й репресії проти найкваліфікованішої частини селянства — усе це спричинило деградацію й дезорганізацію колгоспного виробництва, які посилювалися. У 1932 р. це вже позначилося не тільки на життєвому рівні селян, а й на хлібозаготівлях. Подібна ситуація спостерігалася й у нашому селі. З протоколу засідання бюро Конотопського райпарткому «Про незадовільне виконання планів хлібозаготівлі» від 29 вересня 1932 р. відомо, що в с. Любитовому план хлібозаготівлі на 1932 р. виконали лише на 27,6 %. За такий низький результат райпартком ухвалив рішення зняти товариша Синькова з посади голови сільради с. Любитового й оголосити йому сувору догану. Новому голові сільради пропонувалося «в термін 1-ї п'ятиденки закінчити заготівлю хліба за твердими завданнями з куркульсько-заможних господарств, застосовуючи репресивні заходи до тих господарств, які не виконують наданих їм твердих завдань; розгорнути масову роботу серед бідняків, середняків-одноосібників і колгоспників за дотермінове виконання плану хлібозаготівель, щоб річний план хлібозаготівель по колгоспному сектору був повністю виконаний до 1 жовтня, а по одноосібному сектору в жодному разі не пізніше 15 жовтня». Як бачимо, терміни хлібозаготівлі, установлені Конотопським райпарткомом, були фантастично короткими.

У жовтні 1932 р. в Україну прибула Надзвичайна хлібозаготівельна комісія, очолювана В. Молотовим. Він повідомив, що план хлібозаготівлі для республіки зменшено

на 70 млн пудів і остаточна цифра становить 261 млн пудів. Отже, у селян треба було вилучити стільки ж зерна, скільки вже було заготовлено за період з червня по жовтень 1932 р. Молотовська комісія з листопада 1932 р. по лютий 1933 р. додатково «заготовила» в Україні 104,6 млн пудів зерна. У республіці не залишилося хлібних запасів. На боржників надзвичайна комісія накладала також «натуральні штрафи» м'ясом, картоплею та іншими продуктами. Жертвами політики репресій проти українського селянства у період хлібозаготівлі стали й жителі нашого села. Так, 28 листопада 1932 р. Конотопський районний суд засудив жителя с. Любитового Василя Максимовича Артюха за «навмисне невиконання плану хлібозаготівлі» до трьох років позбавлення волі з конфіскацією всього рухомого й нерухомого майна на користь держави. У ході слідства було встановлено, що «Артюх В. М. не здав державі визначену норму хліба, а коли до нього з обшуком прийшла хлібозаготівельна бригада, учинив жорстокий опір. У ході подальшого обшуку в коморі селянина виявили багато хліба».

Отже, санкціоноване радянською державою масове вилучення зерна й усіх наявних харчових запасів започаткувало політику терору голодом, яка за своїми наслідками стала справжнім геноцидом українського народу.

Голодомор 1932–1933 рр. забрав життя мільйонів українських селян. Окрім очевидних людських утрат і нищівного морального удару, голод завдав непоправної шкоди національному життю українського села. Він практично знищив старе українське село з багатими народними традиціями, звичаями та родинними зв'язками. Нове радянське село вже ніколи не повставало проти радянської влади. Колективізація приглушила почуття індивідуалізму — основу ідентичності українського селянина. Після Голодомору 1932–1933 рр. свідомість селянства заповнили соціальний страх, політична апатія й пасивність. Голодомор закарбувався в пам'яті моїх батьків і дідів. Багато старожилів с. Любитового згадують ті страшні роки. На щастя, навко-

лишні ліси, річки й озера, багаті на ягоди, плоди, дичину та рибу, допомогли нашим землякам вижити, компенсувати відсутність найнеобхідніших продуктів харчування.

«Я не пам'ятаю років голодомору, але про них мені розповідала моя мати. На той час ми проживали в селі Любитовому Кролевецького району. У нас у хаті знайшли маленьку торбинку картоплі, її навіть не кинули на воза, а на очах у родини висипали весь харч у нужник. Люди їли все, що бачили, бо не було ніякої поживи. У моєї матері на голові була гулька з волосся, куди вона ховала борошно. Коли приходила додому, то з того борошна пекла нам маленького млинця. У нас у родині, на щастя, ніхто не помер, усі вижили. А от у сусідів померло аж четверо. Ховали, де могли, на городах, на кладовищі ховати не було сили», — згадує уродженка с. Хижки Конотопського району Сумської області Єлизавета Петрівна Бендера, 1929 р., яка в 1932–1933 рр. проживала в с. Любитовому.*

«Дитинство було трудне. Вільного часу не було. Рано вставали й пізно лягали. Жили бідно. Ходили гуляти підлітками на вечорниці, по черзі гуляли по хатах. Пам'ятаю, як бабця водила в дитинстві в церкву. У церкву людей ходило дуже багато. За радянських часів її розібрали, хрести поспилували й на церковному фундаменті збудували клуб для молоді. Голодомор 1932–1933 рр. не оминув і любитовців. Від голоду в селі померли чоловік п'ять–шість», — розповіла жителька с. Любитового Катерина Миколаївна Гаркуша, 1914 р.**

У «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Сумська область», виданій до 75 роковин трагедії, не вказано прізвища загиблих від голоду любитовців. Зведені дані за лютий–квітень 1933 р. по колгоспу «Українець» с. Любитового також не фіксують зміни численності населення, утечі селян до міста тощо. Навпаки, населення збільшувалося, до села поверталися його жителі, які раніше вирушили на заробітки. У сусідніх із Любитовим селах такі жертви задокументовані: у с. Ленінському (колишнє Спаське) — 3; у с. Мельні — 3.

* Розповідь записала студентка філологічного факультету СумДПУ ім. А. Макаренка Аліна Гусева 24 вересня 2008 р.

** Записано О. Карел (донька К. М. Гаркуші) 25 червня 2014 р.

Для зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства створювалася мережа машинно-тракторних станцій (МТС), які обслуговували й ремонтували трактори, комбайни та іншу сільськогосподарську техніку та здавали її в оренду колгоспам. Починаючи з жовтня 1930 р. і до кінця 1932 р. в Україні що два дні з'являлася нова МТС. Наприкінці другої п'ятирічки діяли 958 МТС, які обслуговували 97 % колгоспів. На початку 1930-х років колгосп «Українець» не мав механізованої техніки для збирання врожаю. Земля оброблялася переважно тягловою худобою. За таких умов годі було й думати про надвеликі врожаї, заплановані районним керівництвом. Однак це не заважало планувати й розраховувати на самовідданість колгоспників. Ось один із таких планів 1930-х років.

С-г артіль «Українець» с. Любитового

Наші планові завдання: посіяти, обробити, убрати в 1933 році 593 га, з них зернових 247 га та інших 346 га.

Ми борімося за врожайність з одного га:

1) зернових 9 ц, 2) картоплі 85 ц, 3) конопель 44 ц.

Борючись за виконання всіх планових завдань, за міцну трудову дисципліну та своєчасний високоякісний посів, обробку та уборку врожаю, застосовуючи ударництво та соцзмагання, забезпечимо піднесення врожайності.

Ми виконаємо зобов'язання перед державою, розрахуємося натурою з МТС, забезпечимо повністю усупільнене господарство посівнасадженнями і фуражем. І себе забезпечимо.

Усього зберемо зернових	2223 ц.
Продамо державі	416 ц.
Сплатимо МТС за роботу	—
Виділимо на посів насіння	370 ц.
Залишимо зернофуража для забезпечення усупільненої худоби	80 ц.
Для розподілу на трудовні	1357 ц.
Усього буде затрачено в колгоспі	33 500 трудовнів.

На один трудовень припадає зернових 4 кг.

Колгоспник, який виробить 300 трудовнів на рік, одержить зернових 73 пуди.

Ось приклад:

Карел Іван Якимович на 1 квітня 1933 року виробив 89,63 трудовнів, на які зможе одержати зернових 21 пуд 34 фунти.

ЛЕДАРЯМ, СИМУЛЯНТАМ, ПРОГУЛЬНИКАМ, ЗРИВЩИКАМ
ТРУДДИСЦИПЛІНИ, РОЗКРАДНИКАМ КОЛГОСПНОЇ
НЕДОТОРКАНОЇ ВЛАСНОСТІ, ШКІДНИКАМ КОЛГОСПНОГО
ВИРОБНИЦТВА НІЧОГО НЕ ДАМО І З КОЛГОСПУ ВИЖЕНЕМО!

З наведеної листівки стає зрозуміло, що в 1930-х роках с. Любитове спеціалізувалося переважно на вирощуванні зернових, технічних культур й картоплі. Судячи з виділеної кількості зернових на корм, худоби в колгоспі було мало. Колгоспник мав виробити за рік установлену кількість трудовнів, оплата праці була натуральною. Так, за вироблений трудовень він отримував 4 кг зернових. Навіть передовики виробництва за 300 трудовнів заробляли лише 1170 кг зерна, тобто менше ніж 4 кг на день. Ураховуючи, що селянські родини склалися як мінімум із шести осіб, то такий продовольчий пайок був замалий.

Переживши активну фазу суцільної колективізації та голодомор 1932–1933 рр., селяни потроху почали звільнятися від напруження, постійного страху й відчуття небезпеки; почала вимальовуватися якась стабільність. У житті українського села з'являються нові риси. Саме на початок 1930-х років припадає створення в с. Любитовому ясельної групи для дітей віком від півроку до п'яти років і медичного пункту. Навчання персоналу, побудова й забезпечення приміщень здійснювалися за рахунок місцевого колгоспу.

Водночас змінювалися й форми організації праці колгоспників: створювалися виробничі бригади, з весни 1933 р. утворено таку форму організації праці всередині бригади, як колгоспна ланка. Ланка мала постійний склад, за нею закріплювалися ділянка землі й реманент на весь виробни-

чий сезон. Матеріальна зацікавленість позначилася на продуктивності праці в громадському господарстві. На селі, як і в промисловості, компартійно-державні органи ініціюють розгортання різних форм позаекономічного примусу, зокрема соціалістичне змагання. У 1934 р. було утворено Всеукраїнську комісію з присудження грамот колгоспам і радгоспам за краще господарювання; комісія опікувалася також організацією районних і міжрайонних виставок сільськогосподарської продукції.

Цікаву замітку за підписом «Комсомолец» було надруковано в Конотопській газеті «Комуна» № 151 за 4 липня 1939 р. Вона стосується рідного брата мого батька, згодом мого хрещеного, Івана Мусійовича Кременя: «Голова первинної організації ТСОавіахіму колгоспу “Українець” с. Любитового тов. Кремень І. М. узявся за налагодження оборонної роботи, організовано стрілецький гурток, проводяться збори тощо. У процесі роботи виник ряд питань, які треба з’ясувати з працівниками райради ТСОавіахіму, які тут бувають дуже рідко. Райрада ТСОавіахіму повинна надіслати сюди свого інструктора для надання практичної допомоги в налагодженні оборонної роботи».

Як бачимо, тут і відчуття наближення війни, і традиційна для тих часів критика, і свідчення громадської роботи молоді на селі.

Роки Другої світової війни

З початком радянсько-німецької війни (яку в історії СРСР названо Великою Вітчизняною війною) у 1941 р. багато наших односельців було мобілізовано до лав Червоної армії. Решта любитовців сподівалася на міцність радянської оборони, неможливість захоплення Києва й подальшого просування ворога на Лівобережжя.

Напередодні війни радіоприймачі були рідкістю, а газети не завжди містили правдиву інформацію, адже вони були інструментом ідеологічної пропаганди радянської влади. Що наші односельці могли знати про ворога, зокрема про характер його зброї й окупаційної політики? По суті, нічо-

го. Хіба що перекази старожилів про німецьку окупацію за часів Центральної Ради, гетьманату в 1918 р. та демобілізованих учасників радянсько-фінської війни.

Радянську оборону навколо Києва та по лінії Дніпра було прорвано, і фашисти рушили далі на схід. Бої на території Кролевецького району, який захищали 293-я стрілецька дивізія, сформована в м. Сумах і 10-а танкова дивізія із закріпленою за нею 5-ю артилерійською протитанковою бригадою, що входила до складу 40-ї армії Південно-Західного фронту, відбувалися з 1 по 6 вересня 1941 р. Захопивши Кролевець, ворог невпинно просувався на південь і схід району, окупувавши Буйволове, Бистрик і Локню.

Підрозділи 10-ї танкової дивізії і 5-ї протитанкової артилерійської бригади впродовж дня й ночі 3 вересня вели бої з частинами 4-ї танкової дивізії ворога, стримуючи його наступ па південний берег р. Сейм. Неодноразові спроби ворога прорватися в напрямку с. Алтинівки було відбито з великими втратами для фашистів.

4 вересня полки 293-ї стрілецької дивізії під натиском переважаючих сил ворога відходили з боями й займали лінію оборони Заруддя — Червоний Ранок за п'ять кілометрів на північний захід від Мутина, відмітка 130,2. Просуваючись на схід району, ворог захопив села Ярове, Загорівку, а на півдні району розпочав бій за село Мутин, що тривав добу. Цього дня підрозділи 293-ї стрілецької та 10-ї танкової дивізій утримували рубіж сіл Ленінське — Алтинівка. 5 вересня 20-й танковий і 10-й мотострілецький полки на південно-східній і північній околиці с. Алтинівки протягом восьми годин вели бій з ворогом, стримуючи його наступ. Після війни в сільському парку на місці бою було знайдено ампулу з написаною кров'ю запискою: «Я помираю, але не здаюся. Прощавай, Батьківщино». Алтинівці поховали бійців у братській могилі. Їхні імена невідомі.

Ворог продовжував наступ у напрямку Мутина, наближаючись до берегів Сейму. Атаковані двома батальйонами мотопіхоти й 20 танками ворога частини 293-ї стрілецької дивізії, які обороняли село, відійшли з боями на південний

берег, підірвавши міст через Сейм. Надвечір 5 вересня ворог окупував села Червоний Ранок і Камінь. Цього ж дня зведений загін особливого призначення Харківського військового округу генерал-майора А. Чеснова, підпорядкований 40-й армії, зайняв лінію оборони Литвиновичі—Нова Слобода (Путивльський район). Загороджувальний загін зміцнював оборонну смугу місцевості Ярославець—Путивль.

У районі сіл Мутина й Каменя бої тривали за переправи на р. Сеймі, оборону тримав 3-й військово-десантний корпус, який був також у складі 40-ї армії.

Відступаючи з боями під тиском переважаючих сил противника, 10-а танкова дивізія і 5-а артилерійська протитанкова бригада відійшли на рубіж сіл Ленінське—Алтинівка, що прикривав вихід фашистських військ до Сейму й унеможлиблював наступ на Конотоп і Ромни. Село Ленінське стало ареною жорстокого кровопролитного бою. На околиці села з боку м. Кролевця артилеристи встановили протитанкові гармати. Невдовзі було підбито головний фашистський танк. Зрозумівши, що в цьому напрямку оборону не зламати, ворог зробив обхідний маневр і розпочав наступ з боку с. Майорівки. Бій розгорівся вже за селом у напрямку с. Любитового. Фашисти підбили кілька легких танків та автомобілів. Щоб не потрапити в оточення, червоноармійці з боями відходили із зайнятого рубежу. Поранених підбирали місцеві жителі, убитих поховали після бою.

5 вересня фашисти, зайнявши с. Майорівку, виявили на одному з городів офіцера-артилериста з ординарцем, які не встигли вийти з оточення. Вступивши в нерівний бій з окупантами, бійці полягли смертю хоробрих. Це були лейтенант П. Стукалов і його ординарець рядовий Морозов.

6 вересня 1941 р. ворог підійшов до сіл Заболотового й Любитового. Бій на підступах до Заболотового тривав добу. У ніч на 7 вересня, під прикриттям частин 3-го повітряно-десантного корпусу, через р. Сейм у смузі оборони 5-ї й 212-ї бригад переправилися знекровлені у важких

боях частини 293-ї стрілецької та 10-ї танкової дивізій, залишивши на цьому напрямку межі району. Проте ворог не зміг розвинути наступ і форсувати р. Сейм.

Уздовж Сейму в районі сіл Каменя, Мутина, Заболотого й Любитового героїчно тримали оборону воїни повітряно-десантного корпусу О. Родимцева.

Захоплення села Любитового відбулося о восьмій годині ранку 6 вересня 1941 р. Архівні матеріали засвідчують, що населений пункт був зайнятий з першої спроби, а в боях поблизу села загинуло семеро й поранено трьох червоноармійців.

8 вересня 1941 р. розвідник 212-ї повітряно-десантної бригади Микола Феоктистович Обухов із групою бійців отримав наказ здобути розвіддані про сили ворога, зосереджені в Любитовому. Вони виявили, що в селі розташувалася танкова частина, яка належно охоронялась. Зробивши план-схему розташування ворожих танків, М. Обухов наказав своїм бійцям повернутися з розвідданими в батальйон, а сам залишився спостерігати за діями ворога. Однак увечері, змінюючи дислокацію, розвідник натрапив на фашистів. Вони наказали йому здатися в полон. Микола Обухов зімітував, що кориться команді, і з піднятими руками почав наближатися до ворога. Коли залишилося метрів 15, він блискавично вихопив гранату й кинув її. П'ятьох фашистів було тяжко поранено, а двох М. Обухов застрелив. Відчайдух повернувся в підрозділ неушкодженим.

Командування поставило перед бійцями нове завдання — знищити ворожі танки. У ніч на 9 вересня 1941 р. розвідник М. Обухов, очоливши групу, повів її уже знайомою стежкою. До села бійці дісталися без пригод, тихо ліквідували вартових і закидали танки пляшками із запалювальною сумішшю. Микола Обухов особисто знищив два танки. Розвідники, виконавши наказ, повернулись у батальйон без утрат. За мужність і відвагу 19-річний юнак із Кіровської області М. Обухов указом президії Верховної Ради СРСР від 20 листопада 1941 р. був удостоєний звання Героя Ра-

дянського Союзу із врученням ордена Леніна й медалі «Золота Зірка» (№ 638).

7 вересня гітлерівцям вдалося форсувати р. Сейм у районі с. Мельні. 9 вересня було зайнято м. Конотоп, 10 вересня – м. Ромни. Того ж дня частини 40-ї армії відійшли з боями, залишивши межі району.

На сільському кладовищі в с. Любитовому є військове поховання, але не можна точно сказати, хто саме там похований. Пам'ятаю, як у шкільні роки ми доглядали за могилою невідомого воїна, покладали квіти.

Сильно постраждало наше село від ворожої авіації. Переправа через р. Сейм привернула увагу Люфтваффе до наших місць.

У ході авіанальотів було зруйновано 28 будівель (у т. ч. житлових), убито 8 і поранено 7 мирних жителів, згоріло 3493 ц врожаю, знищено до 400 голів великої рогатої худоби*.

Прихід фашистів у село змінив звичний плин життя любитовців. Люди були змушені пристосовуватися, дехто став на шлях колабораціонізму — співпраці з окупантами (записався в поліцаї, став старостою тощо). Частина розкуркулених в умовах німецької окупації вирішила відновити справедливість і самочинно зайняли раніше відібрані в них помешкання, з колгоспу почали розбирати по домівках усуспільнену худобу, сільськогосподарський реманент.

Досить швидко любитовці зрозуміли, що на зміну одній владі прийшла нова, ще жорстокіша й немилосердна. Установлювався такий порядок життя, коли за будь-яку провину, проступок, вияв непокори передбачалася смертна кара.

Діяли такі окупаційні органи управління: комендант у м. Кролевці, у Ленінському та в інших селах призначено адміністрації (староста й секретар-скарбник). Окупаційна влада спиралася на поліцію, жандармерію, військові підрозділи. Цілком незалежно діяло гестапо. У селі був сформований поліцейський підрозділ і загін козаків із місцевих

* Зі звіту голови сільради с. Любитового.

жителів. Вони мали забезпечувати порядок, виявляти активістів, яких потім заарештовували й відправляли до Кролевця та Конотопа.

Серед заарештованих був і мій дід по материнській лінії, Іван Артемович Калиш. До війни він був сільським активістом, вочевидь бригадиром у колгоспі, а раніше — буцімто й головою сільради. Із села не втікав, говорив, що людям нічого поганого не зробив. Поліцаї замкнули заарештованих у приміщенні, з якого можна було легко втекти, проте вони цього не зробили, бо не вважали за потрібне. Наступного дня затриманих відвезли до концтабору в Конотопі. Моя мати, Варвара Іванівна Калиш, розказувала, що баба Параска носила моєму діду до табору передачі. Та одного дня їй хтось із товаришів Івана Артемовича виніс закривавлену сорочку й сказав, що його стратили. На руках у молодої вдови залишилося троє дітей: моя мати, Варвара (13 років); Григорій (10 років) і Галина (2 роки).

Із 7-ї години вечора до 5-ї години ранку в селі діяла комендантська година. На базі колгоспу окупанти організували лігеншафт, у якому люди працювали примусово. Частину земель роздали селянам. У сільському клубі відкрили церкву. Уся вироблена сільськогосподарська продукція забиралася на потреби ворожої армії. Було введено податок на собак — 5 крб на місяць, заборонялося мисливство, за зберігання зброї розстрілювали.

У період гітлерівської окупації за різні провини, зокрема зв'язок із підпіллям і партизанами, було розстріляно 13 любитовців.

Побутові умови жителів українських сіл викликали в окупантів здивування. Вони були вражені тісністю помешкань, санітарно-гігієнічними умовами, облаштуванням відхожих місць тощо.

Промисловість нацистської Німеччини потребувала заповнення вакантних робочих місць за рахунок дешевої робочої сили із Східної Європи. На першому етапі німецькі вербувальники намагалися набрати добровольців завдяки

брудній і брехливій пропаганді про гарне ставлення до робітників у Німеччині. Агітаційна кампанія нацистів щодо залучення робітників з УРСР до праці в Німеччині стартувала взимку 1942 р. Так звані служби праці й вербувальної поліції друкували оголошення в газетах, використовували різноманітні пропагандистські методи, аби переконати молодих людей у перевагах життя й праці в Німеччині. Проте навіть за найвищого рівня довіри до цієї пропаганди навесні 1942 р. лише 10 % мешканців окупованих територій завербувалися добровільно, насамперед шукаючи порятунку від голоду. Дехто з наших земляків повірив у пропаганду. Дев'ятеро любитовців добровільно виїхали на роботу до нацистської Німеччини. Невдовзі окупанти розпочали масові облави на місцеве населення із залученням поліції й солдатів вермахту. За допомогою системи соціального тиску й брутального терору в 1942 р. з окупованих східних територій було депортовано понад 1 млн робітників, більшість із них (714 тис.) були вихідцями з України. У 1943 р. розпочалася нова кампанія: мобілізація на роботи працездатного населення віком від 16 до 50 років. Про добровільність навіть у пропагандистських оголошеннях не йшлося. Відтепер це був обов'язок. У 1943 р. німці вивезли з України майже 1 млн 90 тис. осіб, у 1944 р. додатково ще 600 тис. З Любитового в 1943 р. на примусові роботи було відправлено трьох осіб.

Битви під Сталінградом і на Курській дузі переломили хід Другої світової війни на користь країн антигітлерівської коаліції. Почався загальний контрнаступ Червоної армії, визволення Лівобережної України.

Коли фронт наблизився до наших країв, ворог не збирався тримати тут оборону, натомість окупанти почали поповнювати запаси провіанту для свого війська (забивати худобу, спустошувати зерносховища), вивозити деревину, різне промислове обладнання, застосовувати тактику «випаленої землі». Полишаючи с. Любитове, вони забрали із собою значну кількість великої рогатої худоби, зібраний із полів урожай, свійську птицю.

Бої за визволення району почалися 3 вересня 1943 р. У них взяли участь 70-а гвардійська, 226-а, 132-а, 141-а, 143-я, 280-а стрілецькі дивізії, 248-а окрема курсантська стрілецька та 108-а танкова бригади, 1-а гвардійська артилерійська дивізія прориву, 65-й гвардійський мінометний полк, 2-а винищувально-протитанкова бригада 60-ї армії Центрального фронту. А вже 6 вересня 1943 р. о другій годині дня радянські війська ввійшли в с. Любитове без бою. Наші земляки радо зустрічали своїх визволителів, хоча повернення радянської влади мало й певні негативні наслідки. Із населенням, що перебувало під владою окупантів, а надто з тими, кого підозрювали в колабораціонізмі, почали працювати радянські каральні спецслужби.

Відповідно до загальнодержавної політики покарання колабораціоністів, було не лише відкрито кримінальні справи, а й відбулася конфіскація майна. За рахунок господарств осіб, звинувачених у колабораціонізмі, планувалося відновити (хоча б частково) матеріально-технічну базу колгоспу. У вересні 1943 р. Конотопська районна партійно-державна влада вимагала від сільради с. Любитового надати інформацію про стан господарств поліцаїв, старшин та інших колабораціоністів, водночас застерігаючи від самочинного заволодіння їхнім майном. Усі дії мали бути документально зафіксовані, а незаконне привласнення майна колабораціоністів уважалося крадіжкою соціалістичної власності. Серед сільського активу Любитового у вересні–жовтні 1943 р. були утворені загони «істребків», які займалися конфіскацією майна, а також розбирали випадки незаконного заволодіння колгоспним майном чи майном односельців у період нацистської окупації, самовільного захоплення майна колабораціоністів. Так, 11 жовтня 1943 р. загін «істребків» у складі Олександра Сніжка, Івана Кременя, Кирила Тищенка, виявивши факт самочинного привласнення майна колабораціоніста односельцем, провів обшук у господарстві Парфена Логвиненка і знайшов незаконно привласнену ним свиню колишнього старшини села Павла Городоцького. Після оформлення відповідних

документів свиню передали до колгоспу «Українець». Подібна ситуація була в листопаді 1943 р., коли за аналогічною процедурою було конфісковано й передано до колгоспу «Українець» корову любитовки Марії Горкуші.

Деякі колабораціоністи, розуміючи що на них чекає розплата, зокрема за участь у військових злочинах і каральних експедиціях, намагалися втекти з України разом із військами нацистів. Однак більшість усе ж залишалася на місцях, сподіваючись на милосердя органів радянської влади. Так учинили й декілька наших односельців. З відновленням у селі радянської влади Любитовська сільрада в жовтні 1943 р. провела перепис населення й подала інформацію до відповідних органів. У листопаді 1943 р. Конотопська районна прокуратура почала розслідувати випадки колабораціонізму серед наших односельців. Виклики до прокуратури отримали Горпина Калиш, Григорій Дрож, Сергій Краснопій, Дмитро Горкуша, Оксана Горкуша.

На фронтах Другої світової війни загинуло чимало наших односельців. Точні цифри, місце й обставини їхньої загибелі досі уточнюються. Дані про загиблих на фронтах Другої світової війни односельців, прізвища яких розміщені на пам'ятному обеліску с. Любитового, узагальнено¹ в таблиці 8.

¹ Частина даних може бути помилковою, адже в мобілізаційних документах військкоматів, штабах армійських підрозділів панував безлад, деякі документи взагалі не збереглися або писалися в окопах під артилерійським вогнем ворога. Про частину односельців немає відомостей або ж не можна стверджувати, що вони мають до них відношення. Збігалися лише прізвище, ім'я та побатькові, а дані про те, де народився загиблий солдат, яким військкоматом був призваний, відсутні.

Дуже часто прізвища солдатів, спотворювалися як штабними писарями періоду війни, так і архівними співробітниками, які намагалися відтворювати важкопрочитуваний текст, нерозбірливий почерк тощо. Зазначені місця поховання бійців можуть не збігатися із сучасним адміністративно-територіальним районуванням, деякі з них були тимчасовими й після пересування лінії фронту та в повоєнний час переносилися в інше місце.

**Уродженці с. Любитового, які загинули на фронтах
німецько-радянської війни 1941–1945 рр.**

Прізвище, ім'я та по батькові	Звання	Військова спеціаль- ність	Останнє місце служби	Причина зняття з військового обліку	Дата й місце загибелі/ поховання
Артюх Іван Васильович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	липень 1943 р.
Артюх Іван Миколайович	рядовий	—	211-а стрі- лецька ди- візія	убитий	17.11.1942 р., с. Водотії, Бру- силівський р-н, Житомирська обл.
Артюх Іван Олексан- дрович	рядовий	—	—	безвісти зниклий	1944 р.
Артюх Кирило Васильович	рядовий	стрілець	286-а стрілецька дивізія	перейшов на сторону ворога	01.03.1942 р.
Артюх Микола Гнатович	—	—	—	—	—
Артюх Микола Іванович	—	—	—	—	—
Артюх Микола Михайлович	—	—	—	—	—
Артюх Михайло Васильович	рядовий	артиле- рист	71-а стрі- лецька ди- візія, 131-й стрілецький полк	убитий	17.08.1943 р., на березі ріки в с. Котельві, Котелевський р-н, Полтав- ська обл.
Артюх Олексій Степанович	старши- на	санітар	184-а стрілецька дивізія	убитий	08.08.1944 р.
Артюх Павло Пантелеймо- нович	—	—	—	—	—
Богров Михай- ло Іванович	—	—	—	—	—

Прізвище, ім'я та по батькові	Звання	Військова спеціальність	Останнє місце служби	Причина зняття з військового обліку	Дата й місце загибелі/поховання
Ващенко Андрій Борисович	—	—	—	—	—
Глушко Іван Андрійович	рядовий	—	п/п 18905 «е»	безвісти зниклий	лютий 1945 р.
Глушко Іван Матвійович	мол. сержант	командир відділення	104-а стрілецька дивізія	убитий	31.07.1943 р., похований у Кандалакському р-ні, 74 км траси Кандалакша-Алакуртті, Мурманська обл., Росія
Глушко Петро Васильович	рядовий	стрілець	—	убитий	05.04.1944 р., похований у с. Седлищому, Ковельський р-н, Волинська обл.
Глушко Степан Матвійович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	вересень 1944 р.
Горкуша Кирило Олексійович	рядовий	стрілець	289-а стрілецька дивізія	безвісти зниклий	грудень 1941 р.
Горкуша Михайло Олексійович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	червень 1942 р.
Городиський Михайло Сергійович	—	—	—	—	—
Городиський Павло Опанасович	рядовий	стрілець	ВТ 10-ї запасної стрілецької дивізії	засуджений до 10 років ув'язнення	20.02.1944 р.
Грибач Григорій Антонович	сержант	—	—	безвісти зниклий	жовтень 1942 р.

Прізвище, ім'я та по батькові	Звання	Військова спеціальність	Останнє місце служби	Причина зняття з військового обліку	Дата й місце загибелі/поховання
Гузь Володимир Юхимович	рядовий	кавалерист	301 ГАП	дезертирував у р-ні с. Береневця, Калінінградська обл. Похований там само. Перепхований у Тверській обл., Росія	убитий 02.11.1941 р., с. Заріччя, Калінінградська обл. Похований там само. Перепхований у Тверській обл., Росія
Гузь Іван Антонович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	жовтень 1944 р.
Давиденко Іван Зотович	сержант	командир відділення	—	поранений у лютому 1944 р.	перебував у шпиталі в Румунії, вважається безвісти зниклим
Дмитренко Іван Васильович	рядовий	санітар	211-а стрілецька дивізія	убитий	17.11.1943 р., похований у с. Водотії, Брусилівський р-н, Житомирська обл.
Дуля Сергій Семенович	рядовий	—	—	безвісти зниклий	1941–1943 рр.
Дурас Кирило Іванович	—	—	—	—	—
Дурас Олексій Іванович	—	—	—	—	—
Калиш Григорій Іванович	рядовий	стрілець	8-а стрілецька дивізія	безвісти зниклий	09.04.1944 р., біля с. Білявого, Бучацький р-н, Тернопільська обл.
Калиш Іван Тимофійович	—	—	—	—	—
Калиш Максим Архипович	рядовий	стрілець	—	полонений	шталаг VIII К (326)

Прізвище, ім'я та по батькові	Звання	Військова спеціальність	Останнє місце служби	Причина зняття з військового обліку	Дата й місце загибелі/поховання
Калиш Микола Максимович	—	—	—	—	—
Капітан Олексій Андрійович	мол. сержант	командир стрілецького відділення	169-а стрілецька дивізія	помер від поранень	16.01.1945 р., похований у Варшавському воєводстві, Польща
Карел Іван Іванович	—	—	—	—	—
Карел Іван Сергійович	—	—	—	—	—
Карел Павло Іванович	рядовий	стрілець	112-а стрілецька дивізія	убитий	18.11.1943 р., похований у с. Ушомірі, Коростенський р-н, Житомирська обл.
Карел Петро Федорович	рядовий	—	112-а стрілецька дивізія	убитий	07.12.1943 р., похований у дворі школи в с. Холосному, Коростенський р-н, Житомирська обл.
Кича Гаврило Іванович	рядовий	—	штаб 246-ї стрілецької дивізії	безвісти зниклий	березень 1944 р.
Кича Петро Іванович	рядовий	стрілець	15-а стрілецька дивізія	убитий	20.03.1945 р.
Коблюк Іван Тимофійович	ст. сержант	командир відділення	62-а стрілецька дивізія	убитий	15.08.1943 р., похований у с. Потаповому, Смоленська обл., Росія
Коблюк Микола Іванович	—	—	—	—	—

Продовження табл. 8

Прізвище, ім'я та по батькові	Звання	Військова спеціальність	Останнє місце служби	Причина зняття з військового обліку	Дата й місце загибелі/поховання
Коблюк Микола Тимофійович	ст. сержант	командир відділення	286-а стрілецька дивізія	убитий	08.03.1943 р., похований у с. Михалевому, Ленінградська обл., Росія
Кравченко Михайло Микитович	—	—	—	—	—
Кремень Інат Григорович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	травень 1943 р.
Кремень Яків Григорович	—	—	—	безвісти зниклий	—
Крупеня Іван Зіновійович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	листопад 1943 р.
Крупеня Микола Іванович	рядовий	стрілець	250-а стрілецька дивізія	убитий	04.02.1945 р., похований у пос. Кессен, Східна Пруссія, Німеччина
Крупеня Микола Микитович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	вересень 1944 р.
Куземка Василь Якимович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	травень 1944 р.
Логвиненко Василь Миронович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	вересень 1941 р.
Матвєєв Федір Матвійович	—	—	—	безвісти зниклий	—
Мицай Андрій Васильович	—	—	—	—	—
Мицай Андрій Михайлович	—	—	—	—	—

Прізвище, ім'я та по батькові	Звання	Військова спеціальність	Останнє місце служби	Причина зняття з військового обліку	Дата й місце загибелі/поховання
Мицай Василь Єфремович	рядовий	стрілець	86-е відділення будівельної бригади	убитий	07.06.1942 р., похований біля м. Ленінграда, Росія
Мицай Василь Мойсейович	рядовий	радист	ПЗФ ОТ 79 прикордонний полк	безвісти зниклий	25–27.05.1942 р.
Мицай Василь Пантелеймонович	сержант	командир відділення	—	безвісти зниклий	грудень 1943 р.
Мицай Григорій Сергійович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	грудень 1941 р.
Мицай Григорій Тимофійович	—	—	—	—	—
Мицай Іван Сергійович	—	—	—	безвісти зниклий	—
Мицай Михайло Єфремович	—	—	—	—	—
Мицай Михайло Софронович	рядовий	мотоцикліст	ПЗФ ОВТ 28-й мото-стрілковий полк військ НКВС	дезертирував	19.10.1941 р.
Мицай Пилип Андрійович	—	—	—	—	—
Мицай Тимофій Сергійович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	грудень 1941 р.
Мицай Феодосій Остапович	рядовий	стрілець	п/п 11706	поранений 18.04.1945 р.	помер від ран 19.04.1945 р., похований у с. Штабельниці, братська могила № 10, Німеччина

Прізвище, ім'я та по батькові	Звання	Військова спеціальність	Останнє місце служби	Причина зняття з військового обліку	Дата й місце загибелі/поховання
Наконечний Григорій Васильович	рядовий	машиніст	4-й залізничний батальйон	помер від хвороби (туберкульоз)	22.07.1945 р.
Наконечний Іван Павлович	рядовий	стрілець	565-й артилерійський полк	безвісти зниклий	травень 1943 р.
Наконечний Іван Пилипович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	червень 1944 р.
Осипенко Дмитро Іванович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	листопад 1943 р.
Петров Павло Опанасович	мол. лейтенант	командир стрілецького взводу	112-а стрілецька дивізія	убитий	17.11.1943 р., похований у с. Ушомирі, Коростенський р-н, Житомирська обл.
Плавко Григорій Петрович	—	—	—	безвісти зниклий	—
Плавко Олексій Іванович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	листопад 1942 р.
Подобрій Андрій Макарович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	липень 1942 р., помер у полоні 01.02.1943 р.
Подобрій Антон Опанасович	рядовий	шофер	171-а стрілецька дивізія	помер від поранень	06.09.1943 р., похований у с. Князевому, Волховський р-н, Ленінградська обл., Росія
Подобрій Василь Михайлович	рядовий	стрілець	112-а стрілецька дивізія	безвісти зниклий	09.10.1944 р.

Прізвище, ім'я та по батькові	Звання	Військова спеціальність	Останнє місце служби	Причина зняття з військового обліку	Дата й місце загибелі/поховання
Подобрій Василь Юхимович	—	—	—	—	—
Подобрій Іван Ілліч	рядовий	стрілець	138-а танкова бригада	безвісти зниклий	серпень 1942 р.
Подобрій Іван Климович	—	—	—	—	—
Подобрій Микола Климович	—	—	—	—	—
Подобрій Павло Єгорович	—	—	—	—	—
Подобрій Федір Климович	рядовий	стрілець	211-а стрілецька дивізія	убитий	17.11.1943 р., похований у с. Водотії, Брусилівський р-н, Житомирська обл.
Пурига Іван Михайлович	—	—	—	безвісти зниклий	—
Пурига Яків Михайлович	рядовий	—	—	безвісти зниклий	березень 1944 р.
Рижій Микита Андрійович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	листопад 1943 р.
Сомок Василь Іванович 1902 р. н.	рядовий	стрілець	38-а армія 360 СП	помер від поранень	08.11.1943 р., похований у с. Невеликих Дубочках, Київський р-н, Київська обл.
Сомок Василь Іванович 1922 р. н.	—	—	—	—	—
Сомок Іван Федорович	ефрейтор	розвідник	40-а армія, Воронезький фронт, 1109 ПАБ РГК	безвісти зниклий	28.06.1942 р., с. Расховець, Курська обл., Росія

Прізвище, ім'я та по батькові	Звання	Військова спеціальність	Останнє місце служби	Причина зняття з військового обліку	Дата й місце загибелі/поховання
Сомок Михайло Васильович	гвардії рядовий	старший телефоніст	10-й гвардійський артилерійський полк РГК	безвісти зниклий	02.07.1942 р.
Сомок Михайло Миколайович	—	—	—	—	—
Сомок Михайло Михайлович	старшина	старшина	120-й винищувальний протитанковий артилерійський полк	поранений у груди 13.02.1945 р.	помер 15.02.1945 р., похований у м. Інстербурзі, Східна Пруссія, Німеччина
Сомок Мойсій Миколайович	рядовий	заст. навідника 1-ї гармати	120-й винищувальний протитанковий артилерійський полк	убитий	червень 1943 р., похований у с. Гамоновому, Орловська обл., Росія
Сомок Олексій Дорофейович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	грудень 1943 р.
Сомок Павло Якович	—	—	—	—	—
Сомок Парфен Миколайович	—	—	—	—	—
Сомок Петро Дорофейович	—	—	—	—	—
Сомок Петро Максимович	рядовий	стрілець	112-а стрілецька дивізія	убитий	13.10.1943 р., похований у с. Ясногородці, Димерський р-н, Київська обл.
Сомок Петро Якович	рядовий	стрілець	штаб 246-ї стрілецької дивізії	помер від поранень	08.09.1944 р., похований у м. Цешині, Польща

Прізвище, ім'я та по батькові	Звання	Військова спеціальність	Останнє місце служби	Причина зняття з військового обліку	Дата й місце загибелі/поховання
Сомок Федір Степанович	рядовий	стрілець	20-а стрілецька дивізія, 60-й гвардійський стрілецький полк	убитий	02.03.1944 р., похований у братській могилі № 1, хутір Мір'їнський, Криворізький р-н, Дніпропетровська обл.
Сорока Аким Павлович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	жовтень 1943 р.
Ступак Михайло Павлович	рядовий	стрілець	148-а стрілецька дивізія	безвісти зниклий	грудень 1943 р.
Сухovej Василь Олексійович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	лютий 1943 р.
Сухovej Григорій Тимофійович	рядовий	стрілець	48 ОМ СБ	убитий	02.12.1942 р., похований на хуторі Лубановому, Оранієнбаумський р-н, Ленінградська обл., Росія
Сухovej Михайло Олексійович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	січень 1945 р.
Сухovej Федір Андрійович	рядовий	стрілець	211-а стрілецька дивізія	убитий	24.11.1943 р., похований у с. Карабачині, Брусилівський р-н, Житомирська обл.
Терещенко Іван Антонович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	грудень 1943 р.
Тищенко Андрій Іванович	рядовий	стрілець	112-а стрілецька дивізія	убитий	18.11.1943 р., похований у с. Ушомірі, Коростенський р-н, Житомирська обл.

Прізвище, ім'я та по батькові	Звання	Військова спеціальність	Останнє місце служби	Причина зняття з військового обліку	Дата й місце загибелі/поховання
Тищенко Іван Павлович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	жовтень 1943 р.
Тищенко Микола Олексійович	сержант	командир відділення стрілецької роти	391-й стрілецький полк Рєжицької дивізії	убитий	03.09.1944 р., похований у Латвії
Тищенко Микола Сивович	—	—	—	—	—
Тищенко Михайло Іванович	рядовий	радист 4-ї батареї	196-й гвардійський артилерійський полк	убитий	06.01.1944 р., похований у с. Трепівці, Єлисаветградський р-н, Кіровоградська обл.
Тищенко Михайло Павлович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	листопад 1944 р.
Тищенко Олексій Федорович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	серпень 1941 р.
Тищенко Павло Романович	мол. сержант	командир відділення	354-а стрілецька дивізія, 1203-я стрілецька дивізія	убитий	27.08.1943 р., похований у с. Лукінках, Орловська обл., Росія
Тищенко Петро Васильович	рядовий	стрілець	112-а стрілецька дивізія	убитий	02.11.1943 р., похований у с. Толокуні, Димерський р-н, Київська обл.
Тищенко Петро Іванович	рядовий	стрілець	—	дезертирував	23.11.1944 р.

Прізвище, ім'я та по батькові	Звання	Військова спеціальність	Останнє місце служби	Причина зняття з військового обліку	Дата й місце загибелі/поховання
Тищенко Пилип Васильович	рядовий	стрілець	44-а гвардійська стрілецька дивізія	убитий	25.11.1943 р., похований у Полоцькій обл., Білорусь
Ткаченко Григорій Васильович	—	—	—	—	—
Ткаченко Федір Дем'янович	—	—	—	—	—
Ткаченко Феодосій Васильович	—	—	—	—	—
Устимко Борис Іванович	рядовий	автомеханік	2-а гвардійська танкова армія 481 ПТАП	помер від поранень	13.03.1945 р., похований у м. Арнесвальді, Німеччина
Устимко Олексій Григорович	—	—	—	—	—
Халеса Михайло Денисович	—	—	—	—	—
Холод'юн Іван Олексійович	рядовий	стрілець	—	безвісти зниклий	грудень 1943 р.
Цап Іван Васильович	—	—	—	—	—
Ярошенко Тимофій Степанович	—	—	—	—	—

(За матеріалами сайту <http://www.obd-memorial.ru>)

Трагічність і жорстокість війни вражає не тільки через колосальні людські втрати, а й через особисті долі людей. Вивчаючи бойовий шлях і долі загиблих на фронті односельців, я помітив одну цікаву, хоча й трагічну деталь. Пов'язано це з бойовим шляхом 112-ї стрілецької дивізії. Перший раз вона була сформована в 1939 р. у Пермській області (Росія). У середині липня 1941 р. дивізія потра-

пила в оточення неподалік м. Невеля. 19 липня залишки дивізії прорвали оточення. У серпні дивізія була доукомплектована (по суті, сформована наново). У жовтні 1941 р. усіх її бійців у складі 20-ї армії, було знищено в оточенні під Вязьмою і 10 жовтня 1941 р. дивізію розформували. 112-а стрілецька дивізія другого формування веде свою історію від 445-ї стрілецької дивізії, яка почала формуватися наприкінці 1941 р. в Новосибірську (Росія). До цього військового підрозділу з військкомату м. Томська (Західний Сибір, Росія) було призвано молодшого лейтенанта Павла Опанасовича Петрова, який народився в 1920 р. у с. Любитовому Конотопського району Сумської області. Не знаю, за яких обставин його родина опинилася в Сибіру, але припускаю, що переселення її відбулося в роки колективізації й розкуркулення. 18 лютого 1942 р. 445-а стрілецька дивізія була переформована в 112-у стрілецьку. Дивізії передали врятований бойовий стяг Пермської 112-ї стрілецької дивізії першого формування та її військовий номер. Бойове хрещення сибіряки пройшли в оборонних боях на Дону, потім воювали під Сталінградом, на Мамаєвому кургані. Після Сталінградської битви дивізію перевели в резерв Ставки Верховного головнокомандувача, а потім вона ввійшла до складу Центрального фронту, 1-го Українського фронту. З визволенням Лівобережної України дивізію було доукомплектовано мобілізованими з раніше окупованих територій українцями, переважно це були вихідці із Сумщини. Так, до 112-ї стрілецької дивізії потрапили наші односельці — Андрій Іванович і Петро Васильович Тищенко, Петро Федорович і Павло Іванович Карели, Петро Максимович Сомок та Василь Михайлович Подобрій.

Отже, в одному бойовому з'єднанні опинилися молодший офіцер, виходець із Любитового, але житель Томська — Павло Петров і рядові бійці, колишні його односельці. Цілком імовірно, що офіцер і рядові любитовці не перетиналися, не здогадувалися, що вони земляки, але, на жаль, усіх їх поєднала смерть. Під час боїв за Димерський район Київської області загинули Петро Максимо-

вич Сомок (13.10.1943 р.) і Петро Васильович Тищенко (02.11.1943 р.); у запеклих боях за Коростень і Коростенщину 17 листопада 1943 р. загинув молодший лейтенант Павло Опанасович Петров, 18 листопада його та ще двох уродженців с. Любитового — Андрія Івановича Тищенка й Павла Івановича Карела — разом з іншими захисниками Вітчизни було поховано в братській могилі с. Ушомирі Коростенського району. У боях за Коростенщину 7 грудня 1943 р. загинув Петро Федорович Карел. 112-а Коростенська Червонопрапорна орденів Суворова й Кутузова стрілецька дивізія закінчила свій бойовий шлях у Німеччині під м. Бреслау в складі 6-ї армії 1-го Українського фронту, але до переможного кінця разом із нею так і не дійшов ще один наш земляк — Василь Михайлович Подобрій. Він загинув 9 жовтня 1944 р. в боях за визволення Західної України.

Чотири наші земляки, звільнивши в складі 211-ї Чернігівської Червонопрапорної ордену Суворова стрілецької дивізії значні території Чернігівщини й форсувавши Дніпро, загинули в листопаді 1943 р. у боях за Брусилівський район Житомирської області: Іван Миколайович Артюх, Іван Васильович Дмитренко, Федір Климович Подобрій, Федір Андрійович Суховей.

Обидва сини мого діда Мусія — Григорій (мій батько) та Іван — пішли на фронт у 1941 р. Іван пройшов усю війну, служив у автобатальйоні, воював під Ленінградом, залишився неушкодженим. Менше пощастило Григорію. Він був призваний до армії в травні 1941 р., пройшов тренувально-навчальні табори на Донбасі (якщо не помиляюся, у районі м. Слов'янська), а в червні 1941 р. його підрозділ відправили на фронт. В одному з боїв він був тяжко поранений у руку. Це трапилося 23 липня 1941 р. в районі села Лук Таращанського району Київської області. Пригадую, як батько розповідав, що їх військову частину вивели на бурякове поле й дали команду окопатися. Вони ще нічого не встигли зробити, як їх почали обстрілювати з артилерії, а потім пішли танки. Утрати були величезні: у його

роті живими залишилося дуже мало бійців. Лікували батька у військовому шпиталі в Баку. Йому хотіли ампутувати руку, але молода лікарка порадила не погоджуватися на операцію. Пізніше, як інваліда II групи, його евакуювали до Узбекистану, де він працював на хлібозаводі в м. Катакургані. З Узбекистану батько допомагав діду Мусію, тоді працював на відбудові донецьких шахт. Його кошти й передачі продуктів із Любитового допомогли діду Мусію вижити. За бій, у якому батька було поранено, його нагородили медаллю «За відвагу». Після звільнення території України від гітлерівців батько повернувся до рідного села.

Батько вже згадуваного мого родича Федора Олександровича Артюха також розпочав військову службу під Ленінградом. Він отримав спеціальність сапера-мінера та дійшов аж до Берліна. За бойові заслуги його нагородили іменним пістолетом, двома орденами «Слава» і трьома медалями.

Звісно, варто було б згадати про всіх, хто воював, хто не повернувся з тієї страшної війни, однак це вже завдання кожної окремої родини — берегти пам'ять про своїх предків, вивчати й передавати з покоління в покоління історію свого роду та у святий День Перемоги згадувати тих, «хто живіт свій поклав за Батьківщину та друзів своїх», бо ця смерть є найпочеснішою і пам'ять про них має зберігатися в наших серцях.

У центрі с. Любитового на честь загиблих фронтовиків встановлено пам'ятний обеліск, за яким любитовці доглядають, ушановують пам'ять. На жаль, на ньому викарбовано не всі прізвища тих, хто віддав своє життя в ім'я перемоги над ворогом — багатьох солдатів, а надто загиблих у 1941–1942 рр. несправедливо вважали дезертирами. Деякі імена й долі наших односельців-фронтовиків повертаються із забуття через 70 років після тієї важкої й надзвичайно важливої перемоги.

Майже всі наші сусідки були вдовами — тітка Мотря Терещенко, Марія (по-вуличному Машка) Наконечна, Єфросинія (по-вуличному Фонька) Карел. Ще один наш сусід — Олексій Наконечний — утратив на війні ногу.

З дитинства пам'ятаю, що якогось особливого вшанування фронтовиків не було. Тривалий час така ситуація була по всій країні. Лише з приходом до керівництва в СРСР Л. Брежнєва розпочалося активне й гучне вшанування фронтовиків. Десь із 20-ї річниці Перемоги цим людям почали приділяти більше уваги.

Упевнений, що подвиг наших земляків збережеться в пам'яті прийдешніх поколінь. І не тільки завдяки обеліскам у селах, активній позиції керівників сільрад, а й зусиллям кожної родини.

Дорогі земляки! Не дайте часу знищити ваші сімейні фронтові фото, бережіть пам'ять про свій рід і предків, скористайтеся сучасними технічними можливостями, аби навіки закріпити в пам'яті ті жорстокі й трагічні роки, імена ваших рідних і близьких! Не піддавайтеся спокусі тих, хто використовує спільні для російського й українського народів героїчні й трагічні події для фактичної боротьби проти української держави й утягнення її в різноманітні союзи, що може призвести до втрати незалежності. Пам'ять про війну намагаються використати проти інтеграції України до Європи, що є контрпродуктивним не тільки для нашого народу, а й суперечить глибинним інтересам Росії, успішне майбутнє якої важко уявити без плідного й цивілізованого співробітництва з Європою.

Вічна слава й вічна пам'ять героям-односельцям, які віддали своє життя у війні з найлютішим ворогом людства у ХХ ст. — гітлерівським фашизмом заради миру на нашій українській землі.

Післявоєнний період: 1945–1953 рр.

У цей період наше село поступово повертається до мирного життя. З війни приходили односельці. В одній з урядових телеграм, отриманих Любитовською сільрадою, зазначалося: «При масовому прибутті демобілізованих, організувати проведення зборів, мітингів, на яких пояснювати й популяризувати турботу партії й уряду про демобілізованих воїнів Червоної армії, поєднуючи це із

завданнями мирного будівництва й відбудови народного господарства».

Матеріальна підтримка демобілізованих, забезпечення їх робочими місцями повністю покладалися на органи місцевої влади. У випадку нашого села — на сільраду й колгосп «Українець».

Післявоєнні роки для любитовців, як і для всіх громадян УРСР, були не менш складними, ніж попередні. Пріоритетом була відбудова важкої промисловості, енергетики, транспортних шляхів. Колгоспи, як і в 1930-і роки, мали стати «донорами» відбудови промисловості та «інтернаціональної допомоги країнам соціалістичного табору».

Федір Олександрович Артюх у переданих мені спогадах написав: «У 1946 році я пішов у перший клас Любитовської семирічної школи. І тут почався голодний рік. Усім односельцям було дуже важко прожити. У нашій родині було шестеро людей, ми також голодували. Ми з братом збирали в полі колоски й гнилу картоплю, а мати додавала насіння кінського щавлю й пекла млинці. Усе це ми пережили».

Цікавою і маловідомою сторінкою в післявоєнній історії є діяльність груп Української повстанської армії (УПА) та оунівського підпілля (ОУН). Основною метою їх діяльності було поширення серед місцевого населення національних ідей, підготовка його до національної революції, що мала увінчатися відновленням української державності. Для реалізації цього завдання наприкінці 1940-х років під проводом ОУН було розроблено спеціальний план «Орлик», згідно з яким на схід і південь України переводилися кадри організації для розгортання тут пропагандистської діяльності. Осередки націоналістичного руху проіснували на цих землях до початку 1950-х років, окремі осередки протрималися навіть до 1956 р.

З поверненням радянської влади діяльність націоналістичного підпілля не припинилася. Наразі існують дані про боротьбу УПА на території Глухівщини, Кролевеччини, Недригайлівщини, Путивльщини, Роменщини, Шалигін-

щини. Участь у боївках УПА брали прибулі й місцеві мешканці. У деяких місцевостях боротьба тривала до 1948 р.

З документів Сумського обласного управління НКВС відомо, що на боротьбу з УПА було кинуте значні сили каральних органів і партійного активу. Тільки в травні 1944 р. було проведено 60 «прочісувань» у населених пунктах і в лісових масивах площею 58 км², завербовано 677 агентів серед місцевого населення, а в червні з тією ж метою було організовано 18 оперативних бойових груп із числа комуністів, комсомольців і колишніх партизанів. У доповідній записці на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного за жовтень 1944 р. ішлося про те, що «уся агентурна сітка, як по відділу боротьби з бандитизмом, так і по районах області була скерована виключно на викриття контрреволюційного націоналістичного підпілля». Водночас наголошувалося на обов'язковому виявленні «дезертирського й бандитського елементу», як бази повстанського руху. У секретних донесеннях Конотопського міського відділу МГБ Конотопському райкому КП(б)У за березень 1948 р. повідомлялося, що «на території Конотопського й Кролевецького районів довгий час діяла терористична банда УПА. Осередком цієї банди було с. Озаричі, адже в Озаричах проживали й переховувалися керівники банди, брати Лузани». З іншого документа відомо, що Олександр та Іван Лузани в березні 1948 р. на чолі свого загону здійснювали напади на партійні й радянські установи, розташовані в Конотопському та Кролевецькому районах Сумської області, Коропському районі Чернігівської області. «Під час нападів на такі культурні об'єкти, як клуби та ленкутки, приміщення колгоспів і сільрад, знищували портрети керівників партії та радянського уряду, революційні плакати...» В іншому повідомленні говориться про те, що в с. Попівці Конотопського району діяла боївка УПА під керівництвом братів Супрунів — Тимофія й Григорія.

У ніч на 15 серпня 1947 р. двоє озброєних автоматами учасників УПА здійснили напад на контору колгоспу с. Ленінського Кролевецького району. Сторожам вони заяви-

ли: «Ми не бандити, а люди, котрі борються за самостійну Україну. Ми колгоспників не грабуємо, а беремо тільки в колгоспу, бо все одно всі продукти будуть вивезені комуністами, а колгоспникам нічого не залишиться».

Отже, спираючись на ці та деякі інші документи, можна стверджувати, що впродовж 1947–1948 рр. на теренах сіл Попівки, Бочок, Озаричів, Тулушки, Ленінського, Козацького, Любитового велася, по суті, партизанська боротьба під ідеологічними гаслами ОУН та УПА.

З метою посилення концентрації виробництва в колгоспному секторі, подолання значних труднощів у використанні нової сільськогосподарської техніки, радянське партійно-державне керівництво проводило політику укрупнення сільськогосподарського виробництва за рахунок об'єднання кількох господарств в одне (постанова ЦК КПРС від 30 травня 1950 р. «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі»). На початку 1950 р. на один колгосп в Україні в середньому припадало 157 дворів колгоспників із загальною площею 1229 га, з них орної землі — 843 га. При цьому не зважали на те, що в організації господарства на селі доводилося мати справу зі сформованою структурою поселень, найхарактернішою ознакою яких була значна територіальна віддаленість окремих населених пунктів. За відсутності транспортного сполучення між ними, поганого стану сільських доріг і значно нижчій, ніж у містах, густоті населення укрупнення колгоспів могло створити додаткові серйозні проблеми.

В Україні перед початком кампанії укрупнення колгоспів налічувалося 33 653 господарства, з них у східних областях — 26 401 колгосп і в західних — 7252 колгоспи.

У червні–серпні 1950 р. пройшла перша хвиля укрупнень. Політика укрупнення колгоспів у той час здебільшого негативно позначилася на житті селян. Збільшені колгоспи, як правило, не мали навіть потрібних клубних чи інших приміщень, у яких можна було б провести загальні збори колгоспників. У деяких випадках було закрито шко-

ли, клуби, бібліотеки й інші культпросвітні установи. До населених пунктів, де раніше був «дрібний» колгосп, який згодом перетворився на бригаду, перестали привозити кінофільми, газети, журнали.

Навіть добре налагоджена культурно-освітня робота в центральній садибі не могла задовольнити мешканців сіл, адже бригади укрупнених колгоспів були зазвичай розташовані на значній відстані від центру. Через це особливо потерпали школярі, які мусили в негоду долати по бездоріжжю великі відстані. Незручно було й колгоспникам бригадних сіл добиратися до центральної садиби колгоспу, щоб виписати підводу абощо для власних потреб. На розв'язання таких проблем зазвичай марнувався робочий день, а іноді й кілька днів.

На папері в рапортних реляціях уся кампанія укрупнення збіглася з гучним славленням «своєчасного бачення закономірностей розвитку соціалістичного сільського господарства». Та невдовзі, як це вже бувало за таких масових реорганізацій, стало очевидним, що в процесі укрупнення виявилися неабиякі «перегини». Часто-густо колгоспи стали некерованими. Така ситуація спонукала владу вдатися до розукрупнення завеликих і некерованих господарств. Лише протягом 1951–1953 рр. у ряді областей на підставі вивчення досвіду укрупнення колгоспів і скарг колгоспників щодо господарської доцільності здійсненого об'єднання, було проведено розукрупнення частини колгоспів. Зокрема, в Київській області було розукрупнено 72 колгоспи, Вінницькій — 32, Житомирській — 10, Сумській — 11 колгоспів.

Цього разу колгосп «Українець» не підпав під укрупнення, бо за розміром земельного фонду належав до колгоспів середнього чи достатнього розміру. У с. Любитовому було майже 1080 жителів і 308 дворів. За любитовським колгоспом «Українець» було закріплено майже 2100 га землі. І це врятувало наших односельців, життя нашого села від негативних наслідків непродуманої політики в аграрному секторі.

Негативні наслідки радянської політики на селі наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років оминули Любитове, і село розвивалося без реформаторських потрясінь, сподіваючись на власну чесну працю та щедру землю.

Найбільшою проблемою для українського села повоєнного періоду була нестача робочих рук. Серед демобілізованих було багато покалічених людей. Вони не могли працювати на повну силу. Основними ударниками праці мали стати жінки й підлітки. У колгоспі «Українець» на початок 1950 р. працювало до 500 осіб (майже 300 працівників — жінки й дівчата). Робота в колгоспі для наших односельців зазвичай починалася в 16 років, проте багато хто йшов на підробітки чи допомагав батькам із 12–14 років або й раніше.

У післявоєнний період збільшилася площа орних земель колгоспу, у декілька разів виросло поголів'я худоби. Якщо в довоєнний період колгоспної худоби було в межах сотні, то на 1954 р. колгосп «Українець» утримував: 375 голів великої рогатої худоби (у т. ч. корови, бугаї, бички, телиці); 225 свиней, 285 кіз та овець; 900 одиниць птиці; 74 коня; 11 бджолиних сімей.

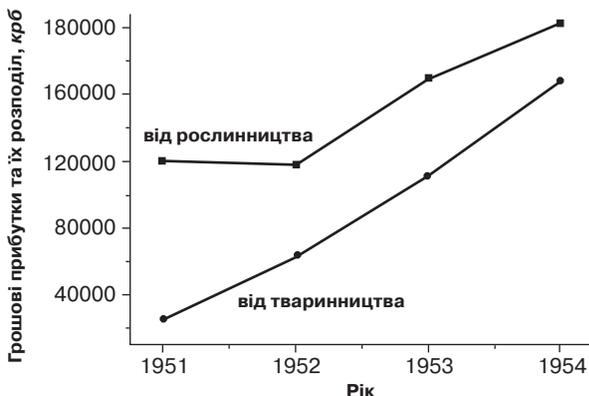
Досить велике, як на той час, господарство обслуговувалося без жодних технічних засобів. За спогадами односельців-колгоспників, усі будівельні роботи здійснювалися власними силами, бо спеціальних будівельних бригад на той час ще не було. У ролі будівельників виступали скотарі, пастухи, зоотехніки, конюхи.

Не мав колгосп і механічних транспортних засобів. На балансі був лише один вантажний автомобіль. Машинотракторні станції (МТС), які мали обслуговувати сільськогосподарською технікою колгоспи, не завжди справлялися зі своїми функціями. Кадрові проблеми, нестача техніки, постійні поломки не давали змоги полегшити й оптимізувати працю на землі. Земля оброблялася тягловою худобою. Так, у Любитовому було 37 кінних плугів, 3 сівалки, 3 окупники, 9 сінокосарок.

Уся худоба розміщувалася в збудованих наприкінці 1953 р. стайнях, 3 корівниках, 2 свинарниках, 2 пташарнях.

Продукти рослинництва зберігалися в 7 зерносховищах, 14 клунях.

Незважаючи на порівняно слабку механізовану складову колгоспу «Українець», його господарські прибутки зростали. Про це красномовно свідчить наведений нижче графік.

Графік зростання прибутків колгоспу «Українець» у післявоєнні роки

Доходи від рослинництва й тваринництва були приблизно рівними. Разом з тим натуральна, проте низька, оплата праці не давала можливості покращити добробут селян. До того ж перерозподіл коштів в економіці УРСР постійно був не на користь її аграрного сектора. За 1946–1953 рр. в аграрній сфері було вироблено 298 млрд крб національного доходу, а використано лише 193 млрд (64,8 %), решту спрямували в інші сфери економіки.

Селяни були невдоволені майже кріпацькою залежністю від колгоспу, відсутністю будь-яких можливостей для соціальної мобільності. З 1932 р. в країні діяла постанова ЦВК і Раднаркому СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів», а також «Положення про паспорти». Відповідно до цих документів усі громадяни Союзу РСР у віці від 16 років, які постійно проживали в містах, робітничих селищах, працювали на транспорті, у радгоспах і на новобудовах, зобов'язані

були мати паспорти. Жителі сільської місцевості, крім працівників радгоспів, паспортів не отримували, облік населення вівся за поселенськими списками. Відтоді селяни були позбавлені права мешкати поза межами свого села й вільно пересуватися. Навідуючи своїх рідних або знайомих у містах, райцентрах і селищах міського типу своєї області, вони могли проживати там без прописки «не більше 5 діб». Самовільне залишення села колгоспниками жорстоко каралося, а «законне» було обставлене безліччю бюрократичних перепон, що практично його унеможлилювали.

Такий стан особливо дошкуляв сільській молоді. За чинним у післявоєнний період «Примірним статутом сільгоспартілі» членство в колгоспі мало оформлятися поданням заяви з подальшим рішенням про прийом на загальних зборах членів артiлі. На практиці цього правила не дотримувалися щодо дітей колгоспників, яких після досягненні ними 16-річного віку правління колгоспу механічно заносило до списків колгоспників без їхньої згоди й заяви. Виходило так, що сільські хлопці й дівчата не були господарями своєї долі, не могли за власним бажанням отримати паспорт і вільно виїхати до міста на роботу, бо з досягненням повноліття автоматично ставали колгоспниками. Батькам доводилося вдаватися до різного роду хитрощів, щоб діти мали змогу виїхати із села. Майже єдиним виходом був вступ до того чи іншого навчального закладу в місті. І тоді відкривалася перспектива отримати паспорт і вільно пересуватися по країні.

Через таке несправедливе правове становище селяни почувалися вигнанцями в рідній країні. І жити під таким психологічним пресом належало не тільки батькам, а й їхнім дітям.

Важким було життя селян України в повоєнний період. І визначалося воно передусім низьким рівнем оплати праці в колгоспах.

За символічну «паличку в записнику» (трудодень) селяни змушені були тяжко працювати з дня в день протягом усього свого життя.

Низький рівень оплати праці в колгоспах змушував селян значну частину свого часу працювати в особистому господарстві, яке було їх основним годувальником. Якщо взяти дохід (грошовий і продуктивний) сільської родини за 100 %, то робота в колгоспі давала українському селянинові 5 % грошових доходів, 35 % зернових, 1 % м'яса й сала, 0,5 % молочної продукції. Відповідно до чинного законодавства кожен двір наділявся присадибною ділянкою землі, розміри якої варіювалися від 0,25 до 1 га. Селянський двір обкладався державним натуральним податком у формі обов'язкових поставок зерна, м'яса, молока, яєць, картоплі й інших продуктів.

Середньорічна норма поставок для колгоспного двору після війни становила: м'яса — 40 кг, яєць — 50–100 штук, молока — 280–300 л. Недоїмки за поставки, як правило, не списувалися, а переходили на наступний рік, нерідко суди накладали за них штрафи чи описували селянське майно. Вилучення в селян недоїмок за поставки здійснювалось уповноваженими міністерства заготівель «у беззаперечному порядку», тобто негласно, без суду й публічного розгляду. За продукцію, що здавалася державі, виплачували, як уже зазначалося, символічну ціну. Оподаткування кожного дерева, кожного куща на присадибній ділянці колгоспника часто змушувало його вирубувати дерева й ягідні кущі.

За таких умов для селян практично недоступною була більшість промислових товарів. Їх ціни не відповідали доходам колгоспників. До 1947 р. чоловічий костюм в Україні коштував у середньому 300 крб, гумове взуття — 43–45 крб, баян — 1425 крб, акордеон — 2810 крб, швейна машинка — від 650 крб (з ручним приводом) до 1300 крб (з ножним приводом), велосипед «Рига» — майже 650 крб, фотоапарат «ФЕД» — 1100 крб.

Отже, для селянської сім'ї придбати швейну машинку чи велосипед, а тим паче фотоапарат чи акордеон, було не досяжною мрією. Я пам'ятаю, як односельці купували один велосипед на двох-трьох.

У складних умовах гострої нестачі будівельних матеріалів, коштів і кваліфікованої робочої сили колгоспники

самотужки, без державної підтримки, зводили оселі. На допомогу їм приходили, як правило, односельці й родичі. У селах залишалася доволі міцною традиція взаємодопомоги. Тож хати, як і громадські споруди, будували всім селом, тобто «миром».

Новоспоруджене сільське помешкання не було кращим за довоєнне. Як правило, це було примітивне тимчасове житло — звичайні однокімнатні мазанки під стріхою з маленькими вузькими вікнами й глиняною долівкою. Корисна площа такого житла на всю сім'ю, а сім'ї були великими, становила 18–22 м. Однак селяни були раді й такому житлу.

Незважаючи на всі труднощі післявоєнних років, життя в селі тривало: народжували дітей, будували нові хати, ремонтували старі, зводили нові колгоспні будівлі, об'єкти інфраструктури села. Щороку місцева сільрада вшановувала фронтовиків. Про це свідчить архівний документ про план організації урочистостей у Любитовому на честь другої річниці визволення Сумщини від гітлерівців (табл. 9).

Таблиця 9

План підготовки до проведення заходів щодо святкування 2-ї річниці визволення Сумської області від фашистських загарбників по Любитовському сільвиконкому

Зміст роботи	Кому доручено	Термін виконання
1. Розгорнути соціалістичне змагання на відзначення Перемоги. Провести колгоспні збори, на яких взяти конкретні зобов'язання з виконання хлібоздачі та проведення осіннього сіву	Голові колгоспу	29.08
2. Підготувати художню частину	Зав. школою	до 2.09
3. Організувати збір подарунків для сиріт, батьки яких загинули на фронтах Другої світової війни	Голові сільвиконкому	до 31.08
4. Провести урочисті збори, присвячені роковинам звільнення Сумщини від фашистських загарбників	Голові колгоспу Голові сільвиконкому	1.09 (вечір)

Зміст роботи	Кому доручено	Термін виконання
5. Підвести підсумки соцзмагань. Відзначити кращі бригади, ланки, окремих колгоспників. Провести мітинг	Голові сільви-конкому	2.09
6. Провести в школі дитячий ранок	Зав. школою	2.09

(За матеріалами Державного архіву Сумської області, ф. Р-4632, оп. 2, стр. 2)

Отже, тяжкі трудові будні любитовці поєднували з організацією свят, турботою про односельців, пошануванням фронтовиків, організацією художньої самодіяльності в селі й залученням до неї сільської молоді.

Село Любитове в 1960–1980-х роках. Мій батько — Григорій Кремень — голова колгоспу «Українець»

Початок 1950-х — перша половина 1960-х років — період «хрущовської відлиги», позначений в УРСР, як і загалом у СРСР, процесами десталінізації та лібералізації суспільно-політичного життя, а в соціально-економічному плані — низкою важливих, хоча й половинчастих економічних реформ. Цей період характеризувався постійним і напруженим пошуком нових, ефективніших методів керівництва колгоспами й сільським господарством загалом. Це був час великих надій і сподівань, що обіцяне краще життя ось-ось настане. Тоді часто цитували слова тогочасного радянського лідера М. Хрущова: «Нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі!»

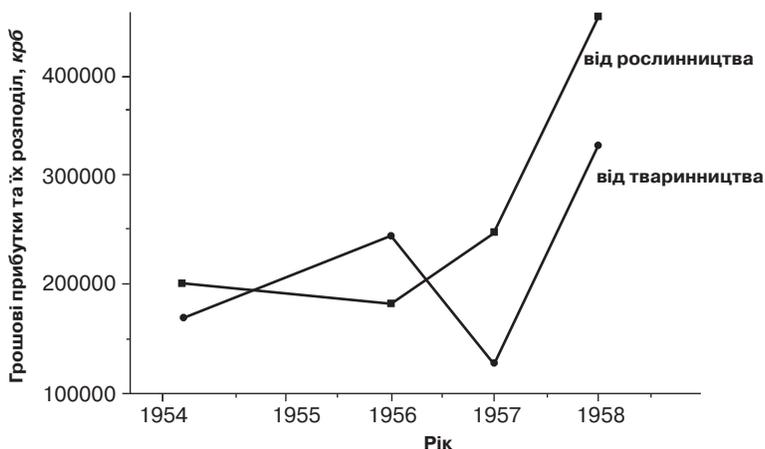
Однак непросте становище в сільському господарстві СРСР і в забезпеченні населення продовольством на початку 1950-х років було наслідком не тільки війни, а й адміністративно-командної системи управління колгоспним і радгоспним виробництвом, що склалася на початку 1930-х років і за визначенням видатного російського вченого-аграрника В. Данилова включала такі складові:

1) концентрація сучасної техніки (трактори та ін.) у державній власності з допомогою МТС, що ставило колгоспи в економічно залежне становище; 2) нееквівалентна натуральна оплата за використання техніки МТС колгоспами; 3) обов'язкові поставки колгоспної продукції державі, які мали силу й характер податків; 4) директивне планування, коли колгоспам згори «доводилися» розміри посівів кожної культури й інші вказівки; 5) бюрократичне командування колгоспами, аж до втручання в розподільчі відносини й привласнення частини продукції місцевим апаратом управління.

На зламі 1940–1950-х років компартійно-радянське керівництво спробувало вжити ряд заходів, спрямованих на реформування засад функціонування аграрного сектору радянської економіки. Уперше за всі роки існування колгоспного ладу ставилося питання про необхідність запровадження принципу матеріальної зацікавленості колгоспів і колгоспників у збільшенні сільськогосподарського виробництва; затвердження більш обґрунтованих, значно підвищених заготівельних і закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію за умови одночасного зменшення розмірів обов'язкових поставок зерна, овочів, картоплі, насіння олійних культур колгоспами та продуктів тваринництва колгоспниками; збільшення державних асигнувань на потреби села; покращання технічного й кадрового забезпечення господарств. Вирішено було не доводити до окремих районів і колгоспів завдання щодо поголів'я тих видів худоби й птиці, розведення яких у цих регіонах виявилось економічно не вигідним. Для кращого стимулювання дозволили видавати колгоспникам грошовий аванс — 25 % коштів, що надходили від реалізації худоби й продуктів тваринництва.

Ужиті заходи сприяли піднесенню сільськогосподарського виробництва й певному поліпшенню соціального становища селян. Так, економічне заохочення й зниження податків на присадибні господарства селян сприяли тому, що прибутки колгоспів і їх працівників уже до початку

1959 р. вирости вчетверо. По нашому селу це можна простежити за наведеним графіком.

Графік зростання прибутків колгоспу «Українець» у другій половині 1950-х років

Як свідчать архівні матеріали, у 1957 р. колгосп «Українець» уже мав три вантажні автомобілі, збудував один свинарник та польовий стан, збільшився загальний фінансовий дохід колгоспу.

У цей період розгортається цілинна епопея. Освоєння цілинних земель проводилося за рахунок господарств європейської частини СРСР і передусім України. Тільки в 1954–1955 рр. з України відправлено на цілинні землі понад 26 тис. тракторів і велику кількість сільськогосподарських машин. У результаті масової пропаганди «добровільного» виїзду молоді на цілинні землі в 1954–1956 рр. з України до Казахстану й Сибіру вирушило понад 80 тис. юнаків і дівчат; на постійну роботу на цілинні землі виїхало дві третини всіх випускників навчальних закладів УРСР. Крім того, щороку з України на цілинні землі направляли десятки тисяч студентів під час так званого літнього трудового семестру. Вони будували житло для робітників, школи, елеватори, машинно-тракторні майстерні, мости, дороги тощо.

Наших односельців також не оминула цілина. Освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану й Сибіру для

багатьох із них стало подією, що змінила їхнє життя, життя їхніх родин на десятиліття, відірвавши від малої батьківщини, перервавши віковічні традиції та зв'язки. У статистично-демографічних звітах того часу фіксується зменшення кількості працездатного населення в Любитові. Від'їзд до міста на роботу чи навчання був малоймовірним через існуючу паспортну систему. Натомість багато хто з односельців у пошуках кращої долі на чужині чи в пориві романтичних юнацьких почуттів, підживлених партійно-комсомольською пропагандою, подався на освоєння цілих земель далекого Казахстану й Сибіру — у регіони зі складними кліматичними умовами, де не існувало виробничої бази й соціальної інфраструктури.

Серед тих, хто виїхав на цілину, були моя тітка Галя (материна сестра) та її чоловік, Федір Олександрович Артюх. Він докладно описав мені свою життєву історію, яку я хочу розмістити на сторінках книжки мовою оригіналу.

«Я окончил школу в 1953 г. в селе Любитово и перешел в Черноплатовскую среднюю школу. После школы я работал в колхозе «Украинец». Работал на сенокосилке и на разных работах. В 1958 г. меня послали в город Конотоп учиться на токаря. Шестимесячные курсы завода «Красный металлист» я закончил на отлично, получил похвальную грамоту и удостоверение токаря четвертого разряда. При этом же заводе я окончил курсы электрика и стал работать в колхозе «Украинец» электриком-машинистом на электрической станции. Электростанция состояла из паровой машины ЛПУ-1 и генератора 30 кВт. Для того чтобы было нормальное напряжение в сети, нужно было держать давление пара в котле 18 атмосфер. Работала электростанция на торфе. Получал я за работу 30 трудодней. Это примерно 20 рублей и 30 кг зерна. В колхозе тяжело было жить, люди работали с 5 утра до позднего вечера и все задаром. Хлеб почти весь забирали для России, а нам оставляли на посев да немного на трудодни. И нам, молодым, не выдавали паспорта, боялись, что мы уедем из колхоза. Но тут мы услышали по радио про освоение целинных земель в Казахстане, и молодежь стала думать, как уехать на целину.

7 февраля 1958 г. я женился на своей однокласснице Калыш Галине Ивановне, нам было по 20 лет. Мы с женой стали подумывать, как уехать на целину. В то время председателем колхоза работал

присланий «тридцатитисячник»¹ Г. М. Демьяновский. Он часто заезжал в нетрезвом виде на мотоцикле ИЖ-49 на электростанцию. При разговоре с ним я просил, чтобы мне платили не трудовыми, а деньгами — 50 рублей. Демьяновский сказал, что мне как специалисту положено 30 трудовых и ничего иного не ожидай.

Вскоре мы с женой получили письмо из Казахстана от нашего земляка Петра Алексеевича Холодѐна. Он жил в городе Кустанае и писал, что целинникам дают дома и хорошие заработки. Мы с женой решили поехать. У жены был паспорт, а у меня нет. Но механик колхоза В. И. Суховой тоже собирался ехать на целину и дал мне справку о том, что колхоз не возражает против моего выезда из села. Согласно этой справке я получил паспорт, но для того, чтобы уехать я должен был передать кому-то электростанцию и оборудование. В то время мне дали помощника по электростанции — Кальш Бориса. Механик и я уговорили Бориса Кальша принять электростанцию. Он согласился. На другой день все рассказал председателю колхоза. Председатель собрал правление и партийное бюро для того чтобы отобрать у меня паспорт и оставить в колхозе.

Ко мне пришел секретарь партийной организации Василий Григорьевич Суховой и сказал: «Надумался ехать — езжай, а то Демьяновский не даст тебе жизни». И мы с женой собрали чемоданы, погрузили на велосипед, пригласили в наш дом мать моей жены и поехали на станцию Алтыновка.

Нас сопровождала двоюродная сестра моей жены. На вокзале дежурный был из Любитова, он взял нам билет. Через 5 минут мы сели на поезд и поехали в Москву. До Кустанае мы ехали шесть суток. В Кустанае мне предложили работать электриком в Куста-

---

¹ «Тридцятитисячники» — назва більшовицьких партійних і господарських працівників, відряджених на села України з метою «допомоги» українському селу згідно з постановою «Про заходи щодо подальшого зміцнення колгоспів керівними кадрами». У 1955–1957 рр. в українське село було відправлено понад 30 тис. працівників партійних, державних, науково-дослідних установ, навчальних закладів. Із них чотири тисячі відразу було призначено на керівні посади в колгоспах. Оскільки основним критерієм добору кадрів була партійність, а не професійні якості, більшість із них не втрималася на цих посадах. Загалом кампанія не принесла очікуваних результатів, а спричинила подальший занепад господарства, культури й духовності села.

найском откорм-совхозе, а через год в 1960 г. я работав електриком и шофером. На ГАЗ-69 возил директора совхоза. Через два года я поехал в отпуск в Любитов. По приезду в Любитов мне рассказали, как за мной на машине гонялся председатель Г. М. Демьяновский. Он приехал на станцию Мельня, а мы поехали на Алтынкову. Даже звонил в милицию, чтобы меня задержали. Но в милиции ему сказали, что я уехал не за границу, а на целину. После моего отъезда из колхоза выехало более ста молодых ребят.

После окончания Кустанайского техникума автомобильного транспорта я работал инженером по снабжению. Через два года управляющим, потом замдиректора по производству, потом заведующим гаражом. В гараже было 175 машин. Последние 16 лет перед выходом на пенсию я работал главным инженером в Кустанайском пригородном лесхозе. В 66 лет я вышел на пенсию. На старости лет меня потянуло на родину. Вот мы с женой и переехали в 2010 г. в родной наш Любитов».

Деякі історики вважають, що такий непідготовлений марш-кидок на цілинні землі поглинув ресурси, які могли бути використані для зміцнення сільського господарства в Україні, спричинив зростання загальних утрат урожаю зернових (до 30–40 млн т на рік, тобто в півтора–два рази більше того, що дали цілинні землі). Цілком очевидно, що реалізація цієї програми вичерпувала з України ресурси й суттєво послабила сільське господарство республіки.

Крім цілинної кампанії, пам'ятною для моїх односельців і для мене стала кампанія з розширення площ посівів кукурудзи, яку в ті далекі часи мого дитинства називали «королевою полів». До речі, серйозних заперечень проти суттєвого збільшення посівів під кукурудзу ніхто не висловлював, у тому числі й голови колгоспів: «Потрібно — будемо сіяти». Хоча країною ходили анекдоти про це. Ось один із них.

Прилетіли американці на Місяць, ідуть і говорять між собою:

— Отут ми побудуємо військову базу!

На що місцевий житель каже:

— Хлопці, ви запізналися! До вас тут уже побував невисокий лисий чоловік (тобто М. Хрущов. — *Авт.*) і сказав, що буде на Місяці кукурудзу вирощувати.

І як завжди в ті часи вирішення економічних проблем у сільському господарстві — збільшення кормової бази тваринництва й зумовлене цим зростання його продукції — здійснювалося виключно командними методами, а врожайність кукурудзи «пов'язувалася» з рівнем політичної свідомості керівництва колгоспу.

Цікаво проходила «кукурудзяна кампанія» у рідному Любитовому. Висівання кукурудзи, її оброблення й збирання, численні конфліктні ситуації стали предметом обговорень на зборах колгоспників. Мою увагу привернув протокол загальних зборів колгоспників господарства «Українець» с. Любитового від 25 травня 1958 р. Згідно із цим документом під кукурудзу планувалося зайняти 50 га. Порівняно із загальною площею орної землі це була незначна ділянка, проте на момент проведення зборів колгоспників план із засівання було виконано лише наполовину. Задіяні в посівній кампанії жінки скаржилися на низьку оплату за роботу на кукурудзяному полі: по 7 га на одну жінку з оплатою 1,25 трудовдя. Існували й певні проблеми з унесенням природних і мінеральних добрив. У деяких бригадах мінеральні добрива через несвоєчасне їх підвезення взагалі не використовувалися. В окремих ланках колгоспників були випадки порушення трудової дисципліни (запізнення на роботу, нераціональне використання робочого часу). Після виступів бригадирів і простих трударів загальні збори колгоспників постановили: «Посилити бригадирський контроль за роботою кожного колгоспника, мобілізувати задля успішного завершення посадки кукурудзи протягом трьох днів усіх колгоспників, інтелігенцію, школярів та інших жителів села».

Підвищенню ефективності сільського господарства мала сприяти також ліквідація МТС і передача техніки колгоспам. Відповідно до ухваленого закону (1958) «реорганізація МТС має здійснюватися поступово з урахуванням розвитку економіки окремих колгоспів й особливостей різних зон і районів Радянського Союзу в терміни, установлені радами міністрів союзних республік». По суті, це була

ініціатива, що могла посилити самостійність колгоспних господарств.

У березні–квітні 1958 р. для впровадження змін у кожному районі створювали спеціальні комісії, які відповідали за приведення техніки МТС у належний стан; раціональний розподіл звільнених працівників, обслуговування механізмів і спеціалістів; правильну оцінку вартості тракторів та іншої техніки.

Селяни поставилися до запланованої реорганізації прихильно. Вони лише висловлювали стурбованість щодо серйозних практичних проблем, які могли виникнути в ході перебудови. Найскладнішою була проблема розрахунку колгоспу за придбану техніку. Якщо «колгоспи-мільйонери» й мали вигоду від цієї реформи, то бідні господарства, яких була абсолютна більшість, опинилися в скрутному становищі.

Замість машинно-тракторних станцій у селах утворювалися ремонтно-технічні станції (РТС). На них покладалося завдання забезпечення ремонту тракторів та інших машин, технічне обслуговування колгоспів, постачання колгоспам (шляхом продажу) нової техніки, запасних частин, пального, добрив, отрутохімікатів та інших матеріалів. РТС також організовували прокат машин, яких колгоспи не мали; виконання окремих видів спеціалізованих робіт; надання допомоги колгоспам із впровадження у виробництво нової техніки, досягнень науки й передового досвіду з утримання і використання машинно-тракторного парку; підвищення кваліфікації механізаторських кадрів.

За результатами описаної хрущовської реформи в любитовському колгоспі «Українець» з'явилися два вантажні автомобілі (загальна кількість п'ять), два гусеничні й три колісні трактори. Техніка була включена в загальний фінансовий баланс колгоспу, що порівняно з попереднім періодом зріс майже вдвічі. Невідомо, чи належної якості була техніка, з якими проблемами зіткнулися колгоспники й механізатори. Однак загальні дані свідчать, що по Сумській області показник відремонтованої та якісної

сільськогосподарської техніки був одним із найвищих в Україні.

Безоплатна передача транспортної техніки колгоспу «Українець» змінила пропорцію між живою й механізованою тяговою силою. Звичайно, механізованих сільськогосподарських засобів усе одно бракувало й від гужового транспорту — коней — при волочінні, культивації не відмовилися, проте найскладніші роботи намагалися передати все ж «залізним коням». Протягом 1962–1963 рр. колгосп «Українець» придбав ще два гусеничні й один колісний трактори.

Хрущовські часи в пам'яті старожилів нашого села запам'яталися ще й заходами, спрямованими на скорочення або й ліквідацію присадибного господарства колгоспників, «щоб земля не заважала їм працювати в суспільному господарстві». Ще в 1955 р. площу присадибних ділянок було скорочено вдвічі. Виступаючи на пленумі ЦК Компартії України (1957), М. Хрущов гостро поставив питання про добровільний продаж колгоспниками своїх корів та іншої худоби колгоспним тваринницьким фермам. Мовляв, навіть мати клопіт із худобою, коли можна одержувати молоко на трудодні! Однак таких колгоспників, які бажали б добровільно відмовитися від своєї корови й повірити, що колгоспна контора щодня виписуватиме їм молоко, не знайшлося. Кампанія з вилучення корів здійснювалася засобами адміністративного тиску. Неколгоспникам ще раніше заборонили тримати худобу. Унаслідок цього обсяг продукції, що продавалася на базарі, зменшився, а ціни зросли. Від цього постраждали як колгоспники, так і міські споживачі. На вже згаданих загальних зборах колгоспників 25 травня 1958 р. порушувалося питання про те, що сільська громада має вплинути на Івана Андрійовича Суховія, аби він до 30 травня 1958 р. продав свою корову й свиноматку, а гроші використав на ремонт своєї хати. Ішлося не про комфорт і побут родини Суховія. Потрібно було виконувати державно-партійні директиви, стимулювати до самовідданої праці в колгоспі. Загальні збори колгоспників с. Любитового по-

становили, що «у разі, якщо він не продасть їх до зазначеної дати, то зняти згадану худобу й поставити на ферму колгоспу згідно зі статутом сільськогосподарської артілі».

Питання утримання худоби в підсобних господарствах колгоспників наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років порушувалося неодноразово. На думку як вищого партійного керівництва, так і керівництва районного масштабу, утримання птиці й худоби в підсобних господарствах знижувало трудову дисципліну колгоспників: через домашні клопоти з догляду за худобою вони не виконували норм трудоднів, на роботу приходили втомлені, працювали аби-як. Питання про скорочення поголів'я худоби та птиці в господарствах селян Любитового гостро постало в 1962 р. Протягом 20–25 серпня 1962 р. згідно з рішенням загальних зборів колгоспників колгоспу «Українець» «любитовці мали скоротити до мінімуму або взагалі позбутися домашньої худоби». Після встановленого терміну спеціально створена комісія мала провести ревізію в присадибних господарствах, перемерити городи, виявити незаконно збільшені наділи присадибних ділянок.

Разом із вилученням земельних прирізків, виявлених при чергових перевірках відповідності землекористування статутним нормам, влада з 1959 р. розпочала скорочення визначених статутом розмірів присадибних ділянок. Особливо активізувався цей процес з 1961 р., коли було здійснено ряд заходів щодо суттєвого скорочення розмірів землекористування неколгоспного населення, яке проживало в сільській місцевості і, на думку влади, користувалося завеликими ділянками. Відповідно до цих рішень у селі були проведені спеціальні перевірки з метою уточнення розмірів присадибних ділянок у цих категорій населення. Їх результатом стало суцільне зменшення землекористування робітниками, службовцями, сільською інтелігенцією до 0,15–0,25 га (раніше 0,25–0,4 га). Зменшення присадибних ділянок викликало в деяких наших односельців серйозне невдоволення. Так, колгоспниця Олександра Денисівна Дуля написала до центрального партійного органу — газети «Прав-

да» — скаргу на дії місцевого колгоспного керівництва, яке позбавило її присадибної ділянки. Резонанс скарги змусив колгоспне правління переглянути рішення. 19 січня 1959 р. колгоспне правління на чолі з Г. Дем'яновським постановило: «Скаргу Дулі О. Д. вважати неправильною з огляду на те, що вона була не повністю позбавлена присадибної ділянки, а присадибна ділянка, що перебуває в її користуванні, зменшена на 0,19 га з 0,39 га; що громадянин Самоха Данило Федорович веде спільне життя й має з Дулею О. Д. спільних дітей і є згідно із записом обліку сільської ради членом родини; що в скарзі Дулі О. Д. зібрано компрометуючі матеріали на адресу місцевих радянських органів. Проте правління колгоспу, зважаючи на те, що на даний момент на колгоспному подвір'ї Дулі О. Д. немає коня й сама тов. Дуля О. Д. брала й бере активну участь у роботах колгоспу, присадибну ділянку відновити. Попередити, якщо надалі вона порушуватиме Статут сільськогосподарської артілі, буде розглянуто питання про виключення з колгоспу».

У 1956 р. було скасовано кримінальну відповідальність за самовільне залишення роботи, а наступного року пом'якшено умови виїзду колгоспників за межі села.

Вогні великих і малих міст вабили сільську молодь. Там, на відміну від села, вирувало життя: можна було зробити кар'єру, здобути гарну освіту й отримати відносну свободу пересування.

І хоча наказ тогочасного міністра внутрішніх справ СРСР М. Дудорова зобов'язував «не допускати направлення громадян із сільської непаспортизованої місцевості за межі області, краю, республіки на сезонні роботи за довідками сільських рад або колгоспів, забезпечуючи видачу цієї категорії громадян короткострокових паспортів на термін дії укладених ними договорів», утримати селян було вже неможливо. Протягом 1960–1964 рр. із сіл до міст переселилося 7 млн осіб.

Саме на період 1958–1963 рр. припадає перша міграційна хвиля й жителів с. Любитового. У 1957 р. у селі було

556 працездатних осіб, у 1958 р. — 497; у 1959 р. — 473; у 1961 р. — 394; у 1962 р. — 380; 1963 р. — 397 осіб.

За спогадами старожилів, а саме Катерини Миколаївни Горкуші, «після війни жилося важко. Тяжка праця колгоспників оплачувалася мізерно. Були великі податки. Люди жили бідно. З роками життя налагоджувалося й кращало». Слова Катерини Миколаївни підтверджують і дані істориків, які досліджують радянську соціальну політику в період 1953–1963 рр. Так, у 1957 р. присадибні ділянки колгоспників були звільнені від обов'язкових поставок державі сільськогосподарських продуктів. Були ліквідовані також обов'язкові державні позики, які забирали 10 % заробітків трудящих і були засобом непрямого оподаткування населення. Поступово долалася дискримінація й покращувалося становище колгоспного селянства, яке довгі роки перебувало під непосильним державним гнітом. Це виявилось в спробі подолати «залишковий принцип» оплати праці колгоспників, який утвердився ще за колективізації, коли основна частина заробленого видавалася після закінчення господарського року. Така практика не створювала стимулів для підвищення продуктивності праці й згубно позначалася на матеріальному забезпеченні життя колгоспників. Нерідко бувало й так, що в колгоспі наприкінці року не залишалось ресурсів для розподілу за трудовими днями. Тож у середині 1950-х років окремі колгоспи почали застосовувати іншу систему розподілу доходів: щомісячне авансування працівників колективних господарств. Частина колгоспів, як правило, економічно найміцніші, запровадили гарантовану оплату трудових днів, інші — гарантовану оплату грошима без нарахування трудових днів.

З липня 1964 р. в Україні почала діяти державна система соціального забезпечення колгоспників, яка була менш радикальною, ніж «пенсійна революція» 1956 р. щодо робітників і службовців. Це був значний крок уперед у поліпшенні добробуту колгоспників. Зокрема, колгоспники-чоловіки отримали право виходу на пенсію у віці 65 років (стаж роботи не менше 25 років), колгоспниці — у 60 років

(стаж роботи від 20 років). Мінімальна пенсія для колгоспників була дуже маленькою. Однак це був неабиякий прогрес порівняно з попереднім станом речей, коли за відсутності регламентованої державою цільової системи підтримка непрацездатних селян здійснювалася за кошти колгоспів.

Пригадую, що спочатку пенсія становила 9 крб, згодом стала 12 крб, а потім ще зросла. Пам'ятаю, як раділи пенсії дід Мусій і баба Оришка, які вони були ощадливі. Вони не витрачали гроші на будь-що, а складали для серйозних витрат. Коли в 1971 р. я отримав житло (дві кімнати в трикімнатній квартирі на дев'ятому поверсі на Борщагівці), то дід Мусій і баба Оришка суттєво допомогли моїй сім'ї в його умеблюванні.

Довгий час у с. Любитовому пологи приймали баби-повитухи. За спогадами Катерини Миколаївни Горкуші, у селі їх було кілька. Пізніше почали організовувати пологові кабінети при хатах. Перший такий кабінет почав діяти в хаті Володимира Тищенко. Проте акушерку частіше викликали додому. 1960-і роки селяни згадують ще й як роки зменшення смертності серед новонароджених і поліпшення медичного обслуговування колгоспників. У цей період у Люботовому з'являється фельдшерсько-акушерський пункт.

Активізувалося житлове будівництво на селі. Архівні документи фіксують зростання житлового будівництва й у с. Любитовому. У 1957 р. в селі була 301 хата, а в 1961 р. їх стало вже 330. Щоправда, нові будинки споруджувалися, як правило, на ділянках, що донедавна були частинами городів односельців, або ж на місці старих хат.

Згідно з протоколом засідання правління колгоспу «Українець», яке відбулося 1 жовтня 1963 р., на ньому розглядалося питання про відведення земельних ділянок для будівництва хат, виділення колгоспом соломи для перекриття даху будинків і господарських споруд. Зокрема, рішенням правління було ухвалено «видати Кременю Г. М. соломи в кількості 500 кг».

У 1959 р. перебудувала хату й наша родина. Раніше, до початку 1930-х років, вона мешкала на Холодьоновому хуторі (частина якого неофіційно ще називалася Кременів хутір). Тепер залишилися самі назви: «Кременева лоза» — зарості верболозу біля колишнього хутора, «Кременева хвоїнка» — невеликий сосновий ліс, посаджений у 1930-і роки, і «Кременеві городи» — земля, де колись були розташовані з півдесятка хат. Тут жив Іван Прокопович Кремень — мій прадід, який побудував хати своїм дітям, зокрема й моєму дідові Мусію. Під час колективізації діду запропонували переїхати в село на місце, де стоїть батьківська хата. Дід сам перевіз хату й хлів, а клуню, погріб і криницю залишив колгоспу, бо на новому місці вони вже були. Я добре пам'ятаю велику клуню під стріхою в кінці городу, старий хлів, а погріб і криниця збереглися донині. Хата була невеличка з глиняною долівкою. Спочатку було дві кімнати, а потім батько прибудував ще одну, яка називалася «прихаток» і взимку там завжди було холодно. Навесні 1959 р. стару хату розкидали, і весну, літо й осінь ми жили в сусідів (батько з матір'ю спали на сіні в клуні). До наступної зими побудували нову хату. Будівництво просувалося досить повільно через нестачу лісоматеріалу, який діставали не завжди законно. Пам'ятаю, як уночі, за попередньою домовленістю з лісником, привозили дубові колоди. Удень теслярі їх обробляли й викладали ними перший ряд стін нової хати, на них укладали розпиляні навіпіл соснові колоди, потім матеріал зі старої хати й знову свіже дерево. Для сіней використовували вільхові колоди, привезені потай із лісу Спаська вільшанка. Я також брав участь у будівництві цієї хати. Ми з батьком різали без дозволу дерева в лісі. Цей вільховий ліс навесні завжди заливала вода. Налезав він сусідньому колгоспу в с. Ленінському, і любитовцям було легше розживатися там деревиною. Великий шмат роботи — обмазування хати глиною. Для цього складного процесу запрошували родичів і сусідів, глину замішували з половиною з допомогою коня, якого я водив по цій суміші по колу. Ось так була збудована моя хата, яка нічим не вирізнялася з-поміж інших.

За допомогою архівних матеріалів можна відновити історію керівництва колгоспом «Українець», його буденні справи, успіхи й проблемні ситуації. У другій половині 1950-х — на початку 1960-х років були призначені: головою колгоспу «Українець» «тридцятитисячник» із району Григорій Максиміліанович Дем'яновський, бухгалтером — Павло Микитович Суховій, секретарем партійної організації — Василь Тихонович Тищенко, який раніше був головою колгоспу, а секретарем партійної організації і завгоспом при ньому — мій батько, Григорій Мусійович Кремень. На плечі цих людей випало чимало випробувань, зокрема вони мали втілювати хрущовські задуми на місцях. Неважко собі уявити, що голова колгоспу й підконтрольні йому члени правління, виконуючи директиви із центру, змушували односельців збувати худобу, урізали їм присадибні ділянки, карали за порушення трудової дисципліни, чим викликали нарікання односельців. Архівні документи фіксують серйозні проблеми з трудовою дисципліною в колгоспі «Українець», невиконання багатьма колгоспниками норм виробітку трудоднів. Як зазначено в протоколі засідання правління колгоспу, особливо багато порушників було в першій бригаді (бригадир І. Суховій) та шостій (бригадир В. Карпинський). Траплялися випадки зриву виконання нарядів, простоювали орендовані комбайни. Деякі колгоспники мали лише 8–12 виходів за місяць. І це із серпня по вересень, тобто в період активного збирання врожаю.

Загалом багато старших людей, які безпосередньо працювали з Г. Дем'яновським, свідчать, що люди були незадоволені його керівництвом. Він був для села чужою людиною, часто невинувато різкий у стосунках з простими трудівниками. Звісно, Г. Дем'яновський намагався розвивати колгосп «Українець», зокрема запрошував спеціалістів. Так, на його запрошення в колгоспі «Українець» на початку 1960-х років почав працювати зоотехніком висококласний спеціаліст Іван Миколайович Бондаренко. Він заочно закінчив сільськогосподарську академію (УСХА), багато сил доклав до розвитку тваринницького напрямку в госпо-

дарстві, а в 1972 р. став головою Присеймівської сільської ради. Пізніше був головою колгоспу в с. Черноплатовому.

Керівництво колгоспу «Українець» сумлінно виконувало завдання, поставлене перед колгоспами: протягом трьох років потроїти показники із заготівлі м'яса. Для виконання спущених згори планів у колгоспах почали забивати молодняк, а подекуди й дійних корів, перспективних свиноматок, курей нем'ясних порід. Це яскраво ілюструють показники поголів'я худоби в колгоспі «Українець» (табл. 10). Зокрема, в 1961 р. різко скоротилося поголів'я великої рогатої худоби, свиней і птиці.

Таблиця 10

**Показники поголів'я худоби в колгоспі «Українець»
(наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років)**

Колгоспна худоба	1957 р.	1958 р.	1959 р.	1961 р.	1962 р.	1963 р.
Велика рогата худоба (корови, бугаї, нетелі, бички, телиці)	403	418	476	400	680	640
Свині (свиноматки, кнурі, поросята)	312	361	448	320	606	580
Вівці й кози	339	422	456	448	563	620
Кролі	10	—	74	14	154	300
Птиця	651	473	518	426	1891	1500

(За матеріалами Державного архіву Сумської області,
ф. 5331, оп. 1, спр. 1, арк. 55)

Кожна подія має причини. Стиль керівництва колгоспом «Українець» Г. Дем'яновського, ігнорування ним потреб односельців, байдужість і нерозуміння ситуації, прагнення вислужитися перед районним та обласним керівництвом не влаштовували любитовців, однак у той час думка громадськості не впливала на кадрові рішення районного керівництва. Приводом для зміни несимпатичного селянам голови колгоспу став прикрий випадок. За свідченнями І. Бондаренка, для відновлення родючості ґрунтів на колгоспних полях час від часу висівали люпин. У серпні

1962 р. за вказівкою Г. Дем'яновського на полі, засіяному люпином, організували випасання колгоспних корів. Це було порушенням елементарних правил випасання, про що Г. Дем'яновський, певно, не знав і не вважав за потрібне проконсультуватися з фахівцем. Як наслідок, 29 дійних корів довелося дорізувати. Звісно, після цього голову колгоспу зняли. Посівною кампанією 1963 р. керував уже новий голова колгоспу, яким став мій батько — Григорій Мусійович Кремень. Щоправда, районне керівництво вважало, що батькові бракувало знань і досвіду керівництва колгоспним господарством, адже він працював завідувачем торгівлею (завторгом) у Черноплатівському сільпо. Тому протягом шести місяців (жовтень 1963 — квітень 1964 р.) він навчався на курсах підвищення кваліфікації. Тимчасово керівництво колгоспом було покладено на керівника першої бригади В. Тищенка, який колись працював головою колгоспу.

Загалом хрущовський період мешканці с. Любитового згадують як час покращання матеріально-побутових умов, суттєвого полегшення життя після періодів війни й після-воєнної відбудови. Прості селяни не завжди помічали недоліки реформ Микити Сергійовича, але вони вірили в краще майбутнє. Як згадує столітня Катерина Миколаївна Горкуша, «за Хрущова жилося добре».

Про життя й будні колгоспників моя родина знає не з переказів і книжок. Я народився в родині сільських трударів і пам'ятаю, як тяжко працювали дід і баба, батько й мати, які вони були стомлені, часом морально й фізично виснажені. Та навіть коли мій батько очолив колгосп «Українець» (не скажу, що він прагнув обійняти цю «перспективну» посаду), життя нашої родини істотно не змінилося. Я бачив батька, як і раніше, дуже рідко. Обрання його головою колгоспу відбулося ще й через те, що він завжди був у селі, як то кажуть, «на виду». Працюючи завторгом Черноплатівського сільпо, завгоспом колгоспу «Українець», а до того — секретарем партійної організації, він багато спілкувався з людьми, мав широке коло знайомств — колишньо-

го фронтовика знали в районних партійних органах, у Конотопському колгоспно-радгоспному управлінні. Отже, на початку 1960-х років батько став головою колгоспу «Українець». Було йому трішки за 40 років, і він не мав спеціальної освіти, закінчив лише восьмирічку.

Ні в матеріальному, ні в будь-якому іншому плані наша родина не відчула змін, хіба що батькові додалося роботи. Колгоспне господарство потребувало постійного контролю — і вдень, і вночі. Батько згадував, як першої ночі після обрання головою колгоспу не міг заснути й думав, чим годувати велику рогату худобу до весни, бо сіна не вистачало. Зазвичай батько виходив на роботу о п'ятій ранку, до вранішнього доїння колгоспних корів. У нашій хаті частіше стали бувати посадовці з району, колеги по роботі та ін.

Добре пам'ятаю секретаря Конотопського райкому партії Івана Федоровича Дюкова, який опікувався питаннями ідеології та гуманітарної сфери — освітою, охороною здоров'я й культурою. Він був також закріплений за колгоспом «Українець» і тому часто приїздив у село. Пообідати в селі не було де, і батько запрошував його додому. Посада зобов'язувала та й гостинним був за вдачею. Звісно, це був зайвий клопіт матері, бо обід готувався кращий, ніж завжди. Але І. Дюков був людиною інтелігентною, спокійною, до того ж приблизно одного віку з батьком. Пригадую один випадок. Це було влітку й обідали вони в садку. У дворі бігали пара свиней і якась домашня птиця. Побачивши це, наш гість сказав: «Добре тобі, Мусійовичу, якщо тебе й звільнять з роботи, буде чим сім'ю прогодувати. А я живу на другому поверсі, і в мене нічого цього немає, сама зарплата». Багато років я не бачив Івана Федоровича. Зустрілися ми випадково в 2000-х роках на святі партизанів у м. Путивлі. Виявилось, що під час війни І. Дюков був у партизанському загоні. Згадали батька, минуле...

На жаль, за браком документів в архівних установах Сумської області не можна відтворити повну картину розвитку колгоспу й рідного села в 1960–1980-х роках, розкрити всі аспекти господарювання, пов'язані з моїм батьком.

Частково я ґрунтуюся на власних спогадах, частково на спогадах літніх односельців, тому можу помилятися з датами й деякими деталями.

У 1960–1980-х роках колгосп «Українець» — типове багатопрофільне господарство. У колгоспі була свиноферма, тримали овець і птицю. У різні роки, звісно, було по-різному, але колективне господарство налічувало 400–500 голів великої рогатої худоби та стільки ж молодняку. Надої були різними, хоча іноді колгосп посідав у районі призові місця за результатами «соціалістичного змагання».

За спогадами батька, колгоспні землі були бідні для рільництва. Не раз батько казав, що сіяти зернові на наших землях не вигідно, однак держава встановлювала плани й не виконати їх було неможливо. В колгоспі не завжди був недорід, але виконувати продовольчі надпрограми було дуже важко. За директивними нормами радянського партійно-державного керівництва врожаї намагалися збільшити шляхом хімізації сільського господарства. І наше село не було винятком, кількість унесених міндобрив постійно зростала. Якщо в 1965 р. на кожен гектар посівних площ було внесено 35 кг активної речовини міндобрив, то в 1985 р. — 153 кг.

У свідомості багатьох людей чомусь утвердилася думка, що за керівництва М. Хрущова суттєво покращився добробут сільського населення, а соціальні реформи першого секретаря ЦК КПРС стали своєрідним проривом у забезпеченні колгоспників й покращенні умов їхнього життя. Дійсно, позитив у заходах Микити Сергійовича був, проте кардинального поліпшення матеріально-побутових умов я не пригадую. Навпаки, пам'ятаю, що в першій половині 1960-х років зарплати колгоспників були мізерними, особливо на тлі проведених раніше хрущовських заходів щодо скорочення присадибних ділянок, обмеження поголів'я худоби в приватних селянських господарствах тощо.

У таких суперечливих умовах кожен голова колгоспу намагався підтримувати й матеріально заохочувати працівників. Мій батько розумів, що без стимулювання праці

колгоспників (хоча б мінімального) буде неможливо домогтися трудової дисципліни й виконання директивних планів. Так, на загальних зборах колгоспу 17 квітня 1964 р. батько запропонував, окрім загальнореспубліканських форм заохочення й норм оплати понаднормової та сумлінної праці, додатково відзначати трудові заслуги колгоспників. Було розроблено норми додаткової оплати для різних категорій сільськогосподарських працівників (*див.* витяг із протоколу загальних зборів колгоспу).

Протокол
загальних зборів колгоспників
колгоспу «Українець» № 3
с. Любитового від 17 квітня 1964 р.

ВИСТУПИВ: голова колгоспу тов. Кремень Г. М., який виніс на обговорення розроблену додаткову оплату у тваринництві й запропонував загальним зборам колгоспників її прийняти.

УХВАЛИЛИ: прийняти додаткову оплату у тваринництві, розроблену правлінням колгоспу й затвердити в наступному вигляді.

Дояркам: видавати 2,5 % молока від валового надою базисної жирності 3,72 % в грошовому вираженні за державно-закупівельними цінами. Дояркам, які не мають у своєму особистому господарстві корів, видавати натурою 1 кг на день. За отримання й вирощування телят до 20-денного віку від закріпленої групи корів і нетелей за умови 100 % збереження й передачі здорових телят телятниці, видавати теля вагою 90 кг або в грошовому вираженні 2 крб за кожну передану голову. За збереження телят не менше 90 % видавати одне порося вагою 20 кг; а за збереження не менше 80 % видавати 1 порося вагою 10 кг.

Телятницям: за вирощування телят від 20-денного віку до 6-місячного — як додаткову оплату видавати 5 % м'яса за 100 % збереження живої ваги від отриманого приросту, за збереження 95 % видавати 3 % м'яса живої ваги від отриманого приросту.

Скотарям: пастухам видавати за кожні надоєні 100 л молока грошима по 35 коп. Час пасовища: з 1 травня по 1 грудня. За самовільне залишення роботи зняти 50 % додаткової оплати за весь період тому, хто допасе. Пастухам, котрі доглядають за молодняком від 6 місяців і відповідають за повне збереження групи (30–50 голів), видавати 3 %

від загальної ваги; за збереження 97 % видавати поросля вагою 15 кг. Якщо скотар працював тільки взимку, видавати 20 %, якщо тільки влітку — 80 % додаткової оплати. Пастухам череди телиць злучного віку видавати додаткову оплату — покрити телицю за умови 100 % покриття телиць (план покриття телиць доводить правління колгоспу після виявлення тільності).

Техніку штучного запліднення: видавати за 100 % тільних корів, покритих штучно, 50 крб; за запліднення понад 90 % — 35 крб, а за 85–90 % видавати 15 крб.

Санітару: видавати 40 % від додаткової оплати техніка штучного запліднення, якщо він працював увесь рік.

Фуражирам МТФ: з 1 січня по 1 червня видавати за надосні 100 л молока 10 коп.

Стороожам МТФ: за 100 % збереження всього поголів'я видавати одне 4-місячне теля вагою до 90 кг.

Чабанам: видавати 3 % від суми, яку отримує колгосп від продажу вовни й смушку державі, 3 % від реалізованого м'яса. За кожну вівцю, здану державі на м'ясо в стані вищої вгодованості, видавати 50 коп. За отримання й утримання ягнят від 100 вівцематок — 100 ягнят і за їх повне збереження видавати половину (50 %) отриманих понад 100 голів. А за збереження 95 % усього поголів'я овець видавати половину збережених понад 95 %. Додаткову оплату видавати за відпрацьовані трудноді. Стороожам вівцеферми за повне збереження видавати додатково оплату 50 % від одного чабана. По вівцефермі: завферми — 50 % від чабана, ветпрацівнику — 80 % від завферми; голові колгоспу, зоотехнікові, бригадирові комплексної бригади й бухгалтеру видавати додаткову оплату — 50 % від одного чабана.

Свинарям: тому, хто доглядає й годує (готує корми, чистить основних і разових свиноматок), видавати додаткову оплату 4 % живої ваги від приплоду основних свиноматок і 5 % приплоду від разових свиноматок. Свинарям на відгодівлі свиней і вирощуванні молодняка видавати додаткову оплату в розмірі 3 % від живого приросту. Фуражирам СТФ видавати 50 % додаткової оплати середнього заробітку свинарки (зайнятим підвезенням картоплі), іншим фуражирам і сторожеві видавати 25 % додаткової оплати фуражира. Пастухам свиноферми, які постійно випасають свиней із весни й до осені, видавати 100 % від середнього заробітку свинарки за цей період кожному.

Птахівникам: тому, хто доглядає за курями, — додаткову оплату видавати в розмірі 2 % яєць, отриманих від закріплених курей-несушок. За вирощування птиці на м'ясо нараховувати 2 % від кількості реалізованого пташиного м'яса. Сторожу ПТФ видавати додаткову оплату 50 % середньої від птахівниці, а фуражиру — 25 % від птахівниці.

Примітка: за антисанітарне утримання поголів'я тварин і за допущений їх падіж із вини працівників, закріплених за цією групою, за самовільне залишення роботи — за рішенням правління колгоспу додаткова оплата таким працівникам скасовується.

Помічникам бригадирів із тваринництва: нараховувати 12 % від основного працівника ферми.

Обліковцю МТФ: нараховувати додаткову оплату 50 % від завферми.

Бригадирові комплексної бригади: нараховувати 50 % від помічника бригадира з тваринництва в цих галузях.

Ветфельдшеру: за умови повного збереження поголів'я тварин і виконання комплексу профілактичних заходів, за відсутності інфекційних захворювань видавати 100 % додаткової оплати від завферми.

Голові колгоспу: видавати в розмірі 50 % додаткової оплати, яка належить одному помічникові бригадира з тваринництва за всіма видами.

ВИСТУПИВ: голова колгоспу тов. Кремень Г. М., який виніс на затвердження й обговорення загальних зборів розроблену додаткову оплату в рослинництві й запропонував її прийняти.

УХВАЛИЛИ: прийняти додаткову оплату в рослинництві, затверджену правлінням колгоспу в наступному вигляді.

По цукровому буряку: колгоспникам, які займаються вирощуванням цукрового буряку, за перевиконання плану виплачувати 0,70 крб ланкам і механізаторам. Видачу грошей проводити після збирання буряку й вивезення його в пункт призначення у встановлений термін. Буряк на корм худобі колгоспникам, зайнятим вирощуванням буряку на корм, видавати 8 % від накопаного буряку валового збору ланками й механізаторами. Крім того, видавати 2 % за зведення з поля в бурт. Шоферам і буртівникам видавати 0,05 % від забуртованої тонни цукрового буряку, але не вище середнього заробітку жінки — 70 %.

Картопля: колгоспникам, які вирощують картоплю, видавати 8 % картоплі й 2 % за зведення її в бурт. Буртівникам — по 50 кг за кожні 100 ц забуртованої картоплі. Обліковцю картоплі видавати

середній заробіток жінки. Машиністу картоплесаджалки видавати середній заробіток жінки з тієї площі картоплі, де відбувається посадка картоплесадильною машиною.

Коноплі: колгоспникам, які вирощують і збирають коноплі, видавати додаткову оплату від загального доходу — 25 % грошового доходу на зароблені трудові під коноплі.

По овочах: видавати колгоспникам, які вирощують овочі, і механізаторам 10 % грошей від загального грошового доходу овочів. А за понадпланової врожайності — 25 %.

Кукурудза на зерно: видавати колгоспникам і механізаторам на трудові, зароблені на вирощуванні кукурудзи, за отримання з 1 га до 15 ц сухого зерна — 5 % від валового збору, а від 15 до 25 ц видавати 10 % кукурудзи.

По сіну й соломі: видавати 10 % сіна й соломи колгоспникам і механізаторам на зароблені трудові на збиранні цих культур.

Адміністративному персоналу: 1) бригадирам рільничих бригад і ланковим видавати 120 %, що припадає на одного члена ланки (по картоплі, цукровому буряку, коноплях, кукурудзі, овочах); 2) помічнику бригадира видавати всі додаткові оплати (натуральні й грошові) у розмірі 80 % від основної оплати бригадира; 3) голові колгоспу видавати всі додаткові оплати в рільництві (картопля, цукровий буряк, буряк кормовий, коноплі, кукурудза, овочі) у середньому, що припадає на 1 бригадира, 100 %; 4) заст. голови колгоспу видавати 80 % оплати голові колгоспу за всіма видами рільничих додаткових виплат; бухгалтеру колгоспу за гарний облік у колгоспі видавати 50 % додаткових виплат усіх видів голові колгоспу; працівникам контори, поштарю, розсильному видавати 50 % середнього заробітку 1 жінки в ланці у вигляді натуральної додаткової оплати, грошових 40 % середнього заробітку жінки за умови виробітку 30 трудових за нарядом бригадира; агроному й зоотехніку видавати 80 % від основної оплати голови колгоспу.

(За матеріалами Державного архіву Сумської області, ф. 5331, оп. 1, стр. 54, арк. 1–15)

Розроблена система нарахувань передбачала як заохочення, так і дисциплінарні стягнення. Кожний спеціаліст-колгоспник знав, яка винагорода на нього очікує. Безперечно, що така система оплати трудової діяльності любителів була прогресивною. До того ж правління колгоспу

врахувало віковий і гендерний розподіл праці. На 1964 р. було затверджено такі мінімальні норми трудоднів: для чоловіків віком 18–50 років 300 трудоднів, 50–60 років — 200 трудоднів; для жінок віком 18–45 років 200 трудоднів, 45–55 років — 150 трудоднів.

Частину проблем, зокрема ремонт техніки, вирішували завдяки тісній співпраці керівництва колгоспу з Конотопським заводом «Червоний металіст», що спеціалізувався на виробництві різного обладнання для вугільної, металургійної та хімічної промисловості. Працівники заводу виточували необхідні для техніки запчастини, допомагали зі зварювальними роботами, надавали рекомендації щодо технічного обслуговування транспортних засобів та інших механічних агрегатів. У відповідь колгоспники постачали працівникам заводу свою продукцію. Характер таких «шефських» відносин висвітлює газета «Радянський прапор» (№ 85 за 29 травня 1964 р.), друкований орган парткому виробничого колгоспно-радгоспного управління.

Свято Серпа й Молота в Любитовому

Було тоді, коли партія дала клич: «Відстаючі до рівня передових». В обідню перерву в складальний цех заводу «Червоний металіст» унесли свіжу пошту. Голова цехової партійної організації Юрій Морозов розгорнув газету і прочитав заголовок «Наступаємо на відставання». У статті йшлося про ті завдання, які ставило керівництво колгоспу «Українець» для економічного налагодження господарства.

— Бригадире! — гукнув він до робітника Скрипняка. — Почитай цю статтю.

Уже передаючи газету робітникові Георгію Тетері, Скрипняк сказав:

— Я розумію тебе, Юрію. Підтримую від усієї душі. Думаю, що ніхто в цеху не відмовиться від хорошої ініціативи. Візьмемо шефство над любитовцями. Ти ж сам говорив, що серп і молот з однієї сталі...

А невдовзі чепурними любитовськими вулицями мчали грузовики. То їхали шефи з бригади складальників, яка носить звання «Коллектив комуністичної праці». Їхали не з порожніми руками. Везли хліборобам запасні частини для тракторів, сівалок, комплекти інструментів. Побували шефи в бригадах, на фермах, поцікави-

лися, як ідуть справи в господарстві. Допомогли випустити стінні газети й поновили наочну агітацію.

Так зародилася дружба між робітниками заводу «Червоний металіст» і колгоспниками артiлі «Українець».

Кілька днів тому металісти знову відвідали любитовців. Надвечір автомашини зупинилися біля сільського клубу. Приблизно 50 передових виробничників і учасників художньої самодіяльності Будинку культури заводу приїхали в гості до хліборобів. Як дорогих гостей зустріли шефів голова правління Григорій Мусійович Кремень, секретар партійної організації Михайло Григорович Дрож, секретар комсомольської організації Галина Пурига, кращі люди колгоспного виробництва.

— Як живете-поживаєте, друзі, як посіви провели? — запитує секретар комітету комсомолу заводу Леонід Бивалін.

— Спасибі. Допомогу вашу відчуваємо на кожному кроці. Посіяли добре. Бачили ж, які сходи? По надоях молока зараз перше місце по управлінню тримаємо. А втім, поки зійдуться до клубу люди, давайте по господарству пройдемося, — запрошує гостей комсомольський вожак Галина Пурига.

Робітники ідуть на ферму... Колгоспний зоотехнік Надія Григорівна Кошовець розповідає шефам про літнє табірне утримання худоби. Тварини випасаються, підготовуються на присеймівських луках. Зараз від кожної корови доярки надаюють в середньому по 7 кг молока.

— А це наш молодняк, — знайомить Надія Григорівна гостей із чередою телят. — Цю групу доглядає Марія Іванівна Кравченко. По 550 г приросту живої ваги добилася. Бачите, телятка, як линочки...

— А чим годуєте? — цікавиться один із членів делегації.

— В основному штучним молоком.

Іде вечірнє доїння корів. Біля однієї групи корів гості зупинилися.

— Маріє Іванівно! — гукає зоотехнік до доярки Мицай. — Почастуйте гостей свіженьким молочком.

— Хвилинку. Я зараз...

— Скільки ж молока надаюєте за день? — запитує в доярки токар Володимир Андоралов.

— 110–120 кг.

— А корів скільки?

— 13.

— Непогано, — кажуть шефи. — Побажаємо ж вам ще кращих успіхів...

А вулицями села йдуть до клубу хлібороби.

Святково вдягнені, ідуть вони цілими сім'ями. Грає баян. У танцях кружляють молоді й літні колгоспники. Дзвінкоголоса пісня лине над сріблястими водами Сейму. Останнім із польового табору приїхав на мотоциклі бригадир тракторної бригади Микола Глушко.

— Коли наші механізатори сідають за кермо трактора, неодмінно згадують своїх дорогих шефів, — розповідає бригадир. — Ми вдячні їм за допомогу. Поїдеш — обов'язково виручать. Недавно точильний верстат, шафу для інструментів нам передали. А позавчора бригада електриків приїхала. Нову електростанцію встановлюють. Тепер струм і майстерні, і ферми одержать.

— Приїздили до нас недавно керівники заводу, — втручається в розмову голова колгоспу т. Кремень. — Місця для нового корівника й складу мінеральних добрив разом вибирали. Пообіцяли в будівництві допомогти.

У сільській бібліотеці ми знайшли директора Будинку культури заводу Михайла Абрамовича Соріна. Він давав поради завідуючій бібліотекою Уляні Миронівні Дрож.

— Малувато у вас наочної агітації, — каже т. Сорін. — Напишіть заклики, зробіть вітрину про передовиків. А ми стенд виготовимо і бібліотечку наступним разом привеземо...

Вечір дружби серпа й молота відкрив секретар парторганізації колгоспу М. Г. Дрож. Він поздоровив присутніх із великим святом, говорив про міцну й непорушну дружбу робітничого класу і колгоспного селянства.

Після того, як позаштатний лектор міського комітету партії Д. І. Суворовцев прочитав лекцію про міжнародне становище, розпочався

концерт. Один за одним виходять на сцену учасники художньої самодіяльності. Особливо сподобалися любитовцям виступи аматорів зі сцени, артистів М. І. Піскуна та Р. З. Гонюх. Зачарували колгоспників співачка Галина Коніщенко, танцюристка Ніна Ільченко. Бандурист Пилип Данилович Нечипоренко виконав ряд українських жартівливих пісень.

— Спасибі, друзі, за хороший концерт. Спасибі за дружбу, за допомогу! — дякували трудівники села своїм шефам. — Приїздіть до нас частіше.

М. Сахно

Фото В. Омельченка

Партійно-радянське керівництво жорстко карало місцевих колгоспних керівників за будь-які порушення з їхнього боку. Пригадую історію середини 1960-х років, пов'язану з головою озарицького колгоспу «Маяк», куди входило й Присейм'я, Григорієм Кичею. Він чи то не провів по господарських документах і не здав державі частину зернових, чи якось інакше залишив у коморі частину врожаю, аби дати людям трохи більше зерна на трудовень. Про це стало відомо районному партійному керівництву. Хоча це були вже не сталінські часи, але його виключили з партії і зняли з посади голови колгоспу.

Трохи покращилася ситуація на селі з приходом до влади Л. Брежнєва. В усякому разі, були відмінені деякі волюнтаристські, непродумані ініціативи часів М. Хрущова.

У другій половині 1960-х років у СРСР продовжилася практика закупівель сільськогосподарської продукції за кордоном, адже продукції власного виробництва не вистачало. Партійно-державне керівництво нарешті почало спрямовувати частину коштів на розвиток сільського господарства, збільшувати закупівельні ціни на колгоспно-радгоспну продукцію. Пріоритетними для керівників усіх рівнів, пов'язаних з аграрним сектором економіки, мали

стати механізація й хімізація сільського господарства. Часто-густо виконання цих завдань покладалося безпосередньо на голів колгоспів. З документів, які зберігаються в Державному архіві Сумської області, відомо, що для розвитку матеріально-технічної бази колгоспу «Українець», будівництва нових господарських приміщень правління колгоспу брало в 1965–1966 рр. державні позики. Це були порівняно невеликі позики (приблизно 10 % від загального річного грошового доходу колгоспу), але завдяки ним можна було щось відремонтувати, модернізувати чи збудувати. Тоді взагалі була поширена практика надавати колгоспам позики, а потім їх списувати.

Спочатку тваринницька ферма знаходилась на території села в пристосованих приміщеннях. За головування мого батька були збудовані нові корівники й свиноферма на околиці села. Пригадую, що зводили їх будівельники переважно із Західної України. Після закінчення сезону колгоспні авто везли до них сільгосппродукцію (в основному зерно), як часткову оплату за їхню працю. Нові ферми були сучасними комплексами з частковою механізацією процесу. Однак праця доярок і свинарок залишалася, як і раніше, тяжкою. За зміну кожна доярка мала двічі або й тричі видоїти від 20 до 30 корів. Працівники свинарника двічі чи тричі на день привозили кіньми великі діжки з рідким кормом і відрами розносили його свиням, а це ж кілька сотень свиней. Особливого догляду потребували свиноматки під час опоросу й малі поросята. Тож не важко уявити, яке це було фізичне навантаження.

Іван Миколайович Бондаренко у своїх спогадах пише: «Пропрацював я з Г. Кременем десять років. З його приходом у господарстві налагоджувалася робота в сучасному на той час стилі. Особливу увагу приділяв голова будівництву: розпочала роботу цегельня, запрацювала пилорама, було збудовано 4 приміщення ферми, уведено в експлуатацію власний млин. У господарстві було налагоджено роботу свиноферми, дуже багато зусиль до цього доклала сім'я Адамків. Професіоналами своєї справи були доярки Ка-

лиш Марія, Коблюк Ганна, Мицай Килина, Мицай Марія, телятниці Дурас Євдокія, Дмитренко Поліна».

Цифрові показники грошових доходів колгоспу протягом 1965–1973 рр. свідчать про певний економічний поступ. Хоча збільшення прибутків відбувалося переважно завдяки зростанню закупівельних цін на продукцію колгоспу, а не через розширення виробничої бази. Тобто кількість великої та дрібної рогатої худоби, свиней тощо залишалася незмінною. Починаючи з 1969 р. в колгоспі взагалі перестали тримати птицю, а от кількість бджолиних сімей невдовзі майже подвоїлася.

Порівняно з хрущовським періодом збільшилася площа орних земель, але в другій половині 1960-х — у 1970-х роках вона залишалася в межах 1686–1743 га. Вирощували в основному зернові культури, хоча були й значні посіви конопель, працювала овочева бригада. Овочі в нас були дуже гарні, частину здавали державі, а решту дозволяли продавати на базарі. До Любитова по овочі приїздили навіть керівники району. Певний час бригадиром овочевої бригади була наша сусідка, двоюрідна сестра батька, Мотря Григорівна Терещенко (у дівоцтві Кремень).

Збирання й первісне оброблення конопель було дуже тяжкою роботою, яку виконували сільські жінки. Спершу потрібно вручну вирвати рослини з твердого ґрунту. Пам'ятаю, які порепані були руки в матері й інших жінок.

Після збирання конопель їх на два тижні занурювали в надзвичайно холодну воду, бо надворі вже була глибока осінь. Снопи конопель жінки клали у воду й прикидали землею з берега. Бувало й так, що коноплі виймали з води, укритої тонкою кригою. Жінки змушені були заходити в крижану воду. Після вимочування коноплі просушували й машинами везли в пункти прийому, де й проводився розрахунок.

Загалом колгосп «Українець» спеціалізувався на рільництві, проте й тваринницький сектор був багатогалузевим: велика рогата худоба (понад 500 голів), свині (понад 380 голів), вівці й кози (понад 400 голів), птахоферма. У колгоспі було більше 50 коней, яких використовували для господар-

ських і транспортних потреб. У моєму ранньому дитинстві за ними наглядав мій дід Мусій Іванович Кремень, який був колгоспним конюхом. Саме з дідом і кіньми пов'язано в мене чимало спогадів із дитинства.

Для другої половини 1960-х – 1970-х років характерне скорочення у тваринницькому секторі частки дрібної рогатої худоби (табл. 11). Зокрема, в колгоспі «Українець» кількість овець у 1973 р. порівняно з 1965 р. скоротилася вдвічі. Швидкими темпами зменшувалася й кількість птиці.

Таблиця 11

Показники поголів'я худоби в колгоспі «Українець»

Колгоспна худоба	Роки								
	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Велика рогата худоба (корови, бугаї, нетелі, бички, телиці)	542	561	519	519	497	502	503	599	483
Свині (свиноматки, кнури, поросята)	383	315	342	247	365	236	399	400	352
Вівці й кози	963	770	742	658	833	531	265	368	417
Коні:									
дорослі	55	59	60	44	53	47	48	48	42
молодняк	12	12	17	25	15	8	6	27	24
Птиця	384	206	192	168	–	–	–	–	–
Бджоли (сімей)	15	15	18	22	30	26	27	29	29

(За матеріалами Державного архіву Сумської області, ф. 5331, оп. 1, спр. 82, арк. 136)

На засіданнях правління колгоспу «Українець» неодноразово обговорювалися проблеми у тваринницькому секторі. Свинарство було нерентабельним, існували проблеми з надоями, спричинені холодом у корівниках, нераціональною організацією годівлі худоби в зимовий період.

У 1969 р. в колгоспі «Українець» закрили птахоферму, що було зумовлено загальнодержавною політикою. Вирощування птиці в колгоспах виявилось неефективним, і для забезпечення населення яйцями й курятиною держава по-

чала створювати великі приміські птахофабрики. Саме в птахівництві був найвищий рівень концентрації сільськогосподарського виробництва, було створено республіканське об'єднання «Птахопром», до складу якого входили 92 птахофабрики.

Протягом 1970-х років порівняно з попереднім періодом у колгоспі «Українець» зросла кількість тракторів, вантажівок, з'явилися зернозбиральні, картоплезбиральні, кукурудозбиральні комбайни, урізноманітнилися культиватори, сівалки, косарки тощо (табл. 12).

Незважаючи на механізацію сільського господарства, багато робіт і надалі здійснювалося вручну. До колгоспної роботи залучали сільських дітей і односельців, зайнятих в інших сферах — освіті, медицині, торгівлі, культурі.

Таблиця 12

Показники механізації колгоспу «Українець»

Наявність техніки	Роки								
	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Вантажні автомобілі	7	7	7	7	8	8	8	9	9
Гусеничні трактори	2	3	3	4	4	4	4	4	4
Колісні трактори	4	4	3	4	4	5	4	5	6
Тракторні причеми	3	3	3	3	4	4	4	6	4
Зернові комбайни	2	2	2	2	2	2	1	2	2
Плуги тракторні загального призначення	6	5	5	5	5	5	5	5	7
Борони зубові	6	22	22	22	32	2	12	12	10
Культиватори універсальні	4	3	2	2	3	3	3	5	4
Сівалки зернові	2	4	8	4	4	4	4	4	4
Сівалки бурякові	1	1	2	1	1	–	–	1	–
Сівалки кукурудзяні	1	1	1	1	1	–	–	1	1
Картоплесаджалки	1	2	2	2	2	2	2	3	2
Сінокосарки тракторні	1	2	3	3	3	3	3	5	3

Наявність техніки	Роки								
	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Картоплезбиральні комбайни	2	2	2	2	2	2	3	3	3
Кукурудзозбиральні комбайни	1	1	1	1	–	–	1	1	–
Зернонавантажувачі	1	1	1	1	1	1	–	–	–

(За матеріалами Державного архіву Сумської області, ф. 5331, оп. 1, спр. 82, арк. 36–37)

У ці роки існував дефіцит будівельних матеріалів. Деякі з них добували правдами й неправдами, чекали тривалий час на їх отримання. Щоправда в Любитовому була власна цегельня, яка знаходилась на відстані двох-трьох кілометрів від села на високому березі, що слугував вододілом між полем і лугом чи болотом. Там колгоспники вручну виробляли червону цеглу. Згодом цегельню перенесли ближче до села, нова будівля розташувалася біля колгоспного саду на території Холодьонового хутора.

Колгоспна техніка без належного обслуговування постійно ламалася. Неодноразово на засіданнях правління колгоспу «Українець» механізаторам виносили догани за неналежне обслуговування техніки, повільний її ремонт тощо. Затримки із збиранням урожаю через технічні несправності були серйозною проблемою колгоспу, адже зрив термінів і вповільнення темпів збирання врожаю були неприпустимими. Результативність колгоспної праці, її виконання постійно контролювало районне партійно-державне керівництво й висвітлювала районна преса. Так, у Конотопській місцевій газеті «Радянський прапор» за 4 жовтня 1969 р. під заголовком «Завершимо польові роботи в найкоротші терміни» декілька разів згадується колгосп «Українець» с. Любитового. Зокрема, РК КПУ та виконком Конотопської районної ради депутатів трудящих ставили колгосп «Українець» за приклад іншим за темпами оранки зябу (ділянка поля, зорана з осені для весняної сівби ярих культур).

Для раціональнішого й якіснішого обслуговування сільськогосподарської техніки правління колгоспу в липні 1968 р. закріпило за кожним механізатором певну кількість техніки, яку він мав обслуговувати й контролювати її технічний стан. Відповідальним призначили досвідченого бригадира тракторної бригади Миколу Петровича Глушка. Колгоспним майстром із ремонту техніки був Олексій Вікторович Грибач, який не мав спеціальної освіти, але міг відремонтувати будь-яку техніку. Високі класними трактористами були Микола Тищенко й Михайло Коблюк. Пилорамники П. Куземка й П. Артюх забезпечували мешканців села будівельними матеріалами, що неабияк полегшувало будівництво житлових і господарських приміщень (табл. 12).

Колгоспними спеціалістами за головування мого батька були агроном Валентина Гедайська, ветфельдшер Андрій Тищенко, економіст Григорій Коротич.

Інформація про трудові будні наших односельців (і не тільки колгоспників) неодноразово потрапляла на сторінки районних і республіканських періодичних видань. Від районного керівництва можна було отримати не тільки подяку, а й догану. Так, у газеті «Радянський прапор» від 27 січня 1973 р. було опубліковано замітку за підписом бригадира тракторної бригади І. Артюха.

До весни готові

Наш колгосп «Українець» одним із перших у районі закінчив ремонт техніки. Усі десять тракторів господарства готові до весняно-польових робіт. Підготовлено всі сівалки, плуги, культиватори та інший причіпний і землеобробний інвентар. Особливо старанно ремонтували техніку колгоспні механізатори М. П. Тищенко, М. Г. Плавко та І. Л. Давиденко.

У ці дні хлібороби перевіряють посівне зерно, стараються вивезти більше органічних добрив на поля. Спеціалісти проводять заняття з рільниками й тваринниками.

У газеті «Сільські вісті» від 29 травня 1976 р. було опубліковано замітку про листоношу Г. І. Мицай, у якій відзначили її старанну трудову діяльність.

«За багаторічну сумлінну й бездоганну працю листоноша с. Любитового Г. І. Мицай неодноразово одержувала нагороди — грамоти, цінні подарунки та грошові премії. Вона не тільки доставляє пошту, а й приймає замовлення в населення на передплату періодичних видань. За це їй щиро вдячні мешканці села».

Г. Мицай

У другій половині 1960-х — у 1970-х роках відбулося певне покращання матеріального становища селян. Збільшилася частка оплати праці колгоспників грошима. Про розміри заробітних плат у колгоспі «Українець» свідчить штатний розпис із зазначенням складу адміністративно-управлінського та технічного персоналу на 1966 р. (табл. 13). Як видно з таблиці, зрівнялівки в оплаті праці в колгоспі вже не було. Фахівці й управлінці отримували істотно більші зарплати порівняно з іншими колгоспниками. До того ж існували натуральні доплати, надавалася можливість купувати колгоспні товари за нижчими цінами. У 1970-х роках колгоспникам нараховували різні надбавки за стаж, інтенсивність праці тощо. Так, у січні 1976 р. на загальних зборах колгоспників с. Любитового ухвалили: «Нарахувати за стаж шоферам і механізаторам. Дояркам видавати за надоєне понад норму молоко 10 % сіна та 5 % соломи при сінокосі й скирдуванні соломи. Колгоспникам, які здають молоко державі з 1 січня по 1 червня 1976 р., роздати на виписане молоко сінокіс на корені (лісосмуга біля р. Сейму); затвердити рішення правління про продаж покритої телиці доярці Г. Кравченко, яка має трьох малолітніх дітей, за пільговою ціною (1,37 крб за 1 кг живої ваги) у сумі 508 крб 28 коп.».

Таблиця 13

Штатний розпис і розмір місячних окладів

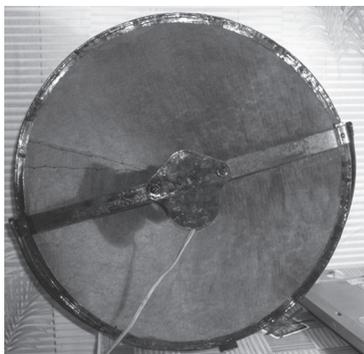
№ п/п	Посада	Місячна ставка, крб
1	Голова колгоспу	150
2	Заступник голови колгоспу	100

№ п/п	Посада		Місячна ставка, крб
3	Головний бухгалтер		100
4	Бухгалтер		70
5	Економіст-плановик		100
6	Обліковий працівник		55
7	Касир		55
8	Завідувач складу		55
9	Завідувач господарства		60
10	Шофер легкового автомобіля		58
	Доплата за ненормований робочий день		9
11	Начальник пожежно-сторожової охорони		45
12	Шофер пожежної машини		50
13	Черговий на пожежній станції		30
14	Прибиральниця		30
15	Сторож кантори		25
16	Сторож господарського двору		35
17	Лісник. Об'їждчик поля та луку		50
18	Бригадир тракторної бригади		110
19	Помічник бригадира		77
20	Обліковець тракторної бригади		60
21	Комплексний бригадир		85
22	Агроном		100
23	Обліковець		55
24	Бригадир садово-городньої бригади	червень–вересень	45
		інші місяці	15
25	Ланковим за керівництво		3 % від заробіт- ку ланки
26	Зоотехнік		100
27	Ветеринарний лікар		95
28	Завідувач ферми великої рогатої худоби		70
29	Завідувач свиноферми		60

№ п/п	Посада		Місячна ставка, крб
30	Фуражир		40
31	Мотористи електростанції		50
32	Електромонтер-радист		40
33	Бригадир бригади теслярів		20,3 % від заробітку бригади
34	Бригадир торфорозробки	червень–вересень	30
		інші місяці	15
35	Листоноші		35
36	Завідувач ясел		35
37	Вихователь		30
38	Банщик-котельник	листопад–грудень	40
		інші місяці	20
39	Прибиральниця бані	листопад–грудень	20
		інші місяці	10
40	Обліковець молока з доставкою на сепараторний пункт		40
41	Завідувач сепараторного пункту	жовтень–лютий	40
		інші місяці	30
42	Сторож вівцеферми		25
43	Сторож свиноферми		40
44	Сторож ферми великої рогатої худоби		25
45	Сторож молодняку й сепараторного пункту		30
46	Сторож польового стану з підігрівом води	листопад–квітень	25
		інші місяці	15
47	Сторожі бригад		20

(За матеріалами Державного архіву Сумської області,
ф. 5331, оп. 1, арк. 135)

Поява в селян на руках грошей активізувала споживчий попит. Наприклад, з 1965 по 1985 р. продаж холодильників у сільській місцевості збільшився в 6,1; меблів — у 2,5;

Перші радіоприймачі у сільських хатах

посуду — у 3,7 раза. В оселях любитовців почали з'являтися радіоприймачі, дещо рідше телевізори. Пам'ятаю, як з'явилася в селі перша радіоточка. Це був гучномовець у центрі села на високому стовпі. Згодом радіоточки з'явилися і в хатах любитовців.

Транзисторний радіоприймач я побачив і почув уперше на початку 1960-х років у мого дядька (материного брата) Г. Калиша. Він повернувся із сім'єю з Казахстану й привіз небачену річ. Я дуже любив слухати радіопередачі. У 1960-х років радіола з'явилась і в нашій хаті. Я й мої товариші часто слухали по радіо популярні пісні.

Як і раніше, господарство сільської родини було натуральним. Основні продукти харчування вирощувалися на присадибній ділянці, а в магазині купували насамперед хліб, а потім одяг, галантерейні вироби тощо. З одного боку, особисте підсобне господарство давало можливість збільшити сімейний бюджет за рахунок продажу частини врожаю на базарі в місті, допомагати дітям, які там навчаються або працюють. З іншого боку, праця в особистому підсобному господарстві й водночас робота в колгоспі виснажували. Селяни практично взагалі не виїжджали із села, наприклад у відпустку, бо не могли покинути господарство та не мали коштів.

Важливе значення для розвитку Любитового мала розбудова соціально-культурної інфраструктури села, його

електрифікація, покращення транспортного сполучення і, зрештою, газифікація, яка так і залишилася для любитовців нездійсненою мрією в радянський період.

Електрифікація сіл в Україні здійснювалася повільними темпами. У грудні 1966 р. ЦК КПУ та Рада міністрів УРСР прийняли постанову «Про електрифікацію сільського господарства в 1966–1970 рр.», згідно з якою передбачалося до 1970 р. довести споживання господарствами електроенергії від державних джерел до 80–90 %, електрифікувати всі житлові будинки на селі. Проте виконати намічене не вдалося. Станом на 1967 р. 27 % сільського населення не користувалися електричним освітленням. Любитовому в той час пощастило більше. Наприкінці 1950-х років за головування в колгоспі «Українець» Г. Дем'яновського було придбано великий генератор (мотор) і певний час частина села отримувала електроенергію у вечірні години від цього джерела. На середину 1960-х років Любитове було повністю електрифіковане. До речі, світло до сільського клубу підводив Федір Олександрович Артюх.

У с. Любитовому існував товариський суд. Ці суди були виборними громадськими органами, що діяли впродовж 1961–1990 рр. як додаток до державних судових органів і мали впливати на людину силами колективу, «сприяти вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці, дбайливого ставлення до соціалістичної власності, дотримання правил соціалістичного співжиття, розвитку в них почуття колективізму й товариської взаємодопомоги, поваги, гідності й честі радянських людей». Товариські суди формувалися за територіальним і виробничим принципом на підприємствах, у колгоспах, установах, організаціях, навчальних закладах. Суд утворювався рішенням загальних зборів трудового колективу або виконавчим комітетом за місцем проживання населення. Кількість членів товариського суду та його склад визначалися відкритим голосуванням. Термін роботи одного складу товариського суду зазвичай становив два роки. Члени товариського суду

працювали на громадських засадах. Суд розбирав справи про порушення трудової дисципліни, недотримання вимог з охорони праці, неякісне виконання робіт, дрібне розкрадання державного й колгоспного майна, дрібну спекуляцію, образи, адміністративні порушення, уживання спиртних напоїв у громадських місцях тощо. Товариський суд мав право зобов'язати порушників: публічно вибачитися, оголосити товариське попередження, громадський осуд чи громадську догану, оштрафувати (до 50 крб) тощо. Розглядаючи справи порушників трудової дисципліни (прогули, запізнення, передчасне залишення робочого місця), товариський суд міг поставити перед керівництвом підприємства питання про переведення порушника на нижче оплачувану роботу. До товариського суду в с. Любитовому неодноразово обиралися Т. Федченко (головою), А. Ярошенко, Ф. Устименко (громадськими засідателями), Л. Подобрій (секретарем).

Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років на підприємствах, в установах, у колгоспах і радгоспах утворювалися жіночі ради (жінради). У ряді місць були створені районні й міські жінради. При колгоспі «Українець» також діяла жіноча рада. Відомо, що в 1976 р. вона складалася з п'яти членів (Ганна Яківна Дурас (голова), Тетяна Аврамівна Мицай, Любов Андріївна Устименко, Мотрона Трохимівна Мицай, Антоніна Іванівна Суховій).

Актив і керівництво колгоспу «Українець» брали активну участь у роботі виборчих комісій на виборах до обласної та районної рад депутатів трудящих по виборчому округу № 79, виборах до сільської ради¹. На загальних зборах колгоспників висували й затверджували делегатів від

---

¹ У післявоєнний період с. Любитове було підпорядковане Присеймській сільській раді Конотопського району. Рішенням виконкому Сумської обласної ради трудящих від 7 квітня 1976 р. № 208 с. Любитове виключено з території Присеймської сільської ради Конотопського району й підпорядковане Ленінській сільській раді Кролевецького району.

с. Любитового. Керував цим процесом секретар партійної організації Т. Федченко. Так, у 1973 р. головою окружної виборчої комісії по Любитовському округу № 77 було обрано Г. Кременя, його заступником — А. Ярошенка; у 1976 р. членом виборчої комісії на виборах до районної ради від с. Любитового був А. Ярошенко; членом виборчої комісії на виборах до Сумської обласної ради депутатів трудящих — М. Карел. Короткі замітки про делегатів часто з'являлися на сторінках районної преси.

Важливим аспектом характеристики життя й розвитку с. Любитового є його соціально-культурна інфраструктура. Ключове місце в ній належало освіті й діяльності закладів культури. У нашому селі працював сезонний дитячий садок з яслами, у якому протягом 1965–1971 рр. було від 20 до 35 дітей. Як уже згадувалося, перша школа в Любитовому була при Троїцькій церкві. Державну школу відкрили напередодні Першої світової війни. Будівля була цегляна, мала чотири-п'ять класних кімнат та окрему кімнату для проживання вчителя. Пізніше на шкільне подвір'я перевезли два будинки розкуркулених селян, у яких також зробили навчальні класи. В одному із цих будинків нині проживає Федір Олександрович Артюх із дружиною, Галиною Іванівною, рідною сестрою моєї матері, Варвари Іванівни. Будинок колись належав діду Федора Олександровича.

У любитовській школі навчалися спочатку сім, а потім вісім років, після чого середню освіту здобували в Чорноплатівській школі, до якої доводилося добиратися полями шість-сім кілометрів. І в сніг, і в мороз, і по темряві ми йшли до школи й назад.

Навчались, як правило, у другу зміну. Якось зимового вечора ми поверталися додому. На півдорозі в снігу загруз навантажений цементом колгоспний автомобіль, який їхав зі станції Мельні. Ми кинулися його визволяти. «Розгойдували» уперед і назад. Я послизнувся, і мої ноги ледь не потрапили під заднє колесо. Урятувало те, що вантажівка в черговий раз забуксувала.

Ідучи через сосновий ліс, іноді в темряві ми лякали дівчат, що йшли за нами. Ми були юні й сповнені сил, тому, повечерявши, бігали на танці до сусіднього Присейм'я або історичного Горкушиного хутора. Мій троюрідний брат Василь Павлович Кремень одружився на дівчині з Присейм'я — Любі Сніжко.

У житті села й кожного любитовця важливу роль відіграла школа. У моєму дитинстві й юності це була неповна середня школа, де навчалися з першого по восьмий клас. Я пішов до школи в 1954 р., і першою моєю вчителькою була Груня Федорівна Тищенко — дружина колишнього голови колгоспу (у 1950-х роках), а потім бригадира (за часів головування мого батька). До Любитова вона приїхала ще до війни, закінчивши Дрогобицький педагогічний інститут. Усе життя працювала в школі, прожила довге (понад 90 років) і непросте життя. У мене залишилися гарні спогади про неї — як першу вчительку і як порядну, гарну людину. До самої смерті вона цікавилася суспільним життям.

Математику, а час від часу й німецьку мову в любитовській школі викладала Антоніна Михайлівна Мицай — мати моєї однокласниці Валентини Реліцької (прізвище по батьку). Певний час у батька Антоніни Михайлівни стояли вулики мого діда Мусія, і ми іноді навідували їх. До речі, Валентина стала вправним пасічником.

Фізику й математику викладав Пилип Степанович Гребенюк, який трохи недочував. Мені було його шкода: він розповідав матеріал, а учні його не слухали. Я намагався бути уважним, він це помічав і майже весь урок звертався поглядом до мене, а я йому відповідав, що було важче, ніж просто слухати.

Пилип Степанович був завзятим рибалкою. Рибалив на вудку на Сеймі, де часто рибалив і я. Він завжди був готовий поділитися секретами риболовлі.

Українську мову й літературу викладала Параскева (Паша) Павлівна Мицай. Вона проводила уроки дуже серйозно і ми її побоювалися. Справу свою вона знала добре, про що свідчить і мій життєвий досвід. Мені довелося пра-

цювати багато років у російськомовному середовищі, і коли в 1992 р. я переїхав із Москви до Києва, перехід до україномовного спілкування виявився легким і приємним.

У школі працювало подружжя Андрущенко — Андрій Андрійович і Марія Тимофіївна. Андрій Андрійович викладав історію, був спокійним, урівноваженим. Марія Тимофіївна була емоційна. Вона викладала біологію й хімію, до того ж була нашим класним керівником до сьомого класу.

Пригадую таку історію. Оскільки я був старостою в попередньому класі, Марія Тимофіївна на початку нового навчального року запропонувала для голосування мою кандидатуру. Та я не прагнув цієї посади й перед виборами провів відповідну агітацію. Під час роботи в полі я підмовив однокласників не голосувати за мене. Тому на виборах за мою кандидатуру проголосував лише мій троюрідний брат Василь, якого не було з нами в полі. Марія Тимофіївна поставилася до ситуації з розумінням. Учителькою і людиною вона була вимогливою, тому учні її навіть побоювалися.

Уроки Андрія Андрійовича проходили в більш демократичній обстановці. Він був людиною доброю і щедрою, принаймні щодо оцінок. Пам'ятаю, як ми з однокласником Михайлом Дрожем змагалися, хто заробить більше п'ятироків за історії за чверть. Досягали успіху завдяки доповненням до відповідей однокласників.

Коли я закінчив сьомий клас, Андрущенко переїхали до с. Вирівки поряд із Конотопом (воно було більшим), а до нас із с. Жолдаків переїхала родина Кужельних. Олена Семенівна була вчителькою початкових класів, а Іван Іванович, який заочно закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка, викладав історію, а ще географію, біологію й хімію. У селі вони купили хату, а потім збудували нову, у якій прожили решту життя. У них були дві дочки — Валя й Оля та син Олени Семенівни від першого шлюбу — Володимир Попов. Коли я став першокурсником філософського факультету Київського

університету, Володимир перейшов на п'ятий курс і підтримував мене.

Івана Івановича призначили нашим класним керівником. Приступивши до роботи влітку, він обійшов усіх своїх майбутніх учнів, аби познайомитися з ними і з їхніми батьками. Іван Іванович, незважаючи на свою певну різкість, намагався наблизитися до учнів. З його ім'ям пов'язані спогади про велосипедну поїздку до Путивля після закінчення восьмого класу, де ми (звичайно, не всі однокласники) зустрілися з начальником штабу партизанського об'єднання С. Ковпака, колишнім учителем Г. Базимою та його дружиною, прослухали розповіді про перший бій партизанів із гітлерівцями в Спадщанському лісі.

Працювали в школі й інші вчителі, піонервожаті. Певний час музику та співи викладав Михайло Капітан. Він чудово грав на баяні й навчав кількох учнів індивідуально. А ще він навчав фотосправи. Коли сталася чорнобильська катастрофа, він із дружиною Галею жив у м. Прип'яті.

Згадую ще вчительку німецької мови Марію Іванівну Суховій. Вона жила в сусідній Алтинівці, але вийшла заміж за любитовського зоотехніка Василя Григоровича Суховія й учительвала певний час у нас. Вона була добра й симпатична молода жінка.

Фізкультуру спочатку викладав Пилип Степанович Гребенюк (у народі його звали «Шешка»), а потім із Чорноплатового приїздила Катерина Адамівна — людина передпенсійного, а може й пенсійного віку.

Недовго викладала в моєму класі німецьку й російську мови Марія Юхимівна Мороз, яка жила на моїй вулиці. Нині в тому будинку живе із сім'єю її донька Валя.

Тривалий час російської мови навчала Марія Іванівна Коротич, яка була заміжня за жителем с. Присейм'я Григорієм Коротичем, що працював економістом у нашому колгоспі. Вона добре знала свій предмет. Щодня вона добиралася в любитовську школу з Присейм'я пішки.

Неординарним учителем праці в останньому класі був Сергій Володимирович Реліцький — батько моєї одноклас-

ниці Валі — й чоловік Антоніни Михайлівни Мицай. Урок праці розпочинався з команди: «У шеренгу по два шикуйсь!» Потім визначалося завдання на урок. Наприклад: «Василію, Іване, Миколо, Петре, бачите дерево? За два уроки треба спиляти». — «А пила де?» — питаємо. «Нічого не знаю. Зробіте — доповісте». І ми старалися, робили.

Директором школи більшість моїх учнівських років був Володимир Валентинович Дембелянцев, про якого я вже згадував. Він був непоганою людиною, однак складалося враження, що вчителем став випадково. До речі, він також викладав російську мову й літературу.

Загалом шкільне життя було цікавим і безтурботним. Навчався я на «відмінно», залишався час на читання, яке я дуже любляв, а надто взимку на теплій лежанці. Улітку ми працювали в колгоспі, грали у волейбол, футбол, узимку на шкільній перерві грали в шахи. У коридорі школи влаштовували лінійки — як святкові, так і з виховної роботи. Пам'ятаю, як ми з хлопцями отримали від директора привселюдне зауваження за те, що, прийшовши рано до школи, на довгих лозинах-шампурах смажили в грубі сало, яке взяли з дому.

Як усі діти тих часів, ми були піонерами, мали свій загін, сурму, барабан. Якийсь час я був сурмачем, а мій товариш, Павло Подобрій, барабанщиком. Усе це було обов'язковою своєрідною грою. Безумовно, ми отримали певний соціальний досвід у цій «грі в піонерію», особливо ті, хто брав у ній активнішу участь. Та вважаю, що не повинно бути обов'язковою для всіх дітей країни дитячої організації, бо це часто стає на заваді індивідуальному розвитку дитини. Краще, якщо дитячих організацій буде більше й вони справді будуть добровільними.

Школи (і Любитовська, і Чорноплатівська) відіграли в моєму житті велику роль. До школи с. Чорноплатового Конотопського району ходили діти з восьми навколишніх населених пунктів. Це неабияк розширювало коло нашого спілкування. У нашому класі було до 30 учнів, і майже половина з них — мої односельці. У Чорноплатівській школі

працювали вчителі-професіонали, була гарна атмосфера. Цим ми завдячували директору школи Миколі Федоровичу Новомирському, дуже шанованій людині та фахівцю високого рівня. Разом з нами навчалася його старша донька Валентина. Вона була відмінницею, проте ніколи не претендувала на якісь пільги як «директорська донька».

У 2015 р. наш клас відзначав 50-річчя закінчення Чорноплатівської середньої школи. 30 травня ми зібрались у школі. Останні 25 років такі зустрічі відбуваються кожні п'ять років. На зустріч приїхало 12 із 26 учнів. Хтось не зміг приїхати, а когось уже й на світі нема. Не так давно померли Надя Білокінь, Михайло Голоскок, Микола Федченко, а ще раніше Михайло Калишенко. Було двоє вчителів — викладачка фізики Тетяна Михайлівна Сапун та вчителька фізкультури Валентина Полікарпівна Плавко. Двоє вчителів — Олімпіада Михайлівна Новікова, що викладала російську мову й літературу, і Петро Миколайович Молявко не змогли приїхати.

На жаль, у 2015 р. померла вчителька української мови й літератури Антоніна Микитівна Ілляшенко — чудова людина й прекрасний фахівець. Ще раніше не стало нашого класного керівника й чудової вчительки хімії, колишньої партизанки Олени Антонівни Хірної та прекрасного педагога й хорошої людини, директора школи Миколи Федоровича Новомирського.

Справжнім центром культурного дозвілля в Любитовому був сільський будинок культури. Також тут проводилися збори односельців. Будівля старого клубу знаходилася неподалік від першої бригади. Пізніше клуб переїхав у центр села на місце колишньої Троїцької церкви, де стоїть донині. Святом для дітей і молоді був приїзд кіномеханіків із новими кінофільмами. Часто показували індійські фільми, запам'яталися індійські танці й пісні. Зокрема, запав у душу фільм «Волоцюга» з Раджем Капуром у головній ролі. Якщо не вистачало квитків, кіно дивилися крізь вікна, стоячи на фундаменті. Іноді перегляд фільму в сільському клубі оплачував колгосп. Як правило, таке траплялося

на великі свята. Це була знаменна подія для всього села — у клуб набивалося людей, як-то кажуть, під зав'язку. Після перегляду фільму зазвичай були танці для молоді під гармоніку, баян чи радіолу.

При клубі працювала бібліотека. Це було моє улюблене місце. Я прочитав більшість книжок, що в ній зберігалися. Намагався навіть читати праці Карла Маркса. Дуже хотілося збагнути закони суспільного розвитку, але в тому віці я ще мало що міг зрозуміти.

У моєму дитинстві в селі був один магазин. Після війни певний час у ньому працював мій батько. У невеликому приміщенні продавалися різноманітні товари — риба (зазвичай хамса), сіль, горілка, цигарки, тканини, цвяхи тощо. Продавалися й книжки — насамперед підручники перед початком навчального року. Чомусь у магазини різних сіл завозили підручники з різних предметів. Тому ми часто сідали на велосипеди й об'їжджали сусідні села в пошуках необхідних підручників або й вирушали до книгарні в Котопі.

Коли привозили «дефіцитний товар» (це могли бути оселедці, ковбаса, цукор тощо) під магазином утворювалася величезна черга. Згодом до магазину почали привозити хліб, за яким теж були черги, а до того селяни самі його пекли. У нашій родині це робили баба Оришка й мати. Місили тісто в невеликій дерев'яній діжі, виходило десь шість-сім великих хлібин.

Ще довші черги до магазину були, як привозили керосин і пиво. Діти займали чергу, а потім поступалися місцем дорослим. Яким гірким і неприємним на смак видалося мені пиво, коли я скуштував його вперше. Великі черги були й у конторі, коли колгоспникам видавали гроші.

Згодом у селі збудували нове приміщення під торгові заклади. Там розміщувалися продовольчий і промисловий магазини. Один із них досі працює.

Ще в селі був пункт «Заготівельної контори», у якому від населення приймали продукти сільськогосподарського виробництва. У нас його називали «кандейкою». Діти

також час від часу носили туди курячі яйця, не завжди питаючи дозволу в дорослих, щоб отримати якусь копійчину. Та частіше збирали й здавали металобрухт, макулатуру, ганчір'я. Такі кампанії часто проводила школа. Без участі школи ми навесні копали в городах хрін і здавали його за символічну плату.

Центром здоров'я певний час була сільська лазня, яку в народі називали «баня». Побудували її за головування мого батька. Працювала лазня декілька років, а потім поступово нею перестали користуватись і приміщення зруйнувалося.

Організатором свят у селі був колгосп «Українець». Як правило, відзначали День Перемоги, річниці визволення Сумщини від фашистських загарбників, інші свята, а також місцеві події — обжинки тощо. Правління колгоспу намагалося нагородити з нагоди свята передовиків виробництва й колгоспників — ветеранів праці. Так, наприклад, з нагоди свята правління колгоспу змогло «видати колгоспникам продукти харчування на 1 особу: м'яса — 0,5 кг за ціною 0,80 крб/кг, борошна житнього — 1 кг по 0,20 крб, борошна пшеничного — 0,5 кг по 0,25 крб. Літнім колгоспникам безплатно. Працевдатним колгоспникам видати за гроші. Виділити кошти в сумі 170 крб для преміювання кращих колгоспників».

Також виділялися кошти на подарунки учням любитовської школи й вихованцям дитячого садка.

Про якісь особливі нарікання на повсякденне життя в селі не йшлося. Колгоспники не знали кращого життя, не знали про тодішні стандарти життя в інших країнах. Що й казати, дехто з односельців достеменно не знав навіть, як живуть люди за межами району. Усі чули про колгоспи-мільйонери й наївно думали, що колгоспники-трударі в них також мільйонери. Насправді ж матеріально-побутове забезпечення селян, розвиток освітньої сфери й культури не відповідали справжнім потребам людей. Село не отримувало тієї уваги з боку держави, на яку заслуговувало.

Соціальна криза села поступово поглиблювалася. Не оминула вона й наше рідне Любитове: залишалися невирішеними питання газифікації, телефонізації, водопостачання села, облаштування торгової мережі, поліпшення культурно-освітньої роботи, медичного обслуговування. Умови життя й праці в Любитовому не відповідали амбітним планам молоді й вона виїжджала до міст на навчання та роботу. Зменшився склад пересічної селянської родини. Так, у 1970 р. середня родина на селі складалася з чотирьох, а вже в 1979 р. внаслідок зменшення народжуваності — із трьох осіб. Чинниками зменшення народжуваності були урбанізація (переселення молоді до міст), значна зайнятість селян як у колгоспі, так і в підсобному господарстві.

Статистичні дані по нашому селу свідчать не тільки про загальне зменшення кількості сільських жителів, а й про зростання кількості осіб пенсійного віку.

Загалом протягом 1966–1986 рр. сільських жителів в Україні поменшало на 4,9 млн осіб. Частка сільського населення скоротилася до 34 %. Через нестачу людських ресурсів у сільському господарстві й малоефективне їх використання влада змушена була вдаватися до сезонних «мобілізацій» працівників інших секторів народного господарства. Однак уникнути зниження ефективності сільського господарства все одно не вдалося. Невирішені проблеми стрімко множились у наступні роки, розплачуватися за це нам довелося вже після 1991 р., але то був уже інший час, нові виклики й нові проблеми.

Любитове наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Функціональна природа колгоспів і радгоспів, яку свого часу підлаштували під радянську адміністративно-командну систему, не відповідала ринковим вимогам після розпаду СРСР. Це підтверджує й досвід наприкінці 1980-х років, коли виявилися безуспішними спроби запровадження на базі колгоспів альтернативних форм виробництва на орендних, кооперативних засадах. Реформування аграрно-

го сектора незалежної України було суперечливим. Мені не хотілося б вдаватися до глибокого аналізу цього процесу, переобтяжувати книжку переліком нормативно-правових актів, урядових програм, покликаних реформувати українське село, вивести його на належний рівень розвитку. Однак те, що колгоспно-радгоспну систему «демонтували» часто-густо стихійно, руйнівними методами мало болісні соціальні наслідки. Перетворення здійснювалося політичними методами, вказівками згори, які не враховували думки й інтереси селян. У результаті держава тимчасово втратила продовольчу незалежність і високопродуктивне сільське господарство. Гостро постали серйозні демографічні проблеми, процес скорочення середньої залюдненості села триває. Колись великі села перетворюються на дрібні поселення зі спорожнілими хатами, по суті, утворилися нові «слобідки». У деяких населених пунктах перестали працювати культурно-освітні й торговельні заклади, фельдшерсько-акушерські пункти. Центром духовного життя стають храми й церковні парафії. Порівняно з радянським періодом значно зросла кількість віруючих і парафіян місцевих храмів.

Ситуація, що склалася в українських селах, не повинна бути приводом для песимізму. Як свідчить історія, реформи — це довготривалий процес, у якому спостерігаються як злети, так і падіння. Українські родючі землі не залишаться без господаря — прийде час і відродиться високоефективне, продуктивне, технічно й інформаційно розвинене село. Хай і не таке залюднене, як колись. Загалом розвиток передових країн світу свідчить, що 3 % населення, зайнятого в сільському виробництві, спроможні забезпечити сільськогосподарською продукцією населення країни й навіть експортувати значні обсяги продукції закордон. А поки що ми маємо працювати кожен на своєму місці й намагатися, хто чим зможе, допомогти своїй малій батьківщині.

Завжди прагну в межах своїх можливостей надати підтримку своїм землякам і рідному Любитовому, де живуть чудові добрі люди.

На жаль, уже декілька років приміщення школи с. Любитового порожнє. Дітей у селі обмаль, і вони відвідують школу в с. Черноплатовому Конотопського району, де свого часу навчавсь і я. Працюючи в Міністерстві освіти і науки, допомагав рідній школі, як міг. Черноплатівська школа однією з перших у Сумській області отримала спочатку комп'ютерний клас, а потім і шкільний автобус, який підвозить дітей із навколишніх сіл і, зокрема, з Любитового.

Утілення в життя програми «Шкільний автобус» вважаю одним із важливих своїх досягнень як міністра освіти і науки України. Її вдалося провести рішенням уряду в січні 2003 р., а вже в 2004 р. було придбано за рахунок бюджету майже 500 автобусів. Чимало політиків і посадовців, не розібравшись, критикували програму, мовляв, хочуть закрити сільські школи й тому ухвалили таку програму. Однак уже перші поставки автобусів змусили їх змінити свою позицію. Школа з автобусом — це не тільки підвезення дітей із віддалених сіл (а таких в Україні було 300 тис.), а й можливість для учнів відвідати театр, історичні місця України тощо. А щодо мережі сільських шкіл, то я завжди вважав, що де є можливість, їх треба зберегти, особливо початкові школи, а де немає — підвозити дітей до тих навчальних закладів, у яких вони отримають сучасну загальну середню освіту.

Скільки себе пам'ятаю в зрілому віці, завжди мріяв газифікувати Любитове й найближчі села. Із цього питання я не раз звертався до колег-міністрів. Був розроблений проєкт, почалося будівництво. Та якось телефонує мені голова Ленінської сільської ради А. Андрущенко й говорить, що не вистачає 400 тис. грн на доведення газопроводу до с. Ленінського, від якого до Любитового ще дев'ять кілометрів. Цього разу я звернувся до тодішнього керівника Нафтогазу Олега Вікторовича Дубини з проханням допомогти. Причому звертатися довелося із-за кордону, де я перебував у відрядженні. Я знав, що коли повернуся до Києва, буде вже пізно — кошти розподілять. З ним я працював, коли

він обіймав посаду віце-прем'єр-міністра з питань промислової політики. Олег Вікторович відреагував на моє прохання й посприяв виділенню 2 млн грн на завершення всіх робіт із газифікації сіл Ленінського й Любитового.

Отак вдалося газифікувати рідне село. Блакитний вогник запалав в оселях у вересні 2010 р. Певен, що газифікація села допомогла односельцям краще облаштувати свій побут, організувати дозвілля, поліпшила стан господарства кожної родини.

Газифікація сіл Ленінського й Любитового стала важливою подією в регіоні. Її описала кореспондент газети «Кролевецький вісник» Світлана Тягнирядно (№ 38 за 24 вересня 2010 р.).

«22 січня 2010 р. морозного зимового дня під час урочистого відкриття газопроводу в с. Ленінському було сказано, що наступним газифікованим селом буде Любитове. Але не всім у те дуже вірилося. Проте така очікувана й радісна подія настала. Її приурочили до проведення Хрестовоздвиженського ярмарку в Кролевіці, тим більше, що прибули й шановані та поважні гості, які мали нагоду взяти участь в урочистостях і в Любитовому.

Ішли до цієї важливої для селян дати 23 роки, як сказав у виступі Ленінський сільський голова Анатолій Андрущенко, який у 1990-і роки працював керівником місцевого господарства. Такі далекоглядні плани, звичайно, не могли будуватися без участі Василя Кременя, котрий на той час був народним депутатом України. Біля витоків їх стояли й тодішні керівники району Іван Балабон й Анатолій Петрусенко. Минав час, протягом якого відбулося різного: як у селі, так і в державі в цілому, газифікували Кролевець, потім одне за одним три села: Червоний Ранок, Буйволове, Ленінське. Дійшла черга й до Любитового.

...Будівництво газопроводу в Любитовому — це другий великий проект, реалізований для своїх земляків Василем Григоровичем Кременем. Перший — дорога до села, про яку місцеві жителі мріяли багато років. Віриться, що буде й наступний. В усякому разі, цього не заперечував і сам шанований земляк.

Що таке газ для будь-якого населеного пункту, для кожної оселі зокрема? Зрозуміло, це тепло, комфорт, перспектива розвитку. Про це говорили всі присутні на урочистостях гості.

...На знак глибокої поваги до видатного земляка рішенням сесії Ленінської сільської ради В. Кременю присвоєно звання «Почесний громадянин Ленінської сільської ради». Свідоцтво про це вручив Ленінський сільський голова А. Андрущенко, а завідуюча сільським клубом Валентина Проценко вшанувала спеціально вишитим до цієї події рушником. Подяки, у свою чергу, за вагомий особистий внесок у розвиток соціальної інфраструктури району Василь Григорович одержав від Кролевецької райдержадміністрації та районної ради. А місцевий колектив художньої самодіяльності подарував пісню».

Яскравою подією для села стало будівництво нового Свято-Троїцького храму. Заслуга в його будівництві належить колишньому моєму сусідові по вулиці Володимиру Михайловичу Кравченку та його дружині. Батьки Володимира Михайловича живуть за 3–4 двори від будинку моєї покійної матері. Сім'я в Кравченків багатодітна. Володя навчався в Конотопському ПТУ, завжди був працьовитим хлопцем. Пам'ятаю, як він прибігав допомагати нам занести сіно в клуню, коли мати ще тримала худобу.

Якось він приїхав до мене на роботу порадитися щодо будівництва храму в рідному селі. Так склалося, що я не є глибоко віруючою людиною, однак із повагою ставлюся до людей, які ходять до церкви. Я підтримав ідею Володі, бо розумів релігійні почуття односельців, а також був упевнений у тому, що церква зміцнить авторитет і покращить перспективи розвитку с. Любитового. Проект мені сподобався, і я пообіцяв сприяти його реалізації.

Особливих зусиль до будівництва храму докладати не довелося, я лише посприяв підведенню електроенергії до храму й наприкінці будівництва подарував ікону Святої Трійці, яку спеціально для храму с. Любитового виготовили майстри Києво-Печерської лаври, а також інші необхідні для церкви предмети.

Церква дійсно вийшла красива. Вона розташована на колишньому подвір'ї моєї, вже покійної, хрещеної Галини Михайлівни Артюх. Певно, ще краще вона виглядала б на узвишші в центрі села, але так уже вийшло. Церкву відкрили влітку 2014 р., її освятив єпископ Конотопський

і Глухівський владика Роман у супроводі священників із Конотопського та Кролевецького районів. Це був третій храм на Кролевеччині, споруджений на кошти меценатів. Завдяки В. Кравченку та його дружині наше село, єдине з навколишніх сіл, має нову красиву церкву. Шкода тільки, що парафіян у селі залишається все менше. Сподіваюся, що церква буде авторитетною й для жителів сусідніх сіл.

Під час відвідин храму один із місцевих священників обговорив зі мною цікаву ідею. Він запропонував використати нову церкву та приміщення школи, що стоїть пустою й поволі руйнується, для відкриття реабілітаційного центру. Мені ця ідея сподобалася, я обговорив її з керівником Кролевецького району, який також її підтримав. Діло стало за людиною, яка б узялася за реалізацію цього проекту, знайшла кошти на його фінансування. Такі проекти зміцнюють авторитет церкви, вони слугують суспільству загалом і кожній людині зокрема.

Нині в Любитовому 168 дворів, у яких проживає 131 житель. Разом із селами Ленінським і Лапшиним наше село підпорядковане Ленінській сільській раді, яка в складних соціально-економічних умовах сьогодення прагне підтримувати порядок у населених пунктах, по змозі дбає про їх розвиток. Наприкінці 2014 р. в трьох населених пунктах проживало 1175 осіб. На жаль, статистичні дані по Ленінській сільраді свідчать про перевищення смертності над народжуваністю майже в чотири рази (у 2014 р. народилося 7, а померло 27 осіб). Бюджет сільської ради є дотаційним. Доходи місцевого бюджету, хоча й виконуються по всіх статтях, не покривають видатків з обслуговування населених пунктів. Субвенція з Державного бюджету також не повною мірою покриває комунальні й соціальні потреби населених пунктів. Попри всі невтішні статистичні дані щодо фінансового забезпечення, керівництво Ленінської сільради підтримує належний санітарний стан населених пунктів, забезпечує нічне освітлення важливих ділянок центральних вулиць, працює над налаштуванням нічного

освітлення в Лапшиному, розширенням існуючої мережі в Ленінському та Любитовому. Нині в с. Любитовому протяжність освітлених ділянок становить приблизно 2,7 км (30 % дорожньої мережі).

До 2012 р. в усіх трьох населених пунктах сільської ради були відсутні водогони. Селяни використовували питну воду з криниць загального користування. У 2008 р. була виготовлена проектно-технічна документація на будівництво водогону й артезіанську свердловину в с. Ленінському. У 2012 р. в цьому населеному пункті побудовано першу чергу водогону завдовжки 10,5 км. Коштом мешканців села створено кооператив «Спаський», який обслуговує 152 сільськогосподарські двори. У 2014 р. добудовано водогін і споруджено станцію знезалізнення. Протяжність водогону по с. Ленінському нині сягає 16 км. Якісною питною водою забезпечено школу й дитячий садок. У селах Лапшиному й Любитовому населення й досі користується водою з криниць.

На території, підпорядкованій Ленінській сільській раді, функціонують усі необхідні об'єкти соціальної інфраструктури, які забезпечують мінімальні потреби мешканців населених пунктів. Так, у с. Ленінському працюють загальноосвітня школа I–III ступенів, дитячий садок «Сонечко», будинок культури, бібліотека, відділення поштового зв'язку (м. Конотоп), відділення «Ощадбанку» (м. Кролевець), п'ять приватних магазинів; у с. Любитовому — сільський клуб і приватний магазин; у с. Лапшиному — приватний магазин. У всіх населених пунктах працюють медичні установи: у с. Ленінському — сільська лікувально-профілактична амбулаторія, а в селах Любитовому й Лапшиному — фельдшерські пункти. І хоча спектр медичних послуг обмежений, населення на місці отримує невідкладну лікарську допомогу, первинний огляд і консультацію кваліфікованих, досвідчених лікарів і фельдшерів, має змогу придбати елементарні лікарські засоби. До того ж фельдшерські пункти є також своєрідною інформа-

ційною й сполучною ланкою між літніми селянами й органами місцевої влади.

Завдяки місцевій владі, представникам соціальних служб із числа місцевих жителів літні селяни не почувуються самотніми. Малозабезпечені, багатодітні сім'ї, учасники бойових дій, інваліди, ліквідатори аварії на ЧАЕС та інші пільгові категорії громадян отримують субсидії, місцева влада по змозі намагається задовольняти їхні потреби, усіяко допомагає вирішувати нагальні життєві проблеми.

Однією з основних проблем у населених пунктах, підпорядкованих Ленінській сільській раді, є відсутність роботи для населення працездатного віку. Агрофірми, які вирощують сільськогосподарські культури, не можуть забезпечити роботою все незайняте населення. Частина безробітних стоїть на обліку в Кролевецькому районному центрі зайнятості й отримує відповідні виплати. Час від часу їх залучають до різного роду громадських робіт, зокрема до прибирання вулиць, цвинтаря, благоустрою сільських територій.

Протягом 2006–2010 рр. землі сільськогосподарського призначення в с. Любитовому орендувало ТОВ АФ «Любитово», яке спеціалізувалося на вирощуванні вівса, гречки, проса, а в 2009–2010 рр. переорієнтувалося виключно на жито. Ця агрофірма орендувала порівняно невелику площу — до 285 га.

Протягом останніх років земельні паї любитовців орендує ПП «Агроспаське», яке вирощує на наших землях озими — пшеницю й жито, а також кукурудзу, соняшник і ріпак (табл. 14).

Річна орендна плата за один земельний пай у 2014 р. становила 1060 грн (у натуральному еквіваленті селянам-пайовикам видали по 300 кг пшениці й 550 кг кукурудзи). Звісно, це не покриває сьогоденні фінансово-господарські потреби та все ж істотно підтримує одноосібні селянські господарства, дає змогу утримувати домашню худобу.

Вирощування сільськогосподарських зернових і зернобобових культур ПП «Агроспаське»

Культура	2014 р.		
	Площа, га	Валовий збір, ц	Урожайність, ц/га
Пшениця озима	144	5736	39,8
Жито озиме	207	11 935	57,7
Кукурудза на зерно	473	41 500	87,7
Соняшник	500	12 659	253
Ріпак озимий	400	6020	15,1
Разом	1724	77 850	45,2

(За даними Ленінської сільської ради)

На завершення цього розділу, хочу навести перелік жителів с. Любитового станом на початок 2015 р. (табл. 15). Сподіваюся, що невдовзі він почне збільшуватися й надалі зростатиме, а мої односельці й земляки зможуть ознайомитися з відтвореною історією нашого рідного села.

Таблиця 15

Поіменний перелік жителів с. Любитового

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження
1	Андрієнко Антон Васильович	02.09.1982
2	Артюх Антоніна Яківна	11.01.1950
3	Артюх Павло Сергійович	27.12.1931
4	Артюх Пелагея Петрівна	03.10.1949
5	Артюх Юрій Миколайович	14.06.1978
6	Артюх Федір Олександрович	20.08.1938
7	Артюх Ганна Іванівна	07.01.1938
8	Рукштель Оксана Федорівна	22.04.1963
9	Рукштель Олексій Олексійович	17.09.1991
10	Рукштель Євген Олексійович	09.08.1965
11	Бабаченко Марія Іванівна	15.08.1942
12	Белей Василь Іванович	14.01.1962

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження
13	Важніченко Анатолій Іванович	01.01.1951
14	Важніченко Андрій Анатолійович	05.07.1987
15	Каменєва Світлана Анатоліївна	03.06.1978
16	Каменєв Ігор Ігоревич	09.11.1998
17	Каменєва Марина Сергіївна	12.12.2011
18	Гончаренко Катерина Петрівна	23.11.1944
19	Гончаренко Олександр Володимирович	30.01.1975
20	Горецький Валерій Дмитрович	09.02.1955
21	Горецька Катерина Іванівна	19.08.1955
22	Горкуша Іван Кирилович	07.03.1921
23	Горкуша Катерина Миколаївна	13.11.2014
24	Грибач Олексій Вікторович	20.03.1922
25	Сахно Микола Миколайович	17.05.1976
26	Гур'янова Тетяна Іванівна	11.12.1970
27	Гур'янов Олександр Геннадійович	18.04.1991
28	Давиденко Ганна Василівна	05.01.1938
29	Демидова Валентина Сергіївна	14.08.1947
30	Демидова Тетяна Вікторівна	13.05.1983
31	Демченко Валентина Іванівна	28.07.1971
32	Демченко Олександр Миколайович	31.05.1997
33	Дурас Василь Миколайович	25.04.1941
34	Дурас Ганна Яківна	06.01.1943
35	Дурас Євдокія Степанівна	21.02.1930
36	Євсюкова Наталія Миколаївна	25.11.1975
37	Євсюков Дмитро Вячеславович	16.07.1994
38	Євсюков Віталій Вячеславович	26.02.1999
39	Калина Антоніна Федорівна	28.03.1951
40	Калина Тетяна Миколаївна	25.01.1990
41	Калиш Григорій Іванович ¹	18.10.1931
42	Карел Марія Іванівна	12.12.1933
43	Карел Ольга Іванівна	10.06.1947
44	Киктенко Ганна Олександрівна	12.09.1939

¹ Помер у березні 2015 р.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження
45	Кича Олександр Миколайович	13.08.1973
46	Кича Тетяна Валеріївна	13.03.1981
47	Кича Яна Олександрівна	15.07.1999
48	Кича Крістіна Олександрівна	23.04.2009
49	Кича Діана Олександрівна	04.07.2011
50	Кича Дмитро Олександрович	06.07.2014
51	Коблюк Ганна Василівна	22.07.1938
52	Коломієць Ганна Миколаївна	06.09.1935
53	Кравченко Ганна Петрівна	03.01.1951
54	Кравченко Михайло Васильович	24.10.1943
55	Кравченко Ганна Іванівна	22.02.1947
56	Кравченко Сергій Михайлович	17.12.1976
57	Кремень Сергій Володимирович	13.04.1978
58	Кремень Лариса Іванівна	25.08.1978
59	Кремень Олег Сергійович	28.05.2000
60	Кремень Володимир Михайлович	28.08.1955
61	Кремень Ніна Григорівна	05.09.1956
62	Майор Тетяна Вікторівна	13.05.1983
63	Майор Ілля Олександрович	18.07.2009
64	Мицай Ганна Антонівна	01.03.1932
65	Мицай Ганна Іванівна	07.01.1937
66	Мицай Катерина Петрівна	09.09.1936
67	Мицай Михайло Петрович	16.07.1937
68	Мицай Анатолій Миколайович	07.07.1967
69	Мицай Пелагея Василівна	12.06.1944
70	Мицай Микола Іванович	14.11.1936
71	Мицай Поліна Тимофіївна	15.12.1940
72	Мовлевич Микола Миколайович	29.03.1972
73	Мовлевич Людмила Валеріївна	18.04.1979
74	Мовлевич Юлія Миколаївна	30.10.1998
75	Мовлевич Микола Миколайович	24.03.2001
76	Мовлевич Микола Іванович	17.02.1947
77	Мовлевич Ніна Василівна	20.02.1954
78	Мовлевич Олексій Миколайович	30.03.1973
79	Мовлевич Тамара Михайлівна	06.09.1973
80	Мовлевич Євген Олексійович	19.11.2000

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження
81	Мороз Валентина Миколаївна	10.05.1964
82	Удовиченко Віктор Олександрович	01.01.1959
83	Наконечна Раїса Максимівна	12.12.1939
84	Огієнко Софія Іванівна	20.01.1936
85	Плавко Софія Федорівна	06.01.1939
86	Поволоцька Галина Іванівна	08.09.1947
87	Поволоцький Олег Миколайович	07.12.1971
88	Поволоцька Світлана Миколаївна	07.11.1973
89	Подобрій Марія Яківна	03.06.1930
90	Подобрій Катерина Павлівна	20.08.1948
91	Подобрій Сергій Іванович	17.05.1971
92	Подобрій Павло Павлович	15.12.1940
93	Проценко Володимир Олексійович	29.11.1952
94	Проценко Валентина Володимирівна	22.08.1955
95	Проценко Олександр Володимирович	18.02.1977
96	Пурига Олексій Васильович	06.02.1952
97	Радаєва Валентина Яківна	20.06.1937
98	Самоха Анастасія Петрівна	08.11.1930
99	Самоха Василь Іванович	07.03.1950
100	Самоха Ганна Павлівна	05.04.1964
101	Скоробагата Ніна Іванівна	06.01.1954
102	Скоробагатий Микола Олександрович	28.07.1953
103	Скоробагата Тетяна Миколаївна	28.04.1986
104	Скоробагатий Андрій Олегович	06.10.2008
105	Сомок Валентина Григорівна	09.09.1955
106	Сомок Катерина Іванівна	07.09.1948
107	Сомок Ольга Андріївна	28.07.1937
108	Тищенко Володимир Петрович	03.12.1949
109	Тищенко Марія Митрофанівна	13.03.1948
110	Тищенко Іван Андрійович	18.05.1924
111	Тищенко Варвара Петрівна	20.12.1928
112	Ткаченко Ганна Кирилівна	18.03.1938
113	Ткаченко Володимир Григорович	14.09.1965

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження
114	Устимко Ганна Прокопівна	12.05.1944
115	Устимко Федір Степанович	28.03.1932
116	Федченко Антоніна Іванівна	05.08.1952
117	Холодъон Марія Федорівна	17.09.1937
118	Худенко Катерина Іванівна	22.08.1937
119	Чайка Наталія Анатоліївна	22.11.1975
120	Чайка Дмитро Віталійович	11.02.1994
121	Чайка Алла Олексіївна	05.12.1994
122	Чайка Максим Дмитрович	15.07.2013
123	Шевченко Микола Андрійович	09.02.1923
124	Крупеня Сергій Михайлович	01.01.1973
125	Крупеня Олена Анатоліївна	06.03.1978
126	Крупеня Алла Сергіївна	09.07.1995
127	Крупеня Наталія Сергіївна	27.05.1997
128	Крупеня Артем Сергійович	23.01.2013
129	Шеремета Антоніна Марківна	03.02.1927
130	Юрченко Віктор Порфирівич	12.05.1938

(За даними Ленінської сільської ради)

Жителі нинішнього с. Любитового — люди переважно пенсійного та передпенсійного віку, хоча з розмови із сільським фельдшером Тамарою Мовлевич я дізнався, що в селі є й малеча. Це вселяє надію, адже історію села творять його жителі — звичайні трудівники, які своєю працею залишають слід в історії.

Сподіваюся, що мій скромний доробок сприятиме реалізації перспективного проекту — написання майбутньої фундаментальної історії міст і сіл України. Дослідження історії нашого краю дало змогу опрацювати значну кількість краєзнавчих історичних матеріалів, що нині зберігаються в українських архівах і доступні лише для вузького кола фахівців, записати спогади своїх земляків, хоча їх слід було зробити більше.

Розділ 4

ІСТОРІЯ МОГО РОДУ

Рід Кременів

Описуючи історію с. Любитового, не можна не згадати про сусіднє село Спаське (поки що Ленінське). Спаське й Любитове пов'язують не тільки спільна політична та господарська історія, а й переплетені людські долі, сімейні зв'язки, скріплена віками родинна дружба. Короткий опис історії Спаського допоможе пояснити багато моментів із минулого Любитова, простежити історико-генетичний зв'язок між селами. Багато любитовців — нащадки переселенців із Спаського. Не становить винятку й рід Кременів.

Село Спаське було засноване в XVI ст. під назвою Спаське Поле вихідцями з Правобережної України, які тікали від магнатсько-шляхетського свавілля на території, підконтрольні Московському царству. Після 1618 р. згідно з міжнародним договором між Річчю Посполитою та Московською державою землі Чернігово-Сіверщини переходять у володіння польської корони. Король щедро роздає їх шляхті, й невдовзі Спаське Поле стає приватним володінням новгород-сіверського старости А. Пісочинського. Уже на початку XVII ст. Спаське Поле вважалося великим заможним населеним пунктом.

Під час Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького жителі Спаського (назва закріплюється за селищем починаючи із XVII ст.) вступають до Глухівської сотні Ніжинського полку. За часів козаччини Спаське стало вільним селом. Більшість його жителів — козаки, які несли військову службу. У селі постало чимало міцних козацьких господарств, збудовано дві церкви — Преображенську й Успенську, розташовані за півтори версти.

У середині XVIII ст. у Спаському було 137 козацьких дворів (54 з них — дуже заможні) і лише 47 селянських дворів.

Протягом останньої чверті XVIII — на початку XIX ст. Спаське залишалося, по суті, козацьким. У селі жили представники козацької старшини, вояки козацьких караульних, артилерійських і кінних з'єднань. Плата за військову службу, хоча й була невисокою, проте давала змогу придбати землю, завести міцне господарство.

У війні з Наполеоном Бонапартом у 1812 р. та закордонному поході російської армії 1812–1814 рр. брали участь і жителі Спаського в складі козацьких та ополченських формувань.

Загалом можна стверджувати, що в XVII–XVIII ст. село було дуже багате. Чимало представників козацьких родин, маючи двір у Спаському, купували собі землі в межах сусідніх сіл — Любитового, Озаричів, Мутина, Литвиновичів, Подола, Добротова та ін.

У радянський період село Спаське опинилось у Кролевецькому районі, а Любитове — в Конотопському районі. Різне адміністративне підпорядкування не позначилося на вікових господарських і міжособистісних контактах. Найміцнішими були, ясна річ, родинні зв'язки, які виникли ще в XVII–XVIII ст. Козацькі реєстри тих часів зберегли важливу й цікаву інформацію для нас, нащадків легендарних козаків. Саме за козацькими реєстрами вдалося знайти мого предка — козака Корнія Кременя, який у середині XVIII ст. жив у Спаському. Про його нащадків — сина Івана Корнійовича й онука Трохима — відомо, що вони також були вписані в козацький реєстр.

Рід Кременів згадується в ревізкій казці¹ за 1811 р. по с. Спаському Кролевецького повіту Чернігівської губернії,

---

¹ *Ревізькі казки* (рос. *ревизские сказки*) — документи, у яких відображені результати проведення ревізій населення Російської імперії у XVIII — першій половині XIX ст. Такі ревізії проводилися з метою обліку населення, обкладеного подушним податком.

де серед козаків цього села були записані діти вже померлого на той час Івана Корнійовича Кременя — Трохим, Кирило й Григорій. Кирило помер у восьмирічному віці, а молодшого Григорія забрали в рекрути в 1810 р.

Отже, рід Івана Корнійовича Кременя продовжив старший син Трохим (приблизно 1780 р. н.), який до 1811 р. вже одружився та мав дочку Ганну. У 1814 р. померла його дружина Ксенія, і він одружився вдруге, з Ганною Пилипівною. Від цього шлюбу в Трохима Івановича народилося троє синів — Антон, Прокіп, Олексій і дочка Марфа. Старший син Антон і молодший Олексій, одружившись, мали великі родини. Так, в Антона з десяти народжених дітей померло двоє в малолітньому віці, а в Олексія з дев'яти вижило семеро дітей.

Міг би мати велику родину й середній син Прокіп, але він, згідно із записом у ревізькій казці за 1850 р., поступив у 1839 р. на службу. З переказів діда Мусія пам'ятаю, що його дід Прокіп, повернувшись із солдатської служби, «пристав у прийми» до вдови в с. Любитовому. На користь цієї версії щодо часу переїзду Кременів до Любитового говорить, те, що в частково збережених метричних книгах Преображенської церкви с. Спаського Кролевецького повіту за 1807–1910 рр. у записі щодо народження Івана Прокоповича Кременя зазначено, що його батько — солдат Прокіп Олексійович Кремень. До того ж, на відміну від усіх попередніх записів щодо народження дітей у родинях Кременів, тут зазначено, що хрещені батьки дитини — жителі с. Любитового: казенний селянин Григорій Федорович Мицай і козачка Ірина Олексіївна Пурига. У всіх інших випадках при народженні дітей у родинях Кременів їхніми хрещеними батьками були жителі с. Спаського.

Дружині Прокопа, Феодорі Кононівні, на час народження сина Івана вже було за 30 років, і можна припустити, що це в неї не перша дитина. Щось про це я пам'ятаю з розповідей діда Мусія.

Надалі в записах про народження дітей у Івана Прокоповича вже зазначалося, що їхній батько — козак с. Люби-

тового. Це стосується й мого діда Мусія. Отже, можна зробити висновок, що в цей час Іван Прокопович, проживав у с. Любитовому, а на Холодьонів хутір перебрався пізніше. Згодом там побудували хати його сини, зокрема й Мусій.

Не виключено, що в записах про жителів Холодьоново-го хутора їх автоматично зарахували до жителів с. Любитового, бо є запис про те, що 24 січня 1910 р. вінчалися козак с. Любитового Йосип Іванович Кремень (19 років) і козачка Христина Григорівна Лукаш (17 років).

А ще з розповідей діда Мусія пам'ятаю, що на початку 1930-х років він переїхав у с. Любитове на дворище поряд з тим, де жили до переселення на Холодьонів хутір.

У метричних книгах Преображенської церкви с. Спаського Кролевецького повіту знайдено записи про народження в Івана Прокоповича та його дружини Пелагії Пилипівни сина Мусія (24. 07. 1892 р.) і доньок Ганни (21. 03. 1894 р.) та Уляни (06. 06. 1897 р. — 06. 11. 1897 р.). Проте це неповні дані про дітей Івана Прокоповича й Пелагії Пилипівни. Про інших їхніх дітей ітиме мова далі.

Хрещеними батьками мого діда Мусія Івановича записані корінні жителі с. Любитового — державні селяни Павло Кузьмич Мицай та Олександра Пилипівна Міняйло. Інших дітей Івана Прокоповича також хрестили жителі с. Любитового.

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. Кремені проживали як у Спаському, так і в Любитовому, зокрема поблизу села в Холодьоновому хуторі вони володіли земельним наділом. Мій прадід Іван помер ще за радянські часи, а його дружина, Пелагія, згідно із записом у метричних книгах Троїцької церкви, померла 10 квітня 1915 р. Зазначено, що була вона «козачкою хутора Холодьоновки».

У 1913 р. Мусій Іванович одружився з Іриною Романівною Тищенко. Її рід, як зазначено в документах XVII–XVIII ст., належав до бідного козацького роду с. Любитового (так званих підпомічників), але після запровадження кріпосного права на Лівобережній Україні частина підпомічників стала державними селянами. Тому в документах

XIX ст. Тищенки значаться як державні селяни. На час одруження моїх діда Мусія Івановича й баби Ірини (Оришки — як усі її називали) Романівни, походження наречених уже відійшло на другий план, адже за 50 років після скасування кріпацтва в Російській імперії менше звертали увагу на станове походження.

Згідно із записами в метричних книгах Троїцької церкви с. Любитового Крелевецького повіту й книгах РАГСу по с. Любитовому Алтинівського району Конотопської округи, у Мусія Івановича й Ірини Романівни народилися три доньки — Ганна, Євдокія і Марія та два сини — Григорій (мій батько) та Іван. З розповідей баби й діда я знав, що в них нібито була донька Марія, яка померла зовсім маленькою. Це підтверджують записи в метричних книгах. Досліджуючи ці записи я зробив несподіване відкриття. У метричній книзі Троїцької церкви с. Любитового записано про те, що 13 червня 1915 р. на 15-й день після народження померла Килина Мусіївна Кремень — донька козака Горкушиного хутора. Про цю дитину в сім'ї діда я раніше не чув.

Козацька служба моїх прадідів обумовила й життєву лінію нащадків. Записи в метричних книгах свідчать, що Кремені намагалися укладати шлюби в межах козацького стану. Хрещені батьки також були представниками козацтва, іноді навіть із сусідніх сіл.

У XVIII–XIX ст. представники роду Кременів були пов'язані сімейними й дружніми зв'язками з козацькими родами Щербанів, Демченків, Даньків, Демиденків, Терещенків, Земченків (с. Спаське); Буйволів (с. Червоний Ранок, до 1922 р. — Божок); Передеріїв, Муравелів (с. Заболотове) та ін.

Частина родичів перебувала на військовій службі. Серед них були нижчі чини й офіцери. Одним із моїх прямих предків був кадровий військовий Прокіп Трохимович Кремень, який народився 1818 р. і в 20 років розпочав військову кар'єру.

Дерево роду Кременів має багато гілок. Усіх, навіть живих родичів я не знаю, тим паче тих, що роз'їхалися не тільки по сусідніх селах, а й по далеких краях. У документах с. Любитового прізвище Кременів трапляється лише на початку ХХ ст. Архівні джерела не фіксують представників роду Кременів серед сільського активу 1920–1930-х років. Двоє представників нашого роду загинули на фронтах Другої світової війни. Прізвище Кремень у документах часто згадують у 1960–1970-х роках, коли мій батько – Григорій Мусійович Кремень – очолював колгосп «Українець».

Поколінний розпис мого родоводу подано далі (табл. 16). Можливо, хтось із нинішніх Кременів скористається наведеними даними, аби відтворити свій родовід і скласти генеалогічне дерево.

Таблиця 16

Поколінний розпис родоводу

№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові, інші відомості про представника роду
I	
1	Корній Кремень , жив у середині XVIII ст.
II	
2	Іван Корнійович , народився приблизно в 1757 р. У ревізькому реєстрі записаний серед козаків с. Спаського Кролевецького повіту. Помер у 1799 р. <i>Діти</i> – Трохим, Кирило, Григорій
III	
3	Трохим Іванович , народився приблизно в 1780 р. Помер 22 червня 1846 р. <i>Дружина</i> – Ксенія, померла в липні 1814 р. <i>Діти</i> – Ганна. <i>Дружина</i> – Ганна Пилипівна, народилася приблизно 1786 р. Дата смерті невідома. <i>Діти</i> – Антон, Прокіп, Марфа, Олексій
4	Кирило Іванович , народився приблизно в 1790 р. Помер у 1798 р.

№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові, інші відомості про представника роду
5	Григорій Іванович , народився приблизно в 1793 р. У рекрутах із 1810 р. Дата смерті невідома
IV	
6	Ганна Трохимівна , народилася приблизно в 1807 р. <i>Чоловік</i> – Буйвол Іван Павлович, роки життя невідомі
7	Антон Трохимович , народився приблизно в 1814 р., одружився 20 жовтня 1835 р. Дата смерті невідома. <i>Дружина</i> – Муравей Марфа Григорівна, народилася приблизно в 1814 р. Дата смерті невідома. <i>Діти</i> – Никифор, Марко, Уляна, Килина, Євгенія, Семен, Гнат, Васса, Марія, Мотрона
8	Прокіп Трохимович , народився 27 лютого 1818 р. Поступив на службу в 1839 р. Дата смерті невідома. <i>Дружина</i> – Феодора Кононівна, народилася приблизно в 1828 р. Дата смерті невідома. <i>Діти</i> – Іван
9	Марфа Трохимівна , народилася 4 липня 1820 р. Дата смерті невідома
10	Олексій Трохимович , народився приблизно в 1828 р., одружився 22 жовтня 1844 р. Дата смерті невідома. <i>Дружина</i> – Демченко Марія Климівна, народилася приблизно в 1827 р. Померла 26 листопада 1878 р. <i>Діти</i> – Параскева, Леонтій, Йосип, Варвара, Агафія, Марфа, Микита, Андрій, Леонтій
V	
11	Никифор Антонович , народився 9 лютого 1838 р. Дата смерті невідома
12	Марко Антонович , народився 30 березня 1841 р. Дата смерті невідома
13	Уляна Антонівна , народилася 22 червня 1843 р. Померла 5 вересня 1860 р.
14	Килина Антонівна , народилася 16 червня 1847 р., узяла шлюб 9 жовтня 1866 р. Дата смерті невідома. <i>Чоловік</i> – Данько Олександр Трохимович, народився приблизно в 1846 р. Дата смерті невідома

№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові, інші відомості про представника роду
15	Євгенія Антонівна , народилася 1 січня 1851 р. Померла 3 січня 1851 р.
16	Семен Антонович , народився 3 лютого 1852 р., одружився 6 травня 1870 р. Дата смерті невідома. <i>Дружина</i> – Сухоженко Уляна Василівна, народилася приблизно в 1851 р. Дата смерті невідома
17	Гнат Антонович , народився 2 січня 1855 р. Дата смерті невідома
18	Васса Антонівна , народилася приблизно в 1857 р. Дата смерті невідома
19	Марія Антонівна , народилася 23 березня 1857 р. Дата смерті невідома
20	Мотрона Антонівна , народилася 23 березня 1857 р. Дата смерті невідома
21	Іван Прокопович , народився 23 вересня 1859 р. Дата смерті невідома. <i>Дружина</i> – Пелагія Пилипівна, народилася в 1868 р., померла 10 квітня 1915 р. <i>Діти</i> – Йосип, Григорій, Мусій, Ганна, Уляна, Михайло, Петро
22	Параскева Олексіївна , народилася 28 липня 1847 р. Дата смерті невідома
23	Леонтій Олексійович , народився 25 червня 1849 р. Помер 9 серпня 1850 р.
24	Йосип Олексійович , народився 4 квітня 1851 р. Дата смерті невідома
25	Варвара Олексіївна , народилася 1 січня 1853 р., узяла шлюб 21 січня 1870 р. Дата смерті невідома. <i>Чоловік</i> – Кисиль Трохим Захарович, народився приблизно в 1851 р. Дата смерті невідома
26	Агафія Олексіївна , народилася 20 серпня 1854 р. Дата смерті невідома
27	Марфа Олексіївна , народилася 1 вересня 1856 р. Померла 19 лютого 1857 р.
28	Микита Олексійович , народився 2 квітня 1858 р. Дата смерті невідома

№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові, інші відомості про представника роду
29	Андрій Олексійович , народився 16 жовтня 1860 р. Помер 8 серпня 1861 р.
30	Леонтій Олексійович , народився 18 червня 1863 р. Дата смерті невідома
VI	
31	Йосип Іванович , народився в 1887 р. Помер у 1920–1930-х роках
32	Григорій Іванович , народився 1890 р. Помер у 1960-х роках
33	Мусій Іванович , народився 24 липня 1892 р., одружився 23 січня 1913 р. Помер 19 січня 1973 р. <i>Дружина</i> – Тищенко Ірина Романівна, народилася в 1895 р. Померла у вересні 1972 р. <i>Діти</i> – Ганна, Килина, Євдокія, Іван, Григорій, Марія
34	Ганна Іванівна , народилася 21 березня 1894 р. Померла в липні 1982 р.
35	Уляна Іванівна , народилася 6 червня 1897 р. Померла 6 листопада 1897 р.
36	Михайло Іванович , народився в 1898 р. Помер у 1989 р.
37	Петро Іванович , народився приблизно в 1900 р. Помер на початку 1930-х років
VII	
38	Ганна Мусіївна , народилася 18 листопада 1913 р. Померла 23 березня 1991 р.
39	Килина Мусіївна , народилася 30 травня 1915 р. Померла 13 червня 1915 р.
40	Євдокія Мусіївна , народилася 2 серпня 1916 р. Померла 2 серпня 1997 р.
41	Іван Мусійович , народився 31 травня 1919 р. Помер 26 жовтня 1999 р.
42	Григорій Мусійович , народився 11 вересня 1921 р., одружився 3 грудня 1945 р. Помер 23 березня 1990 р. <i>Дружина</i> – Калиш Варвара Іванівна, народилася 2 грудня 1928 р. Померла 12 березня 2014 р. <i>Діти</i> – Василь, Михайло

№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові, інші відомості про представника роду
43	Марія Мусіївна , народилася 19 серпня 1925 р. Померла в дитячому віці
VIII	
44	Василь Григорович , народився 25 червня 1947 р., одружився 16 серпня 1969 р. <i>Дружина</i> – Уткіна Любов Олексіївна, народилася 12 червня 1947 р. <i>Діти</i> – Василь, Тетяна
45	Михайло Григорович , народився 3 березня 1950 р. Помер 30 серпня 2012 р.
IX	
46	Василь Васильович , народився 26 липня 1970 р., одружився 23 вересня 1995 р. <i>Дружина</i> – Булавська Олена Анатоліївна, народилася 6 квітня 1972 р. <i>Діти</i> – Юлія, Дарія
47	Тетяна Василівна , народилася 16 лютого 1979 р., узяла шлюб 24 січня 1998 р. <i>Чоловік</i> – Негода Дмитро Федорович, народився 17 квітня 1979 р. Загинув 14 серпня 2008 р. Удруге взяла шлюб 6 квітня 2013 р. <i>Чоловік</i> – Муж Віталій Васильович, народився 29 вересня 1977 р.
X	
48	Юлія Василівна , народилася 14 серпня 2000 р.
49	Дарія Василівна , народилася 6 квітня 2007 р.

Мій батько – Григорій Мусійович Кремень – народився 11 вересня 1921 р. Він був наймолодшим сином діда Мусія й баби Оришки. Пам'ятаю з дитинства, що до Григорія його батьки, брати й сестри ставились якось по-особливому тепло. Батько часто згадував, як він до 10–11 років жив у нашій прабатьківській садибі на Кременевому хуторі. Після закінчення війни в 1945 р. батько повернувся в рідні місця і працював продавцем у магазині, завгоспом у колгоспі,

завторгом у Чорноплатівському сільпо, понад десять років був головою колгоспу «Українець». Останнє його місце роботи — начальник Чорноплатівського відділення Конотопського торфопідприємства. Через характер роботи й велику зайнятість його майже ніколи не було вдома. Участь у вихованні дітей зводилася до власного прикладу — якихось покарань до мене й брата Михайла він не застосовував, але був для нас авторитетом.

Пам'ятаю, як у вихідні, коли батько зранку міг затриматись удома трохи довше, ми з братом лягали поряд із ним і розпитували його про різну бувальщину. Будь-яку роботу він намагався робити добросовісно. Коли працював у Чорноплатівському сільпо, щодня добирався самотужки до Чорноплатова, а вже звідти на «газоні» їхав у Конотоп чи ще кудись за товаром. Сільпо постачало товари в села Мельнянської й Присеймівської сільських рад. Часто до нас приходили односельці й просили батька привезти мішок муки абощо. Батько намагався виконати всі прохання. Родина в нас була дружна, не пригадую якихось серйозних конфліктів між дорослими, зокрема батьками. Усі працюючі, головним завданням кожного було забезпечити добробут сім'ї. Вищої освіти батько не мав. До війни отримав неповну середню освіту, згодом заочно закінчив середню школу в с. Любитовому. Протягом життя відвідував різні підготовчі курси тривалістю від декількох днів до півроку, а також заочно закінчив сільськогосподарський технікум.

У старшому віці в батька почалися проблеми зі здоров'ям. Цукровий діабет і поганий кровообіг давалися знаки. Рани дуже довго загоювалися. Два пальці на ногах довелося ампутувати. Рятувало його те, що він двічі на рік проходив курс лікування в стаціонарі. Дістати ліки — то вже був мій клопіт. До перелічених хвороб додалися проблеми із серцем і 23 березня 1990 р. батько помер у Кролевецькій районній лікарні на 69-му році життя.

Моя мати — Варвара Іванівна — народилася в 1928 р. в с. Любитовому. Іван Артемович Калиш належав до керівного складу колгоспу с. Любитового, і його одним із перших

заарештували в 1941 р. гітлерівці. Івана Артемовича розстріляли разом з іншими любитовцями в Конотопі. Сім'я виживала, як могла. Мати мала тоді 13 років і була старшою з-поміж дітей Івана Артемовича та його дружини Параски. Вона згадувала, що коли в 1941 р. мого батька проводжали до армії, вона бачила це з-за тину.

У грудні 1945 р. батько з матір'ю одружилися. Їй тоді було 17, а йому — 24 роки. У 18 з половиною років вона народила мене. Розказувала, як улітку 1947 р. носили мене з майбутньою хрещеною Галею (15 років) до церкви в Озаричах хрестити.

Тривалий час мати працювала в колгоспі, а останні років 30 — санітаркою в сільському медпункті, що був поряд із нашим двором. До війни вона кілька років ходила до школи. Мати мала гарну пам'ять, любила читати й хотіла продовжити навчання. Уже в 1960-х роках вона заочно закінчила середню школу. Знала багато віршів Т. Шевченка й любила їх читати, особливо в останні роки життя. Часто обговорювала із сусідками зміст кінофільму, який разом дивилися по телевізору, стежила за подіями в країні. Через тяжку фізичну працю мати рано згорбилася.

Мати любила нас із Михайлом спокійною непоказною любов'ю. Вона ніколи нас не цілувала, як і ми її — так було заведено. Але її очі світилися любов'ю до нас. Мати пам'ятала, що в дитинстві мені смакував молочний кисіль, і тому, коли б я не приїздив уже в дорослому віці, вона готувала його мені. Аж поки я не сказав, що цей десерт уже не є моїм улюбленим.

Мати й батько завжди мені довіряли, доленосні рішення я завжди приймав сам. Це стосувалося подальшого навчання, роботи, одруження й усього іншого.

Батько помер, коли матері було 62 роки, вона прожила сама ще 23. Майже всі ці роки вона тримала корову, гусей, свиней, качок і курей. Я намагався відмовити її від цього клопоту, пропонував купувати все необхідне в молодших сусідів. Відповідь завжди була та сама: «Що люди скажуть, якщо я не буду тримати корову?» Якимось на свято ми вмови-

ли її позбутися корови, вона нібито погодилась, але попросила зачекати кілька днів. Коли хлопці приїхали, вона не віддала їм корови, пояснивши, що передумала. Так, каже, і передайте Васі.

Мати більше ніж на півтора роки пережила свого меншого сина Михайла, який помер у 62 роки. Я ховав їх обох. Стоять на кладовищі поряд три пам'ятники, а за кілька кроків — могили діда Мусія й баби Оришки та дві могили невідомих Кременів. Я знаю, що там поховані Кремені, але не знаю хто саме. Разом із Михайлом Івановичем Кременем (онуком Петра) ми поставили там два надгробки.

Мій брат Михайло був душевною й щирою людиною. Він завжди любив жартувати. Казали, ніби вдався в діда Івана. Після закінчення Конотопського індустріального технікуму його направили на роботу на Харківський завод «Електротряжмаш», де він і працював майже все своє життя, за винятком останніх десяти років, коли переїхав до Києва. Залишився в нього син Іван, у якого є вже власний син. А от особисте життя в Михайла не склалося, що негативно позначилося на його долі. До того ж брата спіткала тяжка хвороба, що, зрештою, й призвело до передчасної смерті.

Навчаючись на другому курсі філософського факультету, я вирішив поїхати зі студентським будівельним загonom до Кустанайської області (Казахстан). Працювали ми на станції Тогузак Комсомольського району. Жили у вагончику, а для приготування їжі зробили навіс. Напрацювавшись за день (а ґрунт там був надзвичайно твердим), увечері пішли до клубу на танці. Я вподобав одну з місцевих дівчат і запросив її на танець. Звали дівчину Люба. Ми почали зустрічатися... Перед поїздкою наступного року, уже командиром студентського будівельного загону, я запросив батьків на весілля. Вони не заперечували, тільки поцікавилися, чи не зарано мені одружуватися, адже я закінчив тільки третій курс університету. Але я вже прийняв рішення, і в середині серпня відбулося весілля, на якому гуляв увесь загін (25 студентів). Із рідних були тільки мати і її брат. Батька не відпустив райком партії через жнива.

Утворилася нова сім'я — ні кілка, ні дрючка. Та якось усе владналося. Я навчався в університеті, дружина, Любов Олексіївна, працювала фармацевтом, пізніше закінчила філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, аспірантуру й стала кандидатом філософських наук, доцентом. Жили спочатку на квартирі, потім у гуртожитку. Син Василь народився, коли жили в гуртожитку, а донька Таня — коли вже мали спільну невелику квартиру на Борщагівці, далеко від центру Києва. Тепер у нас є вже й онуки — Юлія і Дарія.

Із родичів ми найтісніше спілкувалися з дітьми й онуками Мусія Івановича. Старшою донькою в діда була тітка Галя, дуже приємна й сердечна людина. Вона вийшла заміж за Степана Зражву із с. Ленінського. Мала одного сина — Івана, який працював трактористом, а в армії був танкістом. Іван разом із дружиною Олею виростив двох гарних доньок — Надю й Галю. Галя вже має онуків. З приємністю згадую спілкування з цією родиною, нас поєднує багато цікавих спогадів.

Пригадую весілля Івана й Ольги. Було це пізньої осені. За сільською традицією по молоду треба йти ввечері, а повертатися поночі. Чорнозем у с. Ленінському в дощову погоду перетворюється на багно. Батько дав мені свої хромові чоботи, я їх узув і пішов на весілля. Дорогу до Ленінського вони «пережили», а от назад — ні... Довелося шукати мотузку й підв'язувати підосви.

До речі, весільні й деякі інші обряди та звичаї в Ленінському відрізняються від навколишніх сіл. Дід розповідав, як колись давно в цьому селі чоловіки за козацькою традицією носили в одному вусі сережку¹.

---

¹ Козацький звичай носити сережки пов'язаний виключно з військом. Не всі козаки мали право носити їх. Сережка в лівому вусі в козака означала, що він у матері один син, сережка в правому — останній чоловік у роду. Самі ж сережки були зазвичай у формі півмісяця і в кращому випадку срібними. Якщо ж козак носив сережки в правому й лівому вухах, це означало, що він єдина дитина в батьків. У походах і боях таких козаків намагалися оберігати.

Другою донькою в діда Мусія була тітка Дуня — Євдокія Мусіївна Сомок. Тяжка їй випала доля. Перший чоловік загинув на радянсько-фінській війні. Від нього в тітки залишилася донька Марія. Під час Другої світової війни тітка Дуня вийшла вдруге заміж за Василя Степановича Сомка. Він пройшов усю війну, кілька разів був поранений. Отримані ушкодження давалися взнаки й через два десятиліття, коли почали виходити осколки. У них народилися чотири доньки — Галя, Тоня, Надя й Люба. Одна з них — Тоня — була моєю однокласницею. Жилося їм дуже непросто. Дівчата згадували, як іще підлітками зимовими ночами смикали з колгоспних стогів сіно й на санчатах везли його за 20 км продавати в Конотоп. Удосвіта на продаж до Конотопа носили також молочну продукцію. Берегли кожену копійку, бо будували хату. Тітка Дуня відмовляла собі в усьому. Час минав, дівчата вирости й повиходили заміж. На жаль, старша сестра Марія вже померла. Решта живі й здорові, мають дітей та онуків. Життя розкидало сестер по різних містах: Харків, Херсон, Конотоп.

У батька був старший брат — Іван Мусійович, симпатичний, товариський за вдачею чоловік. Закінчив війну офіцером і продовжив військову службу спочатку в Румунії, потім у Білорусі. Коли звільнився в запас, оселився в Конотопі. Збудував на виділеній йому земельній ділянці по вулиці Рокосовського будинок, працював на рембазі (так називався раніше сучасний Конотопський авіаремонтний завод «Авіакон»). Я жив у їхньому домі, коли працював у Конотопі. Притулок на час навчання в Конотопському індустріальному технікумі мав у їхній оселі й мій брат Михайло. Пригадую, як усі ми разом — я, Михайло, їхні доньки Ніна й Валя — ходили кататися на ковзанах до місцевого спорткомплексу «Локомотив».

Немає вже на цьому світі ні Івана Мусійовича, ні Галини Пилипівни, але є доньки та їхні діти: у Ніни двоє дітей — донька Олеся й син Сергій, у Валі — донька Наташа й онук. Валі я щиро вдячний за те, що вона доглядала мою матір, коли та лежала в Конотопській лікарні.

Хочу згадати й про родини братів і сестер діда Мусія та мого батька Григорія. Про свій рід я більше дізнався в останні роки завдяки працівникам Державного архіву Сумської області. Однак про походження роду із с. Спаського мені було відомо й раніше. Наприклад, у дитинстві на свята ми часто навідували в Спаському не тільки наших прямих родичів (тітку Галю), а й заходили до сім'ї Кременів. До якої гілки роду вони належали, мені невідомо.

У моїй пам'яті збереглися спогади про деяких братів діда Мусія та його сестру Ганну. Найстарший брат Йосип помер чи загинув ще до мого народження. Пам'ятаю двох його синів — Івана й Миколу. Іван партизанів у Білорусі, після війни працював кочегаром паровоза. Він прожив довге життя. Виростив двох синів і доньку. Старший син і донька Галя пустили корені в Білорусі, а менший — Григорій — живе в Конотопі. Микола з родиною проживав у Білорусі, часто приїжджав до Любитового у відпустку.

Інший брат діда — Григорій — жив на нашій вулиці. Стареньким часто сидів на лавочці біля двору. У нього були сини — Гнат і Яків, які загинули на війні, а також доньки — Мотря й Параска. Про тітку Мотрю я вже згадував. Відважна була жінка. Вона мала двох синів — Михайла й Василя. Уже у віці поїхала за синами до Казахстану й досить довго жила там. Обидва сини, на жаль, уже покійні. З Василем ми любили пекти сало на лозині в грубці, коли тітки Мотрі не було вдома. У Василя залишилося двоє синів — Володимир і Юрій, які мешкають у Києві.

Тітка Параска (Параска Григорівна), скільки пам'ятаю, була ланковою в колгоспі. Сама виростила доньку Любу, яка також поїхала до Казахстану освоювати цілині землі, вийшла там заміж, потім переїхала з чоловіком у Тюменську область. Уже на пенсії поїхала до доньки й тітка Параска, залишивши хату, яка вже майже розвалилася.

У Якова було двоє синів — Іван і Михайло. Іван був офіцером, служив у Бердичеві, де одружився. Його доньки — Галя й Белла — разом із дітьми живуть в Ізраїлі. Михайло давно помер. Залишився син Володимир, кмітливий

і дотепний чоловік, як-то кажуть «душа компанії». Він має сина й доньку, живе в Любитовому, уже став прадідом.

Пам'ятаю дідову сестру Ганну. У неї була донька Марія і зять Олексій (на прізвисько «Вітер»), а в них дві доньки — Галя й Оля. Марія тривалий час працювала листоношею, а Олексій — завфермою. Гарний був господар. З дядьком Олексієм ми не раз поралися разом по господарству. Він часто допомагав заколоти й розібрати свиню, яку вигодувала мати. Був цікавим співрозмовником. У поважному віці подружжя вирішило поїхати до старшої доньки Галі в Росію, де невдовзі обоє й померли.

Добре пам'ятаю дідового брата Михайла, який прожив довге життя. Він працював у лісгоспі. Так трапилося, що багато років його роботу записували на дружину. Коли ж прийшов час оформляти пенсію, у нього не виявилось документально підтвердженого трудового стажу. Поклали його в лікарню, аби знайти якусь хворобу, щоб оформити пенсію. Хвороби не виявили, дід був абсолютно здоровий. Мав він двох синів. У старшого Олексія дві доньки: Катерина живе в Хмельницькому, а Надія — у Чернігові.

Батько згадував, що перед призначенням двоюрідного брата бригадиром питав дозволу в районному комітеті партії. Згодом Олексій переїхав із дружиною на станцію Терещинську, де й доживав свого віку.

З онуком діда Михайла від молодшого сина Павла я дружив. Він мій тезка — Василь Кремень. Ми навчалися в одному класі й у 9–11 класах сиділи за однією партою. Разом їздили до Путивля після 8 класу, бігали на танці в с. Присейм'я, де він згодом одружився. Наші дружини також тезки, обох звать Любов Олексіївна. Обидві в один рік народили старших дітей і, поки діти були немовлятами, жили в Любитовому й активно спілкувалися. Нині Василь Павлович із сім'єю живе в Конотопі, донька Світлана — у Харкові, син Андрій — разом із батьком. Василь став уже прадідом, але ще працює. Як і раніше, навчає автомобільної справи.

Дядько Павло пропрацював усе життя на залізниці, десятки років щодня добирався до станції Мельня, а потім

їхав до Конотопа й так само назад. Згодом збудував у Конотопі свій дім. Там і помер.

Наймолодшого дідового брата, Петра, я не знав, бо на той час він уже помер. Це сталося на початку 1930-х років. Після його смерті дружина Настя відмовилася вступити до колгоспу. Сім'ю обклали величезним податком. Через його несплату Настю заарештували й заслали до Сибіру. За декілька років вона повернулася із сином Михайлом. Жила в Любитові й дуже бідувала. З дітей Петра, які росли без батьків у родичів, я найкраще знав Івана Петровича. Трудівник, достойна людина. Тяжка йому випала доля. Жив він спочатку в напівземлянці. Поховав сина Миколу. Десь у сьомому чи восьмому класі улітку під час збирання сіна в обідню перерву, купаючись у Сеймі, потонула його донька Катя. Потім учаділа його дружина Галя. Іван Петрович одружився вдруге, узяв удову Євдокію Степанівну, яка замінила матір двом його сином — Михайлу й Петру, доглянула Івана Петровича. Євдокія Степанівна доброзичлива, веселої вдачі людина, добре знає різні звичаї й дотримується їх. Вона часто навідувала мою матір, а після її смерті допомагала організувати похорон. Син Михайло живе в Сумах, уже на пенсії. Його дружина й донька захистили кандидатські дисертації й викладають в Сумському університеті банківської справи. Петро живе в Росії у м. Калінінграді.

Отакі стислі відомості про рід Кременів, точніше про ту його гілку, що походить від Івана — єдиного сина козака Прокопа.

Представників інших гілок роду, зокрема пов'язаних із с. Спаським доля розкидала по всій Україні й інших країнах і землях.

Моє дитинство

Я пам'ятаю своє село десь з початку 1950-х років. Звісно, це уривчасті дитячі спогади. Одна з перших подорожей селом, що збереглася в пам'яті — похід до тітки Дуні (батькової сестри) та її чоловіка дядька Василя Сомка на храмове свято — Трійцю. Так було заведено, що гості з інших сіл,

передусім із Ленінського, де жила тітка Галя (ще одна батькова сестра), її чоловік Степан та їхній син Іван, спочатку заїжджали до нас, храмували, а потім ішли до Сомків. Разом із ними, батьком і матір'ю того разу пішов і я. Не пам'ятаю чому я сам, нікого не попередивши, пішов додому. Коли ж дорослі запитали, як я знайшов дорогу, я, не розгубившись, відповів: «А я лобом дивився, ішов і знайшов».

Більшу частину вільного часу в дитинстві я проводив з однолітками, які жили на нашій вулиці, та з дідом Мусієм, який навчав мене сільської праці й водночас ділився своєю мудрістю, сільськими легендами, переказами. Дід був моїм наставником у багатьох речах, адже батько й мати майже весь час були на роботі.

Мусій Іванович Кремень був середнього зросту, жилий, підтягнутий до самої смерті (а помер він після 80 років). Дід Мусій був беззаперечним авторитетом для односельців. Завжди доброзичливий, готовий допомогти і словом і ділом, «майстер на всі руки». А допомагати було кому — усі наші сусідки були вдовами (чоловіки загинули на війні) і кожна мала дітей. Катерина Подобрій згадувала, як вони з покійною матір'ю будували хату. Наближалася зима, а в них не було навіть дверей. Дід Мусій, побачивши це, знайшов десь двері й приніс сусідці.

Пам'ятаю ще з раннього дитинства поїздки з дідом Мусієм, який працював конюхом у бригаді, до нього на роботу. Перш ніж випустити коней, дід ставив мене за лавкою, що була під стайнею, аби мене не зачепив жоден кінь.

Ми виконували разом із дідом різні роботи по господарству, як-от: косили траву на лузі, ходили рубати кременеву лозу, заготовляли в лісі дрова.

Дід навчив мене ходити за плугом, і вже в сьомому класі ми разом з однокласником Олександром Подобрієм кіньми виорали присадибну ділянку бабі Репті, яка жила самотньо поряд зі школою.

Тривалий час дід був пасічником, мав 15 вуликів. Навесні й улітку разом з іншими пасічниками вивозив вулики в поле чи під ліс. Там вони робили будку з лози, у якій по черзі чер-

гували. Багато ночей провів і я з дідом на отій пасіці серед розкішної природи Присейм'я. Не раз у задусі великого міста я згадував оті гоголівські вечори, солодке свіже повітря, чарівну тишу ночей мого дитинства. Може, саме зворушлива таємничість української ночі, сон під зоряним небом із його Чумацьким Шляхом і сприяли вибору професії.

Особливо радісними були дні, коли на ручній центрифугі качали мед, часом бували й покусані бджолами. Ніколи не забуду неповторний смак свіжого меду чи свіжого огірка з медом!

Вели ми з дідом і різні бесіди. Дід часто згадував часи непу, коли був господарем, узимку заробляв перевезенням різних товарів з одного місця в інше, а влітку вирощував урожай на своїй землі, мав коней і корову або й дві.

Згодом я частенько замислювався над тим, якою могла бути Україна, життя українців, якби людям надали можливість самостійно господарювати на такій родючій українській землі!

Багато різних спогадів пов'язано з домашніми тваринами. У ранньому дитинстві доводилося пасти свиней, гусей замість того, щоб зайвий раз побігти на річку Любитовку скупатися. На відміну від сусідніх сіл, де свиней тримали у дворі, у нашому селі їх удень випускали пастися. Найменші діти відганяли їх у центр села на пасовище, а потім гнали додому. Трохи краще було пасти гусей на лузі, поряд з яким була річка і клопоту з ними було менше. Та найбільш серйозне заняття в професії пастуха — випасати корів. Пасли їх по черзі і зазвичай разом з кимось із дорослих. У череді було 30–40 корів. Череду гнали на луг, іноді в поле. Це заняття було найбільш відповідальним і значно цікавішим. Випасали корів, як правило, цілий день. Брали з дому торбу з їжею й улаштовували обід на свіжому повітрі.

Пам'ятаю, як мене збирали до школи. Ми з матір'ю пішли до магазину, аби купити мені портфель чи сумку. Портфель коштував десь 20 крб, а сумка — усі 30. Мені дуже хотілося сумку, щоб носити її на плечі, а не в руках. Мати вагалася, адже зайвих грошей у нас не водилося. І тоді я не

втримався, схопив сумку й чкурнув додому. Так і ходив із цією сумкою до школи.

Багато цікавого в мене пов'язано з вулицею, із сусідськими хлопцями, з якими я товаришував. Так трапилося, що на нашій невеликій вулиці, яку в народі називали Іжиківкою, нас було семеро майже однолітків. Заняття в нас були найрізноманітніші. Звісно, як усі діти в той час, ми грали у війну, де були «наші» й «фашисти». Займалися ми й корисними справами. Пам'ятаю, як носили в торбах додому пісок, у теплу пору року мандрували навколо села, особливо любили походи на луг, де нам дозволяли ловити вудкою рибу. Дітям забороняли ловити рибу в Сеймі: він був далеко від села й до того ж мав швидку течію та крутий берег, що міг обвалитися. Дійсно, у Сеймі не раз тонули і діти, і дорослі. Якось ми вирішили попри заборону піти на Сейм. Потім самі себе й виказали, бо захоплено розповідали, як там швидко тече вода.

Траплялися й надзвичайні події. Однією з них була пожежа, яку пощастило вчасно загасити. Коноплі й льон вирощували не тільки в колгоспі, а й удома. Технологія їх оброблення включала давлення (ламання стебел), а потім сушіння. Сушили зазвичай на печі. У нашій хаті на печі сушилися коноплі, мій менший брат Михайло десь знайшов коробку сірників і підпалив їх. Коноплі спалахнули вмить. Удома були тільки баба Оришка і я. Допоміг нам загасити вогонь і врятувати хату син фельдшера, Владислав Іванович Сущенко, який жив поряд і якраз прийшов до нашої криниці по воду. Згодом він став агрономом і тривалий час працював головою колгоспу в Житомирській області.

Дитинство моє було пов'язано з роботою в колгоспі. Після четвертого класу всі ми з Іжиківки пішли влітку працювати в колгосп. Верхи на коні «тягали копиці», тобто підтягувати перев'язані жінками копички сіна до великої копиці, яку складали дорослі чоловіки. Робота начебто й неважка, але весь день верхи на коні без сідла. Для дитини це важко. У перший день роботи мені не пощастило — попалася худа кобила. Після обіду я вже сидів поперемінно на

правій чи лівій нозі — інакше не міг. Того дня надвечір почав накрапати дощ, чоловіки підганяли нас, аби пошвидше закінчити роботу. Ми гнали коней, а перше сіно збирали на багнистому ґрунті. Моя кобила перечепилася через купину, і я перелетів через її голову й гепнувся на землю. Таким було «бойове хрещення» на колгоспних роботах.

На колгоспних полях тоді озимі та ярі культури, чимало місця відводилося під коноплі, які непогано родили. До того ж технічні культури краще оплачувалися. Та й довкола було багато озер і озерець, де вимочувалися коноплі. Щоправда, через це у водоймищах винищувалася риба. Ми малими бігали до озерець і підсаками виловлювали ще живу, але вже малорухливу, рибу.

Підлітком я працював, як і решта хлопців, на кінних і тракторних граблях, а потім складав сіно в копиці. З дитинства був міцним, високим. Якось в обідню перерву, побившись об заклад, носив навколо стогу новонароджене лоша.

У моєму дитинстві польові роботи були слабо механізовані. Основна робоча сила — колгоспники. У жінок були норми обробітку картоплі, інших культур. Однак вони пололи разом усе поле, потім ми, діти й молодь, або чоловіки окучували картоплю кінними культиваторами. Для копання ж кожна жінка мала свою ділянку і на ній працювала зранку й до вечора. Часто після школи ми допомагали матерям — підкопували заступом кущі картоплі. Потім накопану картоплю потрібно було своїми силами звезти в одне місце, де її буртували на зиму. Часто бурти не витримували зими, картопля замерзала, потім гнила, і тяжка праця виявлялася марною. Таких випадків було чимало. Зернові в моєму ранньому дитинстві часто косили косами. Збиралося 10–20 чоловіків, ішли один за одним, а жінки за ними в'язали снопи жита чи пшениці.

Свого часу я був вправним косарем. Ці навички залишилися на все життя. Пригадую такий випадок. Косимо ми траву. Я жену «широку ручку» (довгі руки плюс коса «дванадцятка»). Микола Коломієць, дорослий чоловік, підійшов до мене й сказав: «Б'юся об заклад, що в тебе під покосом неко-

шена трава, бо заширока ручка». Він перевірів мою роботу й визнав, що помилявся. Мій авторитет серед чоловіків виріс. Дід Лук'ян якось зауважив, що «руки в цього Кременя такі міцні, що він і бика за роги втримає».

Також діти носили воду косарям і жінкам, які в'язали снопи. Уранці ми наповнювали бочки водою з найкращої криниці в селі, а потім відвозили їх кіньми на поле. Увесь день носили відрами воду дорослим, що працювали в полі.

Зв'язані снопи везли за село до молотарки, і там їх обмолочували. Потім з'явилися комбайни. Комбайнер був шанованою людиною, та й заробіток мав непоганий. У дітей з'явилася нова робота — возити автомобілем зерно до комори, а з комори до вирівського елеватора. Хоча я ще пам'ятаю, як хліб до Вирівки возили биками.

З приємністю пригадую обіди на лузі й у полі — шматочок жовтого сала (піврічної давнини, бо, як правило, тоді кололи одну свиню на рік) із цибулею, півлітра молока й хліб. Іноді замість молока пили воду з криниці. Настрій у всіх був піднесений. Під час обіду ми ще верхи їздили скупатись, а ввечері йшли до місцевого клубу. За літо встигали засмагнути й загартуватися.

Ми були молоді, повні сил і все встигали — і працювати й насолоджуватися чудовою природою краю. Щовесни місцеві річки виходили з берегів. Вода часто доходила не тільки до городів, а й до сільських хат. За сильної повені від села можна було допливти на човні до Сейму й навіть далі. Луг перетворювався на «море». Завдяки осушенню боліт поблизу села рівень води в Любитовці і в Сеймі знизився, а отже, стали меншими розливи. Хоча й залежали вони передусім від талої води, яка надходила з верхів'їв річок і яку називали «валовою». Певно, через швидкий підйом її рівня. Ішла вона з верхів'їв Сейму.

З розливами річок пов'язана одна цікава легенда. Дід мені розказував, що прізвище Сомок, дуже поширене в Любитовому, має таке походження: навесні під час повені до одних господарів у піч запливла риба-сом, після чого цю родину почали називати Сомками.

Одне з озер і луг навколо нього називали Мицаї, мабуть, за поширеним у Любитовому прізвищем Мицай.

Катання на човнах було улюбленою розвагою любитовців, а надто молоді. Я пам'ятаю, як хлопці з дівчатами сідали в човен, брали гармонію й пливли ген за обрій.

Узимку хлопчачки ходили на саморобних лижах на гори. Дід Мусій зробив мені лижі з акації, вимочивши їх попередньо в окропі й загнувши носи. Усе було б добре, але ремінець, яким закріплювалася нога, був прибитий гвіздками, і в таких походах часто відривався. Доводилося вертатися додому з лижами на плечах. До речі, дід зробив мені з дерева й ковзани, прикріпивши знизу товстий дріт.

Про місцевість навколо села існують різні легенди. В одній із них ідеться про Катеринину гору. Так називається узвишся за селом. Подейкують, ніби колись тут проїжджала цариця Катерина й закопала золоту свиню і 12 золотих поросят. Походження цієї легенди важко пояснити, але час від часу траплялися шукачі скарбів.

Згадати дитинство й юність нам допомагають старі фотографії. Нині із цим, звичайно, простіше. Фотокамери стали невід'ємною частиною мобільних телефонів, планшетів, інших гаджетів. У роки мого дитинства й юності фотографування було рідкісною подією. Перебираючи старі фотографії, я згадав про такий епізод. Я з мамою, моя двоюрідна сестра Ніна (дочка батькового брата Івана Мусійовича) з мамою, Галиною Пилипівною, ідемо в теплий період року фотографуватися до одного з односельців. Пам'ятаю, що на одній із фотографій ми стояли поряд з іграшковим коником. Це було друге фотографування в моєму житті. (Перше я не пам'ятаю, бо мені було лише 10 місяців, коли до села приїжджав фотограф і знімав бажаючих у центрі села). До речі, ця фотографія збереглася, на ній зображений хлопчик у довгій сорочці з характерним вигином брів.

З фотографуванням пов'язаний ще один ранній спомин. Ми з друзями були на річці, коли прибіг сусідський хлопець і жестами закликав нас якнайшвидше бігти додому. Виявилось, що до нас завітав хтось у гості і в нього був фо-

тоапарат. У результаті збереглося фото, на якому зображені ми з братом Михайлом і сусідським хлопцем — Василем Подобрієм.

Фотографування в той час у селі було незвичною, рідкісною подією, і тому, мабуть, ці епізоди закарбувалися в пам'яті. Бо я пам'ятаю й пізніші фотографування цілого класу в початковій школі. Такі фото робили майже щорічно. На одному з них я на голову вищий за своїх друзів в останньому ряду. Я дійсно був найвищий у класі. Але в цьому випадку фотограф попросив тих, хто стояв позаду, знайти якусь підставку під ноги. Хлопці взяли по одній цеглині, а я — дві. Отак я «виріс» на фотографії.

Ще пам'ятаю фотографування в шкільних кашкетах. Річ у тім, що всі ми ходили до школи в тому, що могли придбати батьки. Звісно, не було в нас ні форми, ні шкільних кашкетів. Лише одна дівчинка з класу, Валя Реліцька, чия мати працювала вчителькою, була вдягнута в коричневу шкільну форму з білим комірцем і манжетами. Із Конотопа приїхав фотограф з одним шкільним кашкетом, який він вдягав на кожного, кого фотографував. У мене голова була велика, і тому цей кашкет на фото сидить не природно.

Одне слово, моє дитинство нічим не відрізнялося від дитинства інших любитовських дітей. Воно було тісно пов'язане з життям села, і я пам'ятаю його до найдрібніших подробиць. Певно, читаючи ці рядки, кожен згадав про щось своє, усміхнувся й замислено зітхнув. Що ж воно таке — життя, і чи недаремно ми живемо на світі...

Моя юність: навчання й спорт

Я вже згадував про своє захоплення спортом і цікаві випадки зі шкільних років. Та в пам'яті зринають ще деякі історії, які теж можуть розповісти про якісь деталі повсякденного життя людей нашого краю. Як я вже писав, у старших класах я ходив до Чорноплатівської середньої школи за сім кілометрів від Любитового. Хоча шлях до школи був довгий, бажання вчитися в мене це не відбило. Школу я закінчив із золотою медаллю.

У Любитовській школі директором був Володимир Валентинович Дембелянцев. До роботи в школі він працював у міліції в Конотопі. У нашому селі жив один, сім'я залишилася в місті. Уже не пам'ятаю чому, але він супроводжував мене на якийсь обласний захід у Сумах (можливо, олімпіаду). Харчувалися ми в заводській їдальні. І от я вперше зіткнувся з такою проблемою: переді мною на тарілці були котлета й картопляне пюре. Зі столових приборів були виделка й ложка. Такої страви я ще не їв і вважав, що повівся раціонально: лівою рукою взяв виделку й наштрикнув на неї котлету, а правою — ложку. Я спокійно кусав із виделки в лівій руці котлету, а правою їв пюре. Директор школи сидів за сусіднім столом разом з іншим директором. Він це бачив, але нічого не сказав. Однак удома, на загальних батьківських зборах розповів усім, що я неправильно тримав столові прибори. Нібито тема й правильна, але ж треба було самому підказати мені, як правильно користуватися столовими приборами, адже в селі зазвичай усі страви їли ложками, часто із спільної миски. Моя бабуся, наприклад, користувалася тільки дерев'яною ложкою.

Ще пригадую декілька курйозних «спортивних випадків». Один був пов'язаний із кросом на 1000 м у центральному парку м. Конотопа. Їхали ми зі станції Мельні (дев'ять кілометрів від Любитового) приміським потягом, який називали «робітничим», бо в ньому селяни їздили на роботу до міста. Приходив він рано. До змагань було ще зо дві години. Тоді я виступав за Чорноплатівську середню школу, хоча ще тільки збирався в ній навчатися. До поїздки за посередництва старшого товариша мене залучив учитель фізкультури Микола Юхимович Галушка. Він був невисокий на зріст і дуже сутулий, з учнями тримався демократично. Однак мав слабкість — був небайдужий до спиртних напоїв. На приміській площі в Конотопі ми всі разом пішли до їдальні. Він узяв собі й нам по котлеті з макаронами. Потім дістав пляшку вина й почастивав ним спортсменів. Після такого «сніданку» я пробіг дистанцію з результатом, який «тягнув» на другий розряд. Певно, «допінг» допоміг. Рані-

ше я на такі дистанції не бігав, тому не знаю, за скільки пробіг би цю відстань без «допінгу».

Також запам'яталося спортивне змагання на першість ДСО «Колгоспник» Сумської області з класичної боротьби. До моєї участі на цьому спортивному заході також був причетний М. Галушка. Як фізрука колгоспу, його попросили виставити команду борців від ДСО «Колгоспник» Конотопського району. Він знайшов хлопця, що навчався в Конотопському ПТУ й дійсно займався класичною боротьбою. Другим борцем він узяв мене — просто здорового хлопця. Я погодився, хоча ніколи цим видом спорту не займався й навіть не уявляв, як треба поводитися на тому килимі. Звісно, це був авантюрний крок. У Конотопі мені виписали липову довідку про те, що я маю третій спортивний розряд із класичної боротьби (наявність розряду була обов'язковою). До того ж у супровідних документах мене зробили на рік старшим.

Дорогою до Сум мій «колега»-борець у тамбурі потягу показав мені прийом — кидок через стегно. Ото й усе тренування. У Сумах мене поселили в кімнаті ще з трьома хлопцями з Кролевецького району. Одним із хлопців був Леонід Коца — майстер спорту з класичної боротьби, кандидат у майстри спорту з дзюдо чи самбо. Видали нам талони на харчування. На зважуванні моя вага становила 82 кг.

Настала моя черга вийти на килим, який я побачив уперше. Моїм суперником виявився Леонід Коца. Я здогадувався, як закінчиться двобій і встиг лише сказати перед початком: «Льоню, не кидай мене сильно!» На 39-й секунді супротивник поклав мене на лопатки. Цей програш розпалив у мені спортивну лють, і я з нетерпінням чекав наступного кола змагань. Нарешті суддя запросив на килим мене з «III розрядом» і спортсмена II розряду з Тростянецького району. Поєдинок був запеклим, ніхто не хотів поступатися. Коли ж закінчився раунд я, не знаючи правил, залишив килим, за що отримав попередження. Двобій продовжився, я охопив супротивника за талію. Глядачі почали вигукувати: «Місток, роби місток!» (Це один із найскладніших

кидків у боротьбі). Та який ще «місток» — я ж перший раз на килимі! Кинув його на килим — і далі продовжуємо боротьбу. Поступово вона перейшла в партер. Супротивник захопив мені шию й намагався розвернути обличчям догори, щоб таким чином укласти мене на лопатки, проте я вистояв. Поєдинок зі спортсменом із Тростянецького району закінчився моєю перемогою. Я таки зробив кидок через стегно, але на другий день не міг повернути шию й боліло все тіло. Потім з'ясувалося, що Леонід Коца в черговому поєдинку зламав комусь ребро, а ще один спортсмен через якісь обставини мусив терміново поїхати. Так я посів призове місце на змаганнях із класичної боротьби на першість ДСО «Колгоспник» у Сумській області.

Сміливою була й поїздка до м. Лебедина на першість області з кросу на 3 км. Дистанція далася дуже важко, бо я ніколи не бігав. Я тримався з останніх сил і мені присвоїли III розряд.

Озираючись назад, хочу сказати, що моє дитинство й юність були щасливими, веселими, сповненими пригод і дотепних витівок. У мене не було якихось особливих потреб щодо одягу, їжі, делікатесів, солодощів чи розваг.

Хоча тепер я розумію, що матеріальні можливості моїх батьків були вкрай обмеженими, вони економили на всьому, особливо коли будували хату чи планували якісь інші великі витрати. Та більшість односельців жили ще бідніше. Звичка запасатися, як то кажуть, «про всяк випадок», й ощадливість збереглися в мене донині.

Спогади про дитинство й юність — найцінніші. Дійсно, щасливий той, хто за свого життя зміг пізнати радощі дитинства.

Розділ 5

ОДНОСЕЛЬЦІ

Я з великою шаною ставлюся до жителів села Любитового. Насамперед тому, що моє дитинство й юність пройшли в тісному спілкуванні з ними. Та й пізніше я багато знав про односельців, бо в телефонних розмовах із матір'ю, а тим більше при відвідуванні Любитового, одним з обов'язкових питань було: «А що там у селі?» І мати докладно розповідала мені про все: від народження дитини до найдрібніших подій. На жаль, в останні десятиріччя народжень було значно менше, ніж смертей. Крім того, не з розповідей знаю про складне життя села в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Здогадуюсь, що й раніше воно було непростим. Тому є кілька об'єктивних причин, зокрема низька родючість ґрунтів, віддаленість від міст і недоступність до транспортних вузлів. Дістатися до станції Мельні, особливо з багажем або в негоду завжди було проблемою. Заробітки в місцевому колгоспі були низькими. У роки моєї юності було важко із села вступити до авторитетного вищого навчального закладу. З моїх однокласників по Любитовській школі до ВНЗ вступили троє: Олексій Наконечний до Ніжинського педагогічного інституту, я з другої спроби до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Леонід Мицай до Ашгабадського державного університету. І це з усього класу, що нараховував до 25 учнів. Тому коли сьогодні хтось стверджує, що нібито раніше була доступнішою вища освіта, то це не так. Відсоток молоді, яка навчалася у ВНЗ, і число студентів були найбільшими саме в роки незалежності України.

Працюючи міністром освіти і науки України, я прагнув збільшити ці показники, бо розумів, що людині дається одне

життя і потрібно допомогти дитині гідно підготуватися до нього, реалізувати себе як особистість. Ідеться не лише про вищу освіту, а й про підготовку до життя через технікуми, коледжі, професійно-технічні училища. Головне, щоб людина мала улюблену роботу. Уважаю за доцільне при перегляді Конституції України прописати як обов'язок держави — надати дитині безкоштовно ту чи іншу професію й кваліфікацію. Нині, отримавши лише загальну освіту, важко бути конкурентоспроможним на ринку праці й у житті. Також треба звернути увагу на покращення вивчення іноземних мов ще в школі. Необхідно, аби дитина, закінчивши школу, могла вільно спілкуватися хоча б однією з європейських мов, насамперед англійською.

У Законі України «Про вищу освіту», прийнятому на початку 2002 р., ми спеціально заклали норму кількості студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації не менше як 180 на 10 тис. громадян. Зважаючи на те, що народжуваність у країні падала, це був високий показник. Перекоаний, що «зайвого» інтелекту в країні не може бути. До того ж в умовах безробіття студентське життя часто оберігає молоду людину від зайвих спокус і навіть злочинів. За період з 1999 по 2005 р., коли я був міністром, кількість студентів значно виросла — з 1930,9 до 2575,2 тис. осіб (табл. 17).

Таблиця 17

Динаміка кількості студентів в Україні за 2000–2013 рр.

Навчальний рік	Кількість студентів у ВНЗ, тис. осіб		Прийнято студентів, тис. осіб	
	I–II рівні акредитації	III–IV рівні акредитації	I–II рівні акредитації	III–IV рівні акредитації
2000/01	528,0	1402,9	190,1	346,4
2001/02	561,3	1548,0	201,2	387,1
2002/03	582,9	1686,9	203,7	408,6
2003/04	592,9	1843,8	202,5	432,5
2004/05	548,5	2026,7	182,2	475,2
2005/06	505,3	2203,8	169,2	503,0

Навчальний рік	Кількість студентів у ВНЗ, тис. осіб		Прийнято студентів, тис. осіб	
	I–II рівні акредитації	III–IV рівні акредитації	I–II рівні акредитації	III–IV рівні акредитації
2006/07	468,0	2318,6	151,2	507,7
2007/08	441,3	2372,5	142,5	491,2
2008/09	399,3	2364,5	114,4	425,2
2009/10	354,2	2245,2	93,4	370,5
2010/11	361,5	2129,8	129,1	392,0
2011/12	356,8	1954,8	105,1	314,5
2012/13	345,2	1824,9	99,8	341,3

(За матеріалами статті: Горбань А. В., Шевчук В. О.
Аналіз ринку вищої освіти в Україні за 2000–2013 роки //
Режим доступу: <http://scaspee.com/6/post/2013/07/the-analysis-of-the-higher-education-market-in-ukraine-for-2000-2013-years-a-gorban-v-shevchuk.html>)

Проте повернімося до односельців. Писатиму про них в абетковому порядку, аби нікого не образити — усі вони мені дуже дорогі, з усіма пов'язують теплі спогади. На жаль, мені бракує історичного матеріалу, щоб описати кожен рід, тому розповідь ґрунтуватиметься на власних знаннях і досвіді.

Одним із поширених прізвищ у селі є прізвище *Артюх*. У мене був однокласник Павло Павлович Артюх — гарний товариш, який працював шофером, одружився з Любою Сомок, симпатичною дівчиною з нашого села, переїхав до м. Бердянська, де працював у місцевій Державтоінспекції. Під час моєї роботи міністром освіти і науки України він був уже пенсіонером і працював заступником директора місцевого технікуму. Керівництво технікуму часто відряджало його до профільного міністерства для вирішення різних питань. Я завжди намагався допомогти в рамках закону. Батько Павла, якого також звали Павлом, тривалий час працював на місцевій лісопильні. Був він міцний і легко справлявся з колодами. Жили вони на околиці села в бік

Алтинівки. Вже в літньому віці батько Павла разом із дружиною поїхав до дітей у Бердянськ, де й помер.

У цій же хаті, але з окремим входом, жила сім'я його брата Олександра, з яким я не був знайомий особисто, але знав трьох його дітей. Найменшою була Люба, старша на рік за мене, вона дуже добре вчилася в школі. На жаль, вона вже померла. Трагічно загинув її старший брат Петро, який працював у міліції в Бердянську. Залишився один із братів — Федір. Про нього я вже згадував, бо він став чоловіком матеріної сестри Галі. Пам'ятаю їхнє весілля — я був тоді учнем початкової школи. Почув, як дорослі говорили, що Галя, мовляв, виходить заміж за гарного, але бідного хлопця, бо нема в нього ні батька, ні матері. На весіллі я на правах родича був головним продавцем нареченої, зі мною було ще кілька дітей. За звичаєм приходив сват, аби викупити наречену. Починається торг. З боку продавців його повинен був вести я. І от сват, а ним був Павло Михайлович Кремень, починаючи торг, пропонує мені три чи п'ять карбованців (ще старими грішми, до хрущовської реформи), а я взяв і зразу погодився. Пізніше дядько Павло поцікавився, чому я не торгувався. Я чесно відповів, що знав, який бідний молодий, тому й не став торгуватися.

Історію їхнього виїзду в Казахстан я вже описав. Через 53 роки вони повернулися в рідне село. Їм дісталася хата в центрі села, що колись належала діду Федора й була перевезена із Саганевого саду. У ній тривалий час жили сім'ї вчителів і була класна кімната. Багато років хата була порожньою. Зробивши необхідний ремонт, Федір і Галя оселилися там. Згодом в Україну повернулися їхні донька Оксана, зять Олексій та онук Євген. Один син із сім'єю залишився в Казахстані.

Федір і Галя дуже допомогли мені, коли потрібно було доглядати хвору матір, і за це я їм щиро вдячний. Та й зараз вони піклуються про хату й садибу, де жили й померли мої дід Мусій, баба Оришка, батько Григорій, мати Варвара, і звідки в останню путь на Любитовське кладовище віднесли брата Михайла.

Прізвище Артюх (по чоловікові) мала й моя хрещена, Галина Михайлівна. Привітна симпатична жінка, яка виїздила разом із чоловіком працювати в Іркутську область, але потім повернулася в село й уже в літньому віці переїхала до доньки Валі в Конотоп. Там само оселився після служби в Східній Німеччині і її син Микола. Кілька років тому хрещена раптово померла.

Пам'ятаю трьох братів — Івана, Миколу й Михайла Артюхів. Їхній батько втратив на війні ногу. Микола став учителем, тривалий час очолював сільську раду в с. Козацькому. З Іваном, який навчався в Конотопському ПТУ, ми їздили на змагання з боротьби до Сум, а Михайло працював у Любитові водієм.

Ще за одним Артюхом була заміжня двоюрідна сестра матері — Галя.

У селі ще були сім'ї із прізвищем Артюх, але я не можу про них розповісти. Зазначу лише, що зустрічав таке прізвище і в інших регіонах України. Галина Артюх була заступником мера Києва Л. Косаківського, жінка з таким прізвищем працювала проректором Черкаського державного університету ім. Б. Хмельницького за ректорства А. Кузьмінського.

Прізвище *Гончаренко* з'явилося у селі за моєї пам'яті. За приїжджого хлопця з таким прізвищем вийшла заміж наша сусідка Катерина Подобрій, про яку я ще розповім докладніше. Вони виростили двох гарних синів — Сергія, який оселився в Росії, і Олександра, котрий нині працює в Києві.

У частині Любитова, що тягнеться в бік Горкушиного хутора, проживала сім'я *Горецьких*. Матері вже немає, там живе син Валерій із дружиною.

Поширеним у селі є прізвище *Горкуша*. Нагадаю, що населений пункт поряд із Любитовим донині в народі називають Горкушиним хутором, хоча офіційна його назва — с. Присейм'я. Так називається й розташована тут сільська рада. Це прізвище пов'язане в моїй пам'яті передусім із двома однокласниками — Ольгою й Олексієм, а також їхніми сестрами — Марією й Антоніною. Вони жили поряд,

на околиці села в напрямку Горкушиного хутора. В обох батьки були інвалідами: у батька Олексія не було ноги, а в батька Олі — нога скалічена. Батько Олі помер навесні 2015 р., а мати ще жива. Восени 2014 р. вона відзначила своє 100-річчя, при цьому зберегла гарну пам'ять. Я щиро вдячний їй за цікаву розповідь про минуле, яка була використана в цій книжці, а Олі — за її виклад на папері.

Оля вчилася дуже гарно, закінчила школу зі срібною медаллю. Ми разом грали в шкільній виставі за п'єсою І. Карпенка-Карого «Сто тисяч». Після школи вона закінчила медучилище, вийшла заміж і стала моєю сусідкою, бо її чоловік, Микола Карел, жив із матір'ю навпроти нас. Оля довго працювала в Присеймівській лікарні, виростила з чоловіком двох гарних синів — Віктора й Миколу — вже має онуків. Її чоловік Микола помер. Оля — активна учасниця сільської самодіяльності. Я їй щиро вдячний за спілкування з моєю матір'ю на вечірніх вуличних посиденьках.

Олексій Горкуша після середньої школи закінчив технікум цивільної авіації, побував у різних куточках країни, а нині проживає в Росії на Далекому Сході. Пам'ятаю, як під час зустрічі однокласників у Чорноплатівській середній школі в 2010 р. ми з ним дискутували з приводу розпаду Радянського Союзу. Як людина, що все доросле життя прожила в Росії і нині є її громадянином, він негативно оцінив крах Радянського Союзу. Я не втримався й досить різко заперечив, наголосивши на прогресивності появи Української держави й відчув мовчазну підтримку однокласників. В Олексія гарна сестра Антоніна. Вона навчалася в одному класі з моїм братом Михайлом. Вийшла заміж за мого товариша Василя Подобрія. Сім'ями ми товаришували, коли жили в Москві, де Василь служив офіцером. У них народилися дві симпатичні доньки. Василь передчасно помер, а Тоня переїхала до Любитового, господарює й радо приймає в гості і доньок, і вже онуків.

Добре пам'ятаю Олексія Вікторовича *Грибача*, або просто Вихторовича, як його звали в селі. Дуже гарна й авторитетна людина, чудово розбирався в техніці, міг будь-що

відремонтувати. Був водночас і слюсарем, і токарем, і зварювальником... Він усе життя працював у бригаді механізаторів механіком. Десь із рік тому бачив його в селі, куди він приїздив з донькою, яка вчителює в Конотопському районі (у Великому чи Малому Самборі).

Помітною сім'єю в селі були Василь і Галя *Давиденки*. Василь постійно працював у колгоспі, а Галя, скільки пам'ятаю, була ланковою. Під старість вони виїхали до дітей у Харківську область, але, за висловом Василя, їм довго Любитове снилося.

Я вже згадував прізвище *Дрож*. Моїм однокласником був Михайло Дрож, уже покійний. Його батько тривалий час був у колгоспі завгоспом. Михайло мав старшого брата Василя й меншу сестру Галю. Галя згодом вийшла заміж за нашого однокласника по середній школі — Григорія Рябика. Михайло добре навчався, і саме з ним ми змагалися на уроках історії, хто більше заробить за чверть відмінних оцінок у вчителя А. Андрущенка. За цим змаганням спостерігав увесь клас. Чим усе закінчилося я вже не пам'ятаю, певно, були взаємні успіхи. Після закінчення, якщо не помиляюся, технікуму, він тривалий час працював на Конотопському торфопідприємстві, рано помер.

Ще одна сім'я з таким прізвищем жила в центрі села біля нашої вулиці. Голова сім'ї, Павло Дрож, мав значно старшого за мене сина Михайла, який працював викладачем в одному з технікумів Дніпропетровська чи Дніпродзержинська.

Також була сім'я Уляни Миронівни Дрож, завідувачки клубу. Її чоловік Іван був братом Павла. Іван рано помер, а вона залишилася з донькою Антоніною, яка була менша за мене десь на рік. З Улянєю Миронівною ми грали в сільській виставі за однією з п'єс А. Чехова. Мені було складно грати сцени, у яких передбачались обійми, бо я був школярем, а вона — старша за мою матір. Тоня вийшла заміж за хлопця на прізвище Косенко, який змінив мого батька на посаді голови колгоспу. Після його звільнення вони перебралися в Одеську область, де в той час жили й працювали

Федір Олександрович Артюх і Галя з дітьми. Тоня вчителювала. Розлучилася з чоловіком і сама виховувала двох синів.

Прізвище *Дурас* асоціюється в мене насамперед із сім'єю Василя й Галі. Вони мають двох уже дорослих дітей — сина й дочку. Син живе в Харкові й працює на телебаченні. Його дружина — відомий лікар-офтальмолог. Мають доньку.

Заміжньою за Михайлом Дурасом, уже покійним, була Євдокія Степанівна, яка пізніше стала дружиною Івана Петровича Кременя. У Михайла була симпатична донька, яка вийшла заміж, по-моєму десь у Криму. Брат Михайла, Василь, був невисоким, сутулим, але дуже міцним. Пригадую, як допомагав йому виливати з бетону стовпчики для фундаменту нашої хати.

Поширене в селі прізвище *Калиш*. Це дівоче прізвище моєї матері. Мій дід Іван мав братів і сестер; я знав лише тітку Марію й тітку Одарку. Іван мав трьох дітей. Про матір та її сестру Галю я вже розповідав. Їхнього брата звали Григорієм (1931 р. н.), він служив у Порт-Артурі¹, на кордоні з Китаєм та Японією, потім повернувся додому. Жили дуже бідно. Кілька парубків, зокрема й Григорій, скинулись і купили один велосипед на всіх. Одружився із сільською дівчиною Марією Подобрій. Я добре пам'ятаю це весілля: як баба Параска, вдягнувши кожух навиворіт, оббігала весільний поїзд, розкидаючи цукерки, а ми на снігу їх збирали. На другий день весілля я отримав від Марії в подарунок теж якісь цукерки. У Григорія й Марії виросли два гарні сини — Микола й Сашко, обидва одружилися в с. Ленінському. Мають уже своїх дітей, а Микола й Валя — онуків. Дуже гарна сім'я. Пригадую, як, приїхавши з Казахстану, Григорій подарував мені 10 карбованців, що тоді було цілим

---

¹ *Порт-Артур* — військово-морський порт у Жовтому морі. У 1945–1955 рр. був військовою базою СРСР, зайнятою після перемоги над Японією у Другій світовій війні. Нині цей порт належить Китайській Народній Республіці.

скарбом. Пізніше я неодноразово намагався перевершити його щедрість. Григорій — добрий за вдачею, душевний чоловік. Марія була гарною й самостійною жінкою. Був на весіллі обох їхніх синів — Миколи й Сашка. Неначе це було вчора, а минули вже десятиліття. Валя, дружина Миколи, викладала українську мову й літературу та стала заслуженою вчителькою України, а Сашкова дружина Ліна працює медсестрою в Конотопській поліклініці. Я дуже вдячний Ліні за те, що вона допомагала моїй матері, коли та лежала в Конотопській лікарні. Микола дуже майстровий чоловік, до того ж гарно малює. Сашко закінчив заочно історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, але залишився працювати водієм у Конотопі. Григорій помер у березні 2015 р., через рік після смерті моєї матері.

Марія Артемівна Калиш жила на нашій вулиці. Була мудрою жінкою, тяжко працювала все життя й гарно співала. Вона не мала дітей і перед смертю подарувала матері якісь скромні золоті прикраси, які були для неї, певно, великим скарбом.

Із нащадків брата діда Івана, Тимофія, я знав Бориса, який працював на цегельному заводі в с. Ленінському, де познайомився з дівчиною з Кролевця, одружився з нею і там живе. Вони виростили сина й доньку.

Уже згадував про односельців на прізвище *Капітан*. Моїм однокласником був Олександр Капітан. Його батька звали Гнатом. Коли ми ще навчались у Любитовській восьмирічці, Олександр знайшов у полі снаряд і вирішив його розібрати. Снаряд розірвався, й він утратив руку. Закінчив технікум у Харкові, отримав професію бухгалтера, працював в одному із сіл. Він не зміг пристосуватися до нового життя й наклав на себе руки.

Його родич, Михайло Капітан, якийсь час викладав у школі музику й навчав мене фотосправи, коли я отримав у подарунок фотоапарат «Любитель». Пізніше він одружився з нашою піонервожатою Галею із с. Присейм'я і потрапив

у м. Прип'ять. Після Чорнобильської катастрофи працював у структурах, що займалися ліквідацією її наслідків.

Третьою гілкою Капітанів були Данило та його син Павло. Данило вже в дорослому віці впав з потяга й утратив ногу. Павло був старший за мене на сім років. Як і його родич Михайло, гарно грав на баяні. Він одружився з моєю двоюрідною сестрою Антоніною Сомок. Тоді він був студентом Харківського ветеринарного інституту, а Тоня ще не закінчила середньої школи. Жили вони щасливо. Виростили сина й доньку. Оля вийшла заміж за сина моєї сусідки Ольги Карел. Молоді «подарували» бабусям-однокурсницям — Олі й Тоні — онуку Інну. Нещодавно в Інни з'явилася сестра. Павло помер, і Антоніна залишилася сама. Вона завжди турбувалася про близьких, зокрема про покійну сестру Марію. Рід продовжує син Антоніни й Павла — Сашко.

Було в Любитові кілька сімей із прізвиськом *Карел*. Це наша сусідка, удова Єфросинія Карел, у якої було троє дітей: дві доньки — Надія й Аня і син Микола. Чоловік сусідки загинув, і жилося їм складно. Хоча у вихідні й на свята дівчата, особливо Аня, виспівували разом із хлопцями й дівчатами на вулицях села. Надія вийшла заміж у Присейм'ї, Аня — у Любитовому. Вона тривалий час працювала листоношею. Микола, як я вже згадував, одружився з моєю однокурсницею Олею Горкушею.

Ще одна сім'я Карелів пов'язана з дідом і його онуком Миколою. Микола закінчив Одеську вищу партійну школу й працював у Кролевецькому райкомі партії, нині пенсіонер.

Згадую вже покійного Олександра Карела. Він навчався в школі разом із моїм братом, потім вступив до Київського медичного інституту й працював дитячим лікарем у м. Прилуках. Загинув від ножа злодія, якого застав у своїй новобудові. Залишилися дружина й донька (також лікарі) і син.

Прізвисько *Киктенко* асоціюється в мене з Василем і його дружиною Галею. Василь помер досить давно, а його дру-

жина, яка все життя працювала дояркою, жива. Пам'ятаю, що сім'я склалася в них завдяки тому, що Василь познайомився з однією з доярок Алтинівської ферми, які приїздили доїти корів на лузі біля Любитова, а хлопці з нашого села ходили знайомитися з ними.

Тітка Одарка була заміжня за Іваном *Кичею* й мала п'ятьох дітей — Михайла, Пашу, Ніну, Галю й Полю. Жили вони бідно, доля розкидала їх по всій країні. Михайло, Галя й Поліна жили в Києві. Михайло та його дружина вже померли. Галя була старша за мене на два роки, я добре її знав. Після школи вона поїхала до Києва до брата Михайла, вийшла тут заміж за гарного хлопця з Ніжина, Михайла Ревтюха. Вони виростили двоє синів — Сергія й Володимира, що мають уже онуків. У Михайла також було двоє синів — Сашко й Володя. Сашко загинув у автокатастрофі, а Володя тривалий час працював провідником на різних поїздах, зокрема до Москви, Берліна тощо. У Михайла та його дружини я не раз бував і сам, і разом із дружиною. Хрестив меншого сина ще в часи студентства — не побоявся піти до київської церкви й відстояти службу. Усе обійшлося. Галя мала старшу сестру Марію, яка була заміжня за чоловіком із Любитового — Іваном Миколайовичем Кичею. Мудра, урівноважена жінка, виростила з чоловіком двох синів. Поліна була найменшою в сім'ї Одарки й Івана Кичів. Живе в Києві, має двох доньок і онуків.

Було в селі прізвище *Коблюк*. Найкраще пам'ятаю Михайла Коблюка, уже покійного, і його дружину Галю. Михайло закінчив сільськогосподарський технікум і працював у селі механізатором. Його син викладає в одному з профтехзакладів Кролевецького району.

Доволі колоритною фігурою був уже покійний Микола *Коломієць*. Його батько був поважною людиною, жили вони не бідно, мали біля хати садок, у якому росли дуже гарні яблуні. Микола був теслею і взагалі приємною людиною. Любив пожартувати.

Рід *Кравченків* представлений кількома сім'ями. Найближче до нас жила сім'я Олександра (Сашка) Кравченка.

Нині на нашій вулиці живе його син Михайло з дружиною Галею, у яких кілька дітей і чимало внуків. Їхній син Володимир зробив важливу справу, про що я вже розповідав, — вони разом із дружиною побудували церкву в с. Любитовому. Брат Михайла, Василь, уже помер, але залишилася дружина, Галя (у дівочтві Мицай), і діти.

Михайло Кравченко та його брат, Григорій, жили біля нашої бригади, під вільховим лісом. Обоє вже померли. У Михайла залишився син Василь, який живе в Києві, а також донька. У них, певно, уже є й онуки. Григорій був одружений з Тетяною, матір'ю моєї хрещеної. У неї це був другий шлюб — перший чоловік, здається, загинув на радянсько-фінській війні. У Григорія був син Микола, який після сільськогосподарському технікуму поїхав на північ Житомирщини і там постійно жив. У нього був ще й менший брат.

Поширеним у селі було прізвище *Мицай*. Певно, представники цього роду жили в селі досить довго, бо одне з озер поблизу старого Любитова називається Мицаї. Для мене це прізвище пов'язано з кількома сім'ями. Це вчителька української мови й літератури — Паша Павлівна Мицай, а також учителька математики й німецької мови — Антоніна Михайлівна Мицай. Моїми однокласниками були Леонід Миколайович і Михайло Петрович Мицаї. І цей перелік можна продовжити.

Леонід Мицай після школи поїхав до брата в Ашгабад, закінчив там університет, одружився, народилися діти. Потім переїхав до Києва. Ми з ним знову близько зійшлися, коли я працював міністром, а він в одній із міністерських структур. Витриманий, старанний працівник. Має чотирьох онуків. Гарний майстер. Виріс у багатодітній і небагатій, але дружній сім'ї. Мав двох братів і, якщо не помиляюся, чотирьох сестер. Менший брат, Анатолій, одружився з однією з доньок директора Черноплатівської школи М. Новомирського — Любою.

Михайло Мицай закінчив технікум, жив і працював лісником у Чернігівській області. Михайло в школі дуже

нахилився до книжки, коли читав. І ніхто так і не підказав, що хлопцю треба перевірити зір. Уже в дорослому віці я побачив його в окулярах.

Прізвище Мицай мав уже згадуваний Олексій Денисович, який одружився з Марією, донькою Ганни Іванівни, уродженої Кремень.

Маємо також приємну сусідку — Поліну — з дівочим прізвищем Мицай. Вона була однокласницею брата Михайла, вийшла заміж за мого однокласника Миколу, який рано й трагічно помер. У них народилося двоє гарних дітей — Таня і Юра. Таня має вже власних дітей. Юра живе з матір'ю і завжди готовий допомогти по господарству.

Тетяна Оврамівна Мицай, уже покійна, часто бувала в нас удома. На роботу й з роботи до сільського медпункту вона часто ходила через наш двір, до того ж моя мати більше двох десятиліть працювала з нею санітаркою. Тетяна Оврамівна має прізвище Мицай по чоловіку. Сама вона з іншого села. Фельдшером була безвідмовним. Естафету перейняла від Івана Олександровича Суценка, який і жив, і працював у медпункті. Він був огрядним чоловіком, і тому в дитинстві я вважав, що всі лікарі огрядні. У нього був дуже симпатичний син Владислав. Це він колись допоміг нам загасити пожежу в хаті, коли брат Михайло підпалив коноплі на печі. Владислав закінчив сільськогосподарський інститут і тривалий час жив і працював у Житомирській області. Я дуже вдячний Тетяні Оврамівні за те, що вона вчасно відправила мою матір на онкоконсультацію в Київ, де в неї діагностували рак грудей і в 1999 р. зробили операцію. Мати прожила до 2014 р. Чоловік Тетяни Оврамівни — Петро Мицай, уже покійний, — був фронтовиком, наприкінці життя втратив зір, але був доволі самостійний: міг виконувати різну роботу по господарству. Вони виростили сина Олексія, який закінчив Київський медичний інститут, і доньку Валю. Пригадую, що син одружився з дівчиною з Рівненської області. Приїхали свати, відгуляли весілля, і батьки молодих почали говорити про політику. У розмові згадали про бандерівців. Батько молодого був прибічником

УПА, де воювали близькі йому люди, а батько молодого — фронтовиком, воював у лавах радянської армії. Їхні погляди виявилися настільки різними, що вони ледь не взялися за грудки. Було це десь у 1970-х роках. Я тоді ще подумав: як же можна було посварити представників одного народу через спільне історичне минуле! На жаль, це значною мірою надумане протистояння не подолано й у незалежній Україні. Але це тема для іншої розмови.

Згадаю ще про одну сім'ю Мицаїв. Це Іван Іванович Мицай і його дружина Галя. Іван Мицай жив на нашій вулиці і тривалий час був водієм «бобика» у голови колгоспу, а до того працював на вантажівці. Колись я ледь не підвів його. Річ у тім, що за Сеймом були ділянки луку нашого колгоспу, які утворилися після того, як річка змінила русло. Ми навантажували сіно на машину й потрібно було переганяти машину від копиці до копиці. Я взявся за цю роботу. Автомобіль стояв в напрямку річки Сейм, і до берега було близько. Так трапилося, що я завів авто, машина зрушила з місця і я не зміг вчасно її зупинити. Пощастило це зробити за пару метрів від кручі. До машини підбіг Іван Іванович — на ньому не було лиця. Він мене вилаяв і на тому все скінчилося.

Пізніше Іван Іванович із дружиною переїхали до дітей — сина Василя й доньки Валі — в село під Харковом, де жив, помер і похований Г. Сковорода. Директором музею Г. Сковороди певний час була невістка Івана Івановича.

У селі є кілька сімей, що мають прізвище *Мовлевич*. Микола Мовлевич був моїм однокласником. Порядна й працювита людина, залишився в селі, певний час очолював Любитовське відділення колгоспу ім. Леніна. Він став зятем моєї першої вчительки — одружився з її донькою Ніною. Вони виростили двох гарних синів — Леоніда й Миколу, — які одружилися й живуть із сім'ями на нашій вулиці. Дружина Леоніда, Тамара, працює фельдшером, якийсь час квартирувала в моєї матері, коли помер батько. Мати із задоволенням прийняла молоду дівчину, яка тільки-но закінчила медучилище. Тамара спокійна, доброзичлива, допома-

гає людям. Вони з Леонідом великі трудівники, тримають чимале господарство. Мають доньку й сина. Дружина сина Миколи, Люда, працює, допомагаючи самотнім літнім людям. Вона дуже допомагала матері, за що я їй щиро вдячний. Під час довгого перебування матері в лікарні вона доїла її корову, а Микола пас череду замість матері, коли була її черга.

Родоначалницею прізвища *Мороз* у селі була наша вчителька Марія Юхимівна. Разом із чоловіком вони купили, а потім перебудували хату на нашій вулиці. Чоловік Микола помер раніше, декілька років вже немає Марії Юхимівни. У них залишилися дві доньки, одна з них — Валя — живе із сім'єю в батьковій хаті.

Давнє й поширене в селі прізвище *Наконечний*. У нашому класі було двоє Наконечних — Іван і Олексій. Іван був нашим сусідом і моїм однокласником. Спочатку помер його менший брат Микола, потім він, а останньою — їхня мати Катерина. З нею дуже дружила моя мати. Матір померла тоді, як труну з тілом Катерини несли на кладовище.

Олексій Наконечний жив біля луку. Після восьмого класу, на відміну від більшості однокласників, що пішли навчатися в с. Чорнолатове, він пішов до школи в с. Ленінському. Потім закінчив Ніжинський педінститут і все життя був учителем математики, завучем у школах Конопського району. Нині на пенсії, проживає в с. Козацькому. Виростив двох доньок. У Олексія є менша сестра, Ніна, яка навчалася разом із моїм братом Михайлом. Вона живе на нашій вулиці, завжди допомагає людям — під час похорону, поминок тощо.

Навпроти нас живе ще одна сім'я Наконечних. Щоправда, вже залишилася сама Раїса Максимівна. Її чоловіка звали Михайлом. Вони виростили доньку й сина, які живуть в Росії, але приїжджають до матері в Любитове. Померли вже Михайло, його мати, тітка Маша. Батько Михайла не повернувся з війни. Раїса — уважна сусідка, доброзичлива людина.

Сім'я *Плавків* жила далеченько від нас і, чесно кажучи, пам'ятаю про них небагато. Пригадую тракториста Миколу

Плавка — гарного працівника й спокійну врівноважену людину. У нього були син і донька.

У селі багато людей мають прізвище *Подобрій*. У нашому класі Подобріїв було троє — Павло, Олександр та Іван. Павло й Олександр жили на нашій вулиці. Ми дружили з дитинства, а з Павлом я сидів за однією партою з першого по восьмий клас. Павло жив із бабою Палажкою, бо батьки поїхали на заробітки. Після восьмого класу він вступив до Конотопського залізничного технікуму. Після закінчення технікуму його направили на роботу в Тюменську область, де він усе життя пропрацював на будівництві доріг під Сургутом. Нині на пенсії, живе в Тюмені (Росія). Має сина й, певно, онуків.

Олександр замолоду вирізнявся запальним характером, через що потрапляв у халепу. Пізніше разом із моїм батьком заочно закінчив сільгосптехнікум і працював головою колгоспу в Ямпільському районі на півночі Сумщини. Гарний чоловік. Пішов з життя через важку хворобу. Залишилися дружина Антоніна й двоє синів.

Іван Подобрій гарно співав, його спів чимось нагадував манеру Марка Бернеса, відомого радянського актора й співака. Жив без батька, з матір'ю. З його старшою сестрою, Марією, був одружений мій дядько, Григорій Калиш. Іван працював на фермі, був людиною щирою й доброю. Помер у доволі молодому віці. Запам'яталося, як ще школярами слухали в мене вдома радіолу, і йому особливо подобалася пісня, де були слова «как много девушек вокруг, а мы с тобою не женаты».

Василь Подобрій був моїм сусідом. Він старший за мене на рік. Тривалий час жив разом із бабою й меншою сестрою. У цій сім'ї ми, хлопці, часто проводили вільний час: допомагали заготовляти дрова, щось іще робили по господарству. Василь закінчив Конотопський залізничний технікум. Певний час жив і працював у Білорусі, а потім, як я вже згадував, разом із дружиною, Антоніною Горкушею, жив у Москві. Пізніше повернувся в село, але жив тут недовго.

За двір від нас живе Катерина Подобрій (по чоловіку Гончаренко). Катя жила з матір'ю-інвалідом, побудувала

хату, вийшла заміж за приїжджого механізатора Володю. Разом вони виростили двох гарних синів. Живе сама, тримає пасіку, залишилася жвавою, активною. Коли я привіз матір із лікарні, а сестра Галя з чоловіком були ще в Казахстані, саме Катя дуже допомогла, доглядала матір, поки вона не стала на ноги. Жартома її називають комендантом Любитова. На жаль, останнім часом хворіє.

Сім'ю *Проценків* гідно представляють Валя Проценко — завідувач клубу та її чоловік — Володимир. Валя — душа художньої самодіяльності в селі, організатор різноманітних свят. Я вдячний їй за добрі слова про мене, які вона разом з іншими односельцями сказала у відеофільмі, який мої друзі потай від мене підготували до ювілею. У 2015 р. Валя відзначила свій ювілей.

Кілька сімей мають прізвище *Пурига*. Серед моїх однокласників була Антоніна Пурига. Вона довчилася, мабуть, до десятого класу, а потім неочікувано для всіх вийшла заміж за чеченця — солдата будівельного батальйону, що працював на станції Мельні. Шлюб пізніше розпався, і Тоня вдруге вийшла заміж, жила в Сумах і Конотопі, працювала директором кінотеатру. У неї було ще троє братів — Михайло, Василь і Петро та сестра Ніна.

Шанованою в селі була сім'я Андрія Пуриги. Він мав доньок — Люду й Любу, сина Миколу. Доньки були заміжні за любитовськими чоловіками й проживали в селі, а Микола тривалий час працював на Півночі. Сестри вже покійні. У Людмили залишилася донька Катя, сама, певно, уже бабуса. У Люби Устимко було двоє синів. Один із них, офіцер, трагічно загинув: потонув у Сеймі, намагаючись урятувати свою доньку, яка також загинула. Другий син живе в Києві, має двох дорослих доньок.

Прізвище *Самоха* пов'язано в моїй пам'яті з однокласницею Галею Самохою та її братом Василем, що був ровесником мого брата Михайла. Василь і зараз живе в Любитовому. Їхній старший брат Григорій живе в Кролевці, а найстарша сестра — у Москві. Ця сестра разом із чоловіком купили в селі хату-дачу.

Прізвище *Скоробагатий* з'явилося в Любитовому вже після мого від'їзду із села, тому можу лише сказати, що воно на слуху в селі й згадують його по-доброму.

Дуже поширене в Любитовому прізвище *Сомок*. До речі, однією із дружин Богдана Хмельницького була Ганна Сомко. Хтозна, може, то далека родичка наших Сомків. Моя тітка Дуня була заміжня за Василем Степановичем Сомком, у них була велика сім'я, про що я вже писав. Брат Василя Петро жив на нашій вулиці, і був так само запальний, як і Василь. Петро мав двох синів і доньку. Менший син Володя зараз живе в Конотопі.

Крім моєї двоюрідної сестри й до того ж однокласниці Тоні Сомок у класі навчалася ще одна Тоня Сомок, її сусідка. По-вуличному її називали Євтухова.

Двоюрідний брат батька — Іван Сомок — жив біля луку, у нього були хлопці-двійнята й донька Рая. Як склалася їхня доля не знаю.

Прізвище *Терещенко* мають кілька сімей. Мотря Терещенко (у дівочтві Кремень) утратила на війні чоловіка й виростила сама двох синів, про що я вже розповідав.

Великим і давнім був рід *Тищенків*. Дівоче прізвище моєї баби Оришки було Тищенко. Вона мала трьох сестер, дві з яких жили в Любитовому, а одна — у Лисогубівці біля с. Вирівки, а також двох братів. Я добре знав Кирила. Його сім'я жила за один двір від нас. Серед його багатьох дітей (два сини й три доньки) був мій товариш Іван, старший за мене на рік. З Іваном ми разом товкли для дядька Кирила в ступі корінь тютюну, перемішували його з нарізаним листям, при цьому частину суміші потай залишали собі на куриво. Разом грали у футбол, їздили на змагання. Він став військовим, дослужився до підполковника й після демобілізації переїхав на батьківщину дружини Антоніни, у м. Артемівськ. Має двох синів. На жаль, контакти втрапилися.

Пригадую також Любу й Костю Тищенків, які гарно вчилися у школі й закінчили геологічний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка. Любу доля закинула в Казахстан, а Костя жив на Волині. Їхнім близь-

ким родичем був Володимир Тищенко, який усе трудове життя пропрацював у Конотопі, щодня добираючись до станції Мельні й назад.

Рід *Устимків* для мене пов'язаний із сусідом Федором Устимком. Людина надзвичайно працьовита, усе життя він разом із дружиною працював на свинофермі. Дружина померла, і він залишився самотнім. Тримає господарство, зокрема й корову.

Ще одне прізвище жителів Любитового — *Федченко*. Василь Федченко, уже покійний, був моїм однокласником. Його батько — Михайло Тимофійович — належав до сільських активістів. Якийсь час був секретарем партбюро, бригадиром. Воював на фронтах Другої світової війни. Чомусь у селі його називали Рокосовським. Мав він одну звичку, засвідчити яку можу і я. Зайшов він раз до батька, і той з якоїсь причини запропонував йому випити 100 грам, на що Федченко відповів: «Мусійовичу, наливай 200 грам, я їх вип'ю за раз і більше не буду». Так і зробили. Він не був п'яницею — просто мав таку звичку вживання алкоголю.

Рід *Холодьонів* пов'язаний із жителями Холодьонового хутора, але я застав Холодьонів уже в Любитовому. Найкраще пам'ятаю наших сусідів — Федора Холодьона, у якого було два сини, здається, Микола й Петро, і ще з ними жила дочка Миколи. У їхньому дворі, за хатою, ріс товстий і високий дуб, на якому постійно гніздилися лелеки. Господарі їх не чіпали. Сусіди жартома називали лелек «холодьонові гуси». Пам'ятаю, у сінях хати стояло нехитре знаряддя, на якому можна було вичавити із соняшникового насіння олію. Дід Мусій брав мене із собою робити олію, і я намагався йому допомагати. Олія була дуже запашна й смачна, особливо смакувала мені підсолена зі свіжим, умоченим у неї, хлібом. Пізніше ця сім'я виїхала до Криму, у його степову частину в період агітації й організованого переселення туди людей із материкової України. Але в Любитовому були й інші сім'ї з таким прізвищем.

Прізвище *Худенко* з'явилося в селі порівняно недавно. Пов'язане воно з появою в Любитовому Миколи Худенка, нині покійного.

Сім'я *Чайок* переїхала до нас із с. Присейм'я, вірніше її голова Володимир. Він був одружений з учителькою початкових класів Любитовської школи, яка свого часу була й директором початкової школи в селі. Їхній син Віталій нині працює в лісництві. Разом з іншими хлопцями допомагав ховати мого брата й мою матір.

Сім'я *Шевченків* приїхала в селодесь після війни. Микола Андрійович Шевченко родом з-під Конотопа. Дуже гарний водій, який працював у колгоспі ще на перших автомобілях. Спокійний і врівноважений. Його дружина Дора Василівна працювала вчителькою, і жили вони довгий час у приміщенні на території школи. Потім збудували власну хату. У них був син Віктор і донька Ліда. Донька вийшла заміж за Михайла Крупеню, у них уже є онуки й правнуки.

Не знаю походження сім'ї *Шереметів*, пам'ятаю лише Івана та його матір Антоніну Марківну. Іван був однокласником мого брата Михайла, прожив усе життя в Любитовому. Іван уже помер, а його мати, як і раніше, живе в селі.

Віктор Порфірович *Юрченко* з'явився в селі, одружившись із симпатичною сільською дівчиною Надією. Позитивний, привітний чоловік. Його дружина вже пішла з життя. У них були, здається, дві доньки.

І насамкінець згадаю ще про один рід — *Ярошенків*. Найкраще пам'ятаю Андрія Ярошенка, який під час війни був льотчиком, а в післявоєнний період належав до колгоспних активістів. Була ще одна сім'я Ярошенків, чия дочка Оля — моя однокласниця. У неї була короткозорість, але ніхто тим не переймався й не подбав про окуляри. Згодом вийшла заміж і виростила, по-моєму, трьох синів.

Отак коротко про моїх односельців, вірніше про деяких представників більшості родин — уродженців с. Любитового. Ще раз повторюю, що вся розповідь ґрунтується на моїх власних спогадах, тому хочу перепросити в тих, кого не згадав, а також у тих, про кого сказав мало чи припустився неточності. Сподіваюся, що після прочитання книжки, мої земляки внесуть необхідні доповнення й виправлення, а я підготую повнішу й точнішу розповідь про односельців і події, викладені в інших розділах книжки.

ПІСЛЯМОВА

Україна пройшла складний і тернистий історичний шлях до своєї незалежності. Упродовж століть вона була позбавлена власної державності, а український народ — національно-культурної єдності. Історія наклала свій відбиток на наше сьогодення. Регіони України й люди, що їх населяють, мають багато відмінних мовних, релігійно-духовних і ментальних рис. Об'єднує ж їх щирість пісенної душі, гостинність і доброзичливість, поміркованість і незлобивість, оптимізм, віра, любов до рідного краю.

Усі ми любимо нашу неньку, для кожного з нас Україна — це насамперед місце нашого народження, де пройшли щасливі роки безтурботного дитинства й запальної юності. Знаю по собі: які б посади не займав, де б не відпочивав, усе одно настає час, коли кидаю всі нагальні справи й їду в рідне село — прихилитися до рідної землі, насолодитися тишею зоряних ночей рідного краю, набратися сил і відпочити від суєти великого міста. Певно, існує той нерозривний генетичний зв'язок із рідною землею, рідним селом і природними біоритмами його життя.

У с. Любитовому на Іжиківці стоїть моя старенька батьківська хата, а поряд живуть рідні й близькі моєму серцю родичі та сусіди. Беручись до написання історії села, я прагнув, аби все те, що знав від баби з дідом, матері й батька, пережив і пізнав сам, знайшов в архівах та історичних бібліотеках, не було забуто нащадками. Про наше село є згадка в кілька рядків у ХІХ томі енциклопедичного довідника «Історія міст і сіл УРСР», присвяченого Сумській області, виданого в 1967 р. І це все. Я вважаю такий стан речей несправедливим щодо багатовікової любитовської історії, внеску наших земляків у розвиток народного господарства краю, жертвності в ім'я перемоги над ворогами рідної землі, неповторності природи Присейм'я. Багато моїх товаришів, краєзнавців-ентузіастів писали про рідні місця на Сумщині, їхні праці суттєво допомогли мені в написанні історії Любитового. Зокрема, мені хотілося б

відзначити книжку Григорія Бондаря «Озаричі. Казання», у якій у формі художньо-ліричних оповідань автор виклав історію краю, розповів про життєві долі земляків, згадав і про мене та мою посильну турботу про розвиток рідного краю, вирішення нагальних проблем.

Удивляючись у глиб століть, усвідомлюючи наслідки історичних зламів на наших землях, сучасні проблеми видаються дріб'язковими. Переконалий, що труднощі, з якими зіткнулася наша країна й наш народ, будуть подолані. Україна захистить свою незалежність і цілісність, обраний шлях цивілізаційного розвитку. Хочеться вірити й сподіватися, що в житті с. Любитового також відбудуться позитивні соціально-економічні трансформації, які виведуть його на новий шлях розвитку.

Яким буде наше рідне село у ХХІ ст. залежить від нас, зокрема молодших і ще зовсім юних любитовців.

Працюймо ж! Примножуймо славу нашого села! Зберігаймо історію рідного краю, його неповторну красу! Бережімо Україну!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

1. Універсал гетьмана Богдана Хмельницького про закріплення за Батуринським Крупицьким Свято-Миколаївським монастирем сіл Спаське Поле, Божок, Любитів, Заболотів і Озаричі (17 червня 1656 р.), ф. 154, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

2. Універсал гетьмана Юрія Хмельницького Батуринському Крупицькому Свято-Миколаївському монастирю з підтвердженням права власності на села (у т. ч. і Любитів) з ґрунтами й млинами, наданими гетьманом Богданом Хмельницьким (1 січня 1660 р., Чигирин), ф. 154, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

3. Універсал гетьмана Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного) на підтвердження прав Батуринського Крупицького Свято-Миколаївського монастиря на раніше надані маєтності (серед іншого — і на с. Любитів) (6 вересня 1669 р., м. Батурин), ф. 154, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

4. Універсал гетьмана Івана Мазепи Батуринському Крупицькому Свято-Миколаївському монастирю в особі ігумена Гедеона Одорського на села в Ніжинському, Лубенському й Прилуцькому полках (серед іншого — і на «слобідку Любитов з перевозом, озерами, лісами й сіножатями») (2 лютого 1691 р., м. Батурин), ф. 154, оп. 1, спр. 22, арк. 1–1 зв.

5. Універсал гетьмана Івана Скоропадського Батуринському Крупицькому Свято-Миколаївському монастирю в особі ігумена Митрофана Орловського з підтвердженням права власності в Ніжинському, Лубенському й Прилуцькому полках на села та окремі угіддя (серед інших — «угіддя Любитівські до перевозу») (5 січня 1713 р., м. Глухів), ф. 154, оп. 1, спр. 28, арк. 2 зв.

6. Універсал, виданий Генеральною військовою канцелярією Батуринському Крупицькому Свято-Миколаївському монастирю в особі ігумена Пахома Вітвицького, на підтвердження права власності монастиря на перевіз поблизу «села Любитов» (27 січня 1743 р., м. Глухів), ф. 154, оп. 1, спр. 49, арк. 1–2.

7. Грамота російської імператриці Єлизавети Петрівни на підтвердження Батурицькому Крупицькому Свято-Миколаївському монастирю права власності на ґрунти, ліси, сіножаті й млини в різних селах (серед іншого згадана й «слобідка Любитів з озерами, полями, лісами, сіножатями й іншими угіддями і при тій слобідці перевіз на р. Сеймі») (30 вересня 1747 р.), ф. 154, оп. 1, спр. 50, арк. 1–5.

8. Поіменний перелік посполитих (які сіяли озимину) слобідки Любитів, яка є маєтністю Батурицького Крупицького Свято-Миколаївського монастиря. Із зведеного опису посівів озимини по містах і селах Кролевецької сотні Ніжинського полку (1737 р.), ф. 51, оп. 3, спр. 6421, арк. 42.

9. Поіменний перелік посполитих, які мають «худобу робочу» (зазначено 9 дворів) слобідки Любитів, яка є маєтністю Батурицького Крупицького Свято-Миколаївського монастиря. Із ревізії слобідки Любитів Кролевецької сотні Ніжинського полку (1737 р.), ф. 51, оп. 3, спр. 19 371, арк. 621 зв.—622.

10. Запис про наявність 6 дворів і 8 хат посполитих (з поіменним переліком) у слобідці Любитів, яка є маєтністю Батурицького Крупицького Свято-Миколаївського монастиря. Із ревізії слобідки Любитів Кролевецької сотні Ніжинського полку (1738 р.), ф. 51, оп. 3, спр. 19 319, арк. 382 зв.

11. Запис про наявність у слобідці Любитів 4 хат козаків (з поіменним переліком). Із ревізії слобідки Любитів Кролевецької сотні Ніжинського полку (1738 р.), ф. 51, оп. 3, спр. 7253, арк. 81.

12. Запис про наявність у слобідці Любитів 6 хат козаків (з поіменним переліком). Із ревізії слобідки Любитів Кролевецької сотні Ніжинського полку (1748 р.), ф. 51, оп. 3, спр. 19 344, арк. 321 зв.

13. Запис про наявність 13 хат посполитих (з поіменним переліком) у слобідці Любитів, яка входила до маєтностей Батурицького Крупицького Свято-Миколаївського монастиря. Із ревізії слобідки Любитів Кролевецької сотні Ніжинського полку (1748 р.), ф. 51, оп. 3, спр. 19 344, арк. 686.

14. Запис про кількість «дворів і бездвірних хат» по слобідці Любитів: козаків підпомічників з категорії «украї злиденних» — 1; посполитих «украї злиденних» у маєтностях Бату-

ринського Крупицького Свято-Миколаївського монастиря — 17. Із реєстру за 1752–1753 рр. по збору консистенського податку з населення Гетьманщини (1753 р.), ф. 51, оп. 3, спр. 11 461, арк. 415 зв.—416, 419 зв.—420.

15. Подвірний (поіменний) перепис населення слобідки Любитів Кролевецької сотні Ніжинського полку, більша частина якої належала Батуринському Крупицькому Свято-Миколаївському монастирю. Із Генерального опису Малоросії, проведеного за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії гр. Петра Рум'янцева в 1763–1769 рр. (т. зв. Рум'янцевського опису) (1768 р.), ф. 57, оп. 1, спр. 64, арк. 779–797.

16. Супліка ігумена Батуринського Крупицького Свято-Миколаївського монастиря Феодосія Хоминського до гетьмана Івана Скоропадського про надання універсалу на володіння церквою та ґрунтами, що входять до приходів сіл Спаське та Любитів (1 грудня 1717 р.), ф. 51, оп. 3, спр. 285, арк. 2.

17. Донесення ігумена Батуринського Крупицького Свято-Миколаївського монастиря Пахомія Вітвицького генерал-майору Івану Шипову щодо бажання мешканців слобідки Любитів підпорядковуватися в усіх «загальнонародних тяготах» не Кролевецькій, а Глухівській сотні Ніжинського полку. Із справи про доручення Генеральною військовою канцелярією глухівському сотнику Дем'яну Туранському розслідування доцільності переведення мешканців слоб. Любитова Кролевецької сотні та с. Озаричі Конопотської сотні під управління Глухівської сотні Ніжинського полку (29 липня 1740 р.), ф. 51, оп. 3, спр. 7833, арк. 2–2 зв.

Центральний державний архів вищих органів влади

18. Список повітів і волостей Чернігівської губернії, у якому зазначена Алтинівська волость Кролевецького повіту Чернігівської губернії (1919 р.), ф. 166, оп. 1, спр. 70, арк. 9–9 зв.

19. Список повітів і волостей Чернігівської губернії, у якому зазначена Алтинівська волость Кролевецького повіту Чернігівської губернії (1921–1922 рр.), ф. 27, оп. 2, спр. 197, арк. 27.

20. Список районів Чернігівської губернії, у якому зазначений Алтинівський район Конопотської округи Чернігівської губернії (1923 р.), ф. 5, оп. 1, спр. 2055, арк. 109, 112, 113.

21. Список населених пунктів Конотопської округи, у якому зазначене с. Любитов (1925 р.), ф. 5, оп. 2, спр. 1147, арк. 1, 16.

22. Список районів і сільрад Конотопської округи, у якому зазначені Любитовська сільрада й с. Любитов Алтинівського району з даними про кількість населення (17 листопада 1925 р.), ф. 5, оп. 2, спр. 1147, арк. 41, 42, 43, 70.

Державний архів Чернігівської області

23. Указ Правительствующого сенату в справі державних селян с. Любитове проти козаків цього села щодо поромної переправи (31 січня 1877 р.), ф. 127, оп. 21, спр. 205, арк. 5–6 зв. (Засвідчена копія).

24. Указ Правительствующого сенату в справі державних селян с. Любитове проти козаків цього села щодо поромної переправи (12 квітня 1877 р.), ф. 127, оп. 21, спр. 223, арк. 5–6. (Засвідчена копія).

25. Лист Чернігівської духовної консисторії до Чернігівського губернського правління з проханням затвердити креслення нової церкви в с. Любитове (28 грудня 1892 р.), ф. 127, оп. 27 б. спр. 220, арк. 1–1 зв. (Оригінал).

26. Креслення Троїцької церкви с. Любитове (1892 р.), ф. 127, оп. 27 б, спр. 220, арк. 2. (Оригінал).

27. Клірова відомість Троїцької церкви с. Любитове (1899 р.), ф. 679, оп. 2, спр. 4985, арк. 293–293 зв., 296. (Оригінал).

28. Статистичні відомості про парафіян Троїцької церкви с. Любитове (1899 р.), ф. 679, оп. 2, спр. 4985, арк. 300 зв. (Оригінал).

29. Статистичні відомості про населені пункти Алтинівської волості Кролевецького повіту Чернігівської губернії з даними по с. Любитове (1920 р.), ф. Р-942, оп. 1, спр. 6791, арк. 2. (Оригінал).

30. Список шкіл Алтинівської волості Кролевецького повіту Чернігівської губернії з даними по с. Любитове (16 квітня 1921 р.), ф. Р-593, оп. 1, спр. 87, арк. 82. (Оригінал).

31. Статистичні відомості про політико-просвітні заклади Кролевецького повіту з даними по с. Любитове (листопад 1921 р.), ф. Р-593, оп. 1, спр. 707, арк. 13 зв. (Оригінал).

32. Інформація Кролевецької повітнаросвіти до Чернігівської губнаросвіти про заклади освіти в повіті з відомостями про школу в с. Любитове (17 березня 1922 р.), ф. Р-593, оп. 1, спр. 452, арк. 50, 51. (Оригінал).

Державний архів Сумської області

33. Ревізькі казки про козаків с. Спаське Кролевецького повіту — Кремень (1811 р.), ф. 818, оп. 1, спр. 5, арк. 588–589 зв.

34. Ревізькі казки про козаків с. Спаське Кролевецького повіту — Тищенко (1811 р.), ф. 818, оп. 1, спр. 5, арк. 603–604 зв.

35. Ревізькі казки про казенних селян с. Любитове Кролевецького повіту — Тищенко (1811 р.), ф. 818, оп. 1, спр. 4, арк. 63–64.

36. Ревізькі казки про казенних селян с. Любитове Кролевецького повіту — Тищенко (9 березня 1816 р.), ф. 818, оп. 1, спр. 11, арк. 202–204 зв.

37. Ревізькі казки про козаків с. Спаське Кролевецького повіту — Кремень (березень 1816 р.), ф. 818, оп. 1, спр. 12, арк. 560–561 зв.

38. Ревізькі казки про козаків с. Спаське Кролевецького повіту — Тищенко (березень 1816 р.), ф. 818, оп. 1, спр. 12, арк. 583–584 зв.

39. Ревізькі казки про казенних селян с. Любитове Кролевецького повіту — Тищенко (15 липня 1850 р.), ф. 818, оп. 1, спр. 26, арк. 711–714 зб.

40. Ревізькі казки про козаків с. Спаське Кролевецького повіту — Кремень (20 липня 1850 р.), ф. 818, оп. 1, спр. 31, арк. 57–58 зв.

41. Ревізькі казки про казенних селян с. Любитове Кролевецького повіту — Тищенко (5 травня 1858 р.), ф. 818, оп. 1, спр. 50, арк. 185–186 зв.

42. Актовий запис про смерть у казенного селянина Климентія Тищенка сина Петра (25 квітня 1899 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 93, арк. 15–16 зв.

43. Актовий запис про смерть у козака Тимофія Калиша доньки Пелагії (29 квітня 1899 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 93, арк. 15–16 зв.

44. Актовий запис про смерть у козака Тимофія Калиша доньки Єфросинії (2 травня 1899 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 93, арк. 15–16 зв.

45. Актовий запис про смерть у козака Тимофія Калиша доньки Марини (9 травня 1899 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 93, арк. 16–17 зв.

46. Актовий запис про смерть козака Петра Калиша (22 червня 1899 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 93, арк. 44–45 зв.

47. Актовий запис про смерть козачки Єфросинії Калиш (22 червня 1899 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 93, арк. 44–45 зв.

48. Актовий запис про смерть у селянина Романа Тищенка сина Василя (10 липня 1899 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 93, арк. 44–45 зв.

49. Актовий запис про смерть козака Олексія Калиша (23 квітня 1905 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 93, арк. 52–53 зв.

50. Актовий запис про смерть селянина Юхима Тищенка (24 травня 1905 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 93, арк. 53–54 зв.

51. Актовий запис про смерть у козака Артемія Калиша доньки Єфросинії (3 березня 1909 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 93, арк. 80–81 зв.

52. Актовий запис про народження в козака Тимофія Калиша доньки Євдокії (25 лютого 1909 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 93, арк. 26–27 зв.

53. Актовий запис про народження в козака Григорія Кременя сина Антона (28 лютого 1909 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 93, арк. 26–27 зв.

54. Актовий запис про смерть у козака Тимофія Калиша доньки Євдокії (27 березня 1910 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 95, арк. 33–34 зв.

55. Актовий запис про народження в козака Тимофія Калиша сина Георгія (2 лютого 1911 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 95, арк. 41–42 зв.

56. Актовий запис про народження в козака Артемія Калиша сина Феодосія (8 вересня 1911 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 95, арк. 52–53 зв.

57. Актовий запис про народження в козака Григорія Кременя сина Гната (18 грудня 1911 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 95, арк. 56–57 зв.

58. Актовий запис про народження в козака Мусія Кременя доньки Ганни (18 листопада 1913 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 42–43 зв.

59. Актовий запис про шлюб козака Мусія Кременя та селянки Ірини Тищенко (23 січня 1913 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 47–48 зв.

60. Актовий запис про народження в козака Івана Калиша сина Олексія (28 січня 1915 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 78–79 зв.

61. Актовий запис про народження в солдата Йосипа Кременя сина Івана (18 лютого 1915 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 78–79 зв.

62. Актовий запис про народження в козака Артемія Калиша доньки Дарії (18 березня 1915 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 80–81 зв.

63. Актовий запис про народження в козака Григорія Кременя доньки Мотрони (20 березня 1915 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 80–81 зв.

64. Актовий запис про народження в козака Тимофія Калиша доньки Антоніни (10 червня 1915 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 82–83 зв.

65. Актовий запис про смерть козачки Пелагії Кремень (10 квітня 1915 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 90–91 зв.

66. Актовий запис про смерть у козака Мусія Кременя доньки Килини (13 червня 1915 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 91–92 зв.

67. Актовий запис про смерть козака Якова Калиша (25 грудня 1915 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 95–96 зв.

68. Актовий запис про смерть у селянина Івана Тищенка доньки Тетяни (28 грудня 1915 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 95–96 зв.

69. Актовий запис про народження в козака Йосипа Кременя сина Миколи (7 травня 1916 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 100–101 зв.

70. Актовий запис про народження в козака Мусія Кременя доньки Євдокії (2 серпня 1916 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 104–105 зв.

71. Актовий запис про народження в козака Артемія Калиша доньки Марії (13 липня 1917 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 114–115 зв.

72. Актовий запис про народження в козака Тимофія Калиша доньки Марії (11 липня 1918 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 127–128 зв.

73. Актовий запис про народження в селянина Павла Тищенко сина Володимира (15 липня 1918 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 127–128 зв.

74. Актовий запис про шлюб козака Василя Самохи та козачки Василини Калиш (21 січня 1918 р.), ф. 1187, оп. 4, спр. 96, арк. 164–165 зв.

75. Експлікація земельних наділів с. Любитове Кролевецького повіту Чернігівської губернії (без дати), ф. Р-817, оп. 1, спр. 220, арк. 61 зв.—62.

76. Протоколи засідань загальних зборів громадян с. Любитове від 9 та 17 грудня 1919 р., ф. Р-4863, оп. 1, спр. 1, арк. 8–9.

77. Список недоїмщиків загальногромадянського податку с. Любитове Алтинівської волості Кролевецького повіту (1922 р.), ф. Р-4632, оп. 1, спр. 8, арк. 38–38 зв.

78. Протоколи, картки виборів до Любитівської сільської ради Алтинівської волості Кролевецького повіту (1923 р.), ф. Р-4653, оп. 5, спр. 4, арк. 230–238 зв.

79. Доповідь про роботу Любитівської сільради Конотопського району (1928 р.), ф. Р-4819, оп. 1, спр. 30, арк. 113–119 зв.

80. Описова довідка Любитівської сільради Конотопського району (1944 р.), ф. Р-2445, оп. 7, спр. 14, арк. 2–2 зв.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Артеменко И. И.* Неолитические стоянки и курганы эпохи бронзы близ с. Ходосовичи Гомельской обл. БССР / И. И. Артеменко // Памятники каменного и бронзового веков Евразии. — М. : Наука, 1964. — С. 63–65.

2. *Балабон І. В.* Кролевець та Кролевеччина: п'ятдесят років розбудови / І. В. Балабон. — К. : Наук. світ, 2008. — 252 с.

3. *Беляєва С. О.* Поселення Дніпровського Лівобережжя / С. О. Беляєва. — К., 1990. — 123 с.

4. *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы / С. С. Березанская. — К. : Наук. думка, 1982. — 212 с.
5. *Бондар Г. І.* Озаричі. Казання / Г. І. Бондар. — Суми : ТОВ Вид.-вироб. п-во «Мрія-1», 2011. — 324 с.
6. *Буніна І. В.* Створення й діяльність громадських комітетів на Сумщині (березень–липень 1917 р.) / І. В. Буніна // Сумська старовина. Вид. Сум. держ. ун-ту. — Суми : Сум. держ. ун-тет, 2006. — С. 178–185.
7. *Гордієнко Р. О.* Нові пам'ятки середньодніпровської культури у межиріччі Сейму та Псла / Р. О. Гордієнко // Магістеріум. — К. : Києво-Могилянська акад., 2013. — Вип. 53 : Археологічні студії. — С. 22–27.
8. Історія міст і сіл УРСР / гол. ред. Тронько П. Т. — К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. — Т. 19. Сумська область. — 695 с.
9. Історія українського селянства / за ред. В. А. Смолія. — К. : Наук. думка, 2006. — Т. 2. — 653 с.
10. Книга бойової слави Крелевеччини / уклад. Ф. С. Яковенко. — 2-ге вид., випр. і доп. — Х. : ВД «ІНЖЕК», 2004. — 624 с.
11. Конотопський краєзнавчий музей : путівник. — Х. : Прапор, 1970. — 75 с.
12. Конотопщина: час, події, долі: наук.-попул. вид. / Ш. М. Акічев, А. І. Сахно, Г. І. Стеценко. — К. : ВД «Фолігрант», 2005. — 232 с.
13. *Корнієнко О. М.* От де, люде, наша слава, слава України : До 350-річчя перемоги під Конотопом / О. М. Корнієнко. — К., 2009. — 52 с.
14. *Корнієнко О. М.* Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь / О. М. Корнієнко. — Суми : ПП «Ніконов В. І.», 2009. — 368 с.
15. *Маленко Е. Е.* Конотоп: путеводитель / Е. Е. Маленко. — Х. : Прапор, 1982. — 72 с.
16. *Мицик Ю. А.* Гетьман Іван Виговський / Ю. А. Мицик. — К. : ВД «КМ Академія», 2004. — 84 с.
17. *Морозова А.* Погроми на Сумщині в 1918–1919 рр. / А. Морозова. // Сумська старовина. Вид. Сум. держ. ун-ту. — Суми : Сум. держ. ун-т, 2002. — С. 236–237.

18. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область. // Укр. ін-т нац. пам'яті, Сум. обл. держадмін. [обл. редкол. : О. Ф. Лаврик, О. В. Медуниця, В. А. Бобиренко [та ін.] ; упоряд., наук.-ред. роб. група І. Г. Федоренко (керівник) [та ін.]. — Вінниця : Собор, 2008. — 920 с.

19. *Неприна В. И.* Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине / В. И. Неприна. — К. : Наук. думка, 1976. — 145 с.

20. Працелюбна й пісенна Конотопщина: Краєзнавчий нарис / упорядн. М. П. Згонник. — Суми : Слобожанщина, 2001. — 22 с.

21. *Рудинський М.* Мар'янівська станція / М. Рудинський // Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка. 1929. — К., 1930. — № III. — С. 179–190.

22. Сумщина в іменах: енциклопед. довід. — Суми : Рекл.-вид. об-ня «АС — Медіа», Сум. держ. ун-тет, 2003. — 624 с.

23. *Холаєвський О. Т.* Історія Кролевеччини. Сумська область / О. Т. Холаєвський. — Черкаси: Кур'єр, 2008. — 164 с.

24. *Холаєвський О. Т.* Тарас Григорович Шевченко і Кролевеччина / О. Т. Холаєвський. — Черкаси : Вертикаль (видавець Кандич С. Г.), 2012. — 78 с.

ЗМІСТ

Село: генетичний код українців (<i>передмова О. Реєта</i>)	5
До моїх односельців і земляків	7

Розділ 1

СУМЩИНА – ПРИКОРДОННИЙ КРАЙ, ДЕ ПЕРЕПЛЕЛАСЯ ІСТОРІЯ НАРОДІВ, ДЕРЖАВ І КУЛЬТУР	10
---	----

Розділ 2

КРОЛЕВЕЧЧИНА І КОНОТОПЩИНА: МОЯ РУШНИКОВА БАТЬКІВЩИНА	60
Кролевеччина	60
Конотопщина	78

Розділ 3

ЩО В ІМЕНІ ТВОЇМ, ЛЮБИТОВЕ?	110
Прадавня історія	110
Козацька доба: Любитове під владою монастиря ...	116
Від козацької слобідки до села імперської доби	123
Село Любитове в бурхливі революційні та 1920-і роки	138
Трагічна епоха радянської модернізації (1930-і роки)	152
Роки Другої світової війни	164

Післявоєнний період: 1945–1953 рр.	188
Село Любитове в 1960–1980-х роках. Мій батько — Григорій Кремень — голова колгоспу «Українець»	198
Любитове наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.....	245

Розділ 4

ІСТОРИЯ МОГО РОДУ	258
Рід Кременів	258
Моє дитинство	275
Моя юність: навчання й спорт	282

Розділ 5

ОДНОСЕЛЬЦІ	286
Післямова	306
Список використаних джерел і літератури	308
<i>Джерела</i>	308
<i>Центральний державний історичний архів України, м. Київ</i>	308
<i>Центральний державний архів вищих органів влади</i>	310
<i>Державний архів Чернігівської області</i>	311
<i>Державний архів Сумської області</i>	312
Література	315

Науково-популярне видання

КРЕМЕНЬ Василь Григорович

ЛЮБИТОВЕ — МОЄ РІДНЕ СЕЛО

Редактор *Т. Мусієнко*
Художній редактор *Ю. Ясінська*
Комп'ютерна верстка *О. Руденко*
Коректор *І. Барвінок*

Підписано до друку 20.10.2015 р. Формат 60×90/16.
Папір офсетний. Гарнітура PetersburgС. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,00. Обл.-вид. арк. 17,632 + 1,0 вклейка.
Тираж 500 пр. Зам. № .

Видавництво «Грамота»
вул. Паньківська, 25, оф. 15, м. Київ, 01033.
Тел./факс: (044) 287-98-04, тел.: 253-90-17, 253-92-64.
Електронна адреса: gramotaneu@bigmir.net
www.gramota.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»
на ПП «ЮНІСОФТ», 61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 Б.
Свідоцтво ДК № 3461 від 14.04.2009 р.

КРЕМЕНЬ Василь Григорович – відомий учений, державний і громадський діяч. Народний депутат України 3-го скликання, міністр освіти і науки України (2000–2005 рр.).

Народився 25 червня 1947 р. в с. Любитовому Кролевецького району Сумської області. Закінчив Любитовську восьмирічну школу й Черноплатівську (Конотопського району) середню школу із золотою медаллю. Працював у колгоспі «Українець» (с. Любитове) та

Конотопському автопарку. У 1971 р. закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, філософський факультет.

Нині президент Національної академії педагогічних наук України, президент Товариства «Знання» України, президент Спортивної студентської спілки України, академік Національної академії наук України, академік Національної академії педагогічних наук України, доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, лауреат Державної премії України в галузі освіти, член українських і зарубіжних наукових товариств, почесний доктор ряду університетів України й інших країн, голова наглядових рад кількох національних університетів, почесний громадянин рідного села та Кролевецького й Конотопського районів Сумської області.

Автор майже 1000 наукових праць, зокрема: монографій «Україна: шлях до себе», «Україна: альтернативи поступу», «Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти», «Філософія національної ідеї», «Філософія людиноцентризму в освітньому просторі», «Синергетика в освіті», «Україна у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження)» та ін., підручників з філософії, політології і педагогіки.

Нагороджений орденом «За заслуги» I, II, III ступенів, орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня.

ISBN 978-966-349-558-3

9 789663 495583 >